

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LIX (2)

2025

araba álava
foru aldundia diputación foral

© UPV/EHU Press
Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152
e-ISSN: 2444-2992
Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Grammatical gender agreement in Ondarroa Basque: A triangulation study of production and attitudes¹

Gorka Basterretxea Santiso*
Northeastern University

Ager Gondra
University of Miami

Sara Gómez Seibane
University of La Rioja

ABSTRACT: Basque (Euskera) and Spanish are two languages in contact in the Basque Country. One linguistic aspect both languages diverge in is grammatical gender agreement: while Spanish produces grammatical gender agreement, Basque does not. Interestingly, some western Basque varieties have been reported to exhibit Spanish-style gender marking with some adjectives derived from Spanish and only in oral production. However, no empirical study has corroborated this observation. Thus, with the aim of delimiting the (in)existence of grammatical gender agreement in Basque, this project triangulates the production of and attitudes towards grammatical gender use with 20 Ondarroa Basque speakers (a western Basque variety belonging to the province of Bizkaia). Results suggest that Spanish-style grammatical gender agreement is possible with Spanish-originated and Basque adjectives, and that it is perceived as natural, respectful, and part of Basque.

KEYWORDS: Basque (Euskera); grammatical gender agreement; Ondarroa; triangulation; production; attitudes.

¹ This project was partly funded by the Full-Time Faculty Professional Development Fund of the Office of the Provost at Northeastern University.

* **Corresponding author:** Gorka Basterretxea Santiso. World Languages and Cultures Department - Northeastern University, 400 Merse Hall (Boston, MA 02115, USA). – g.basterretxeasantiso@northeastern.edu – <https://orcid.org/0000-0002-9275-1949>

How to cite: Basterretxea Santiso, Gorka; Gondra, Ager; Gómez Seibane, Sara (2025). «Grammatical gender agreement in Ondarroa Basque: A triangulation study of production and attitudes». *ASJU*, 59 (2), 1-22. (<https://doi.org/10.1387/asju.27562>).

Received: 2025-05-20; Accepted: 2025-10-26. Published online: 2026-01-20.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

Introduction

Basque (Euskera) is a minoritized language in contact with Spanish in the Basque Autonomous Community (Euskal Autonomia Erkidegoa) and Navarre (Nafarroa), and with French in Northern Basque Country (Ipar Euskal Herria). Focusing on the contact between Basque and Spanish, one of the aspects both languages diverge in is grammatical gender agreement production. While Spanish produces grammatical gender agreement as in (1) (RAE and ASALE 2009),² Basque does not, as in (2), meaning that nouns and adjectives end in the same way in Basque regardless of the gender of the antecedent (Laka 1996; Euskaltzaindia 2002; Zubiri & Zubiri 2012).

- (1) *El chico es listo. / La chica es lista.*
(‘The boy is smart [masc.].’ / ‘The girl is smart [fem.].’)
- (2) *Mutila azkarra da. / Neska azkarra da.*
(‘The boy is smart.’ / ‘The girl is smart.’)

It is widely known that Basque does not produce grammatical gender agreement (e.g., Euskaltzaindia 1991, 2002, 2021). Contradicting this affirmation, some researchers have claimed the existence of some western Basque varieties that produce Spanish-style gender agreement using *-o* to refer to a masculine antecedent and *-a* to refer to a female antecedent (e.g., Trask 2003; Parafita Couto *et al.* 2015; Padilla-Moyano 2018). Therefore, the situation may be more complex than the affirmation “there is no grammatical gender agreement in Basque” entails. However, no empirical study has been conducted to support one claim or another. Thus, with the aim of exploring the possibility of producing Spanish-style grammatical gender marking in western Basque varieties, the present paper explores production and implicit attitudes gathered from Ondarroa Basque speakers. Ondarroa is a town in the northeast of the province of Bizkaia and the Basque variety spoken in this town forms part of western Basque varieties³ (Zuazo 2013).

In what follows, information about the (absence of) grammatical gender agreement system in Basque and the town where this study is focused will be introduced, followed by a description of the research questions and methodologies. Finally, results for the production and attitudinal data will be presented separately, leading to the final section in which the discussion and conclusions will be introduced.

² In Spanish, gender is an inherent property of nouns and pronouns that affects agreement with various classes of words. When referring to animate beings, gender conveys semantic information because it generally distinguishes the corresponding sex. Spanish uses different methods to indicate this distinction, such as adding a morpheme to the root (*gato* ‘cat [masc.]’ / *gata* ‘cat [fem.]’, *duque* ‘duke [masc.]’ / *duquesa* ‘duchess [fem.]’), showing it through agreement (*el artista* ‘the artist [masc.]’ / *la artista* ‘the artist [fem.]’), or using different stems (*toro* ‘bull’ / *vaca* ‘cow’). For nouns that refer to inanimate entities, there are no firm grammatical principles (RAE and ASALE 2009).

³ Western Basque “is spoken in Bizkaia, most of the Deba Valley in Gipuzkoa, and the towns of Aramaio and Legutio in Araba” (Zuazo 2013: 37).

2. Background literature

2.1. Grammatical gender agreement in Basque

Basque is a language that does not produce grammatical gender agreement. This is the general claim that has been made in previous years by institutions such as Euskaltzaindia [The Royal Academy of the Basque Language] (e.g., 1991, 2002, 2021), publications on Basque grammar and sociolinguistics (e.g., Laka 1996; Amorrortu 2003; Trask 2003; Zabala & San Martin 2012; Zubiri & Zubiri 2012; Padilla-Moyano 2018; Reguero Ugarte 2024), as well as research studies that have explored how the absence of grammatical gender agreement in Basque affects the production of grammatical gender agreement in the Spanish spoken in the Basque Country (e.g., Gómez Seibane 2008; Munarriz & Parafita Couto 2014; Parafita Couto *et al.* 2015; Badiola & Sande 2018; Pérez-Tattam *et al.* 2019; Basterretxea Santiso 2022, 2024, 2025). The only gender distinction in Basque is produced in the lexicon through heteronyms (Euskaltzaindia 1991, 2002, 2021; Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Zubiri & Zubiri 2012): *ama* ‘mother’ and *aita* ‘father,’ *gizon* ‘man’ and *emakume* ‘woman,’ or *seme* ‘son’ and *alaba* ‘daughter.’ In addition, the use of *-sa* suffix also works as a gender distinguisher: during the last years, the use of words like *alkatesa* ‘mayor [fem.]’ have expanded when previously *alkate andrea* ‘female mayor’ would be used (Euskaltzaindia 2021). This is similar to the distinctions between *artzain* ‘shepherd’ and *artzaintsa* ‘shepherdess’ (Gómez Seibane 2008), *jainko* ‘god’ and *jainkosa* ‘goddess’ (Trask 2003; Zubiri & Zubiri 2012), *aktore* ‘actor’ and *aktorea* ‘actress’ (Zabala & San Martin 2012), and *printze* ‘prince’ and *printzesa* ‘princess’ (Zubiri & Zubiri 2012).

One of the aspects that challenges the idea that there is no grammatical gender agreement in Basque is the verb agreement morphemes used with the second-person singular pronoun *hi*, found in some Basque varieties (Euskaltzaindia 1991, 2002, 2021; Alberdi 1995; Laka 1996; Amorrortu 2003; Bereziartua Etxebarria & Muguruza Aseginolaza 2018; Padilla-Moyano 2018). This is “[p]robably the oldest treatment, *hika*, [and it] has the peculiarity of encoding the only old gender distinction in Basque. The gender of the addressee, when singular, is encoded in the verbal form, although the corresponding pronoun is invariable for gender” (Amorrortu 2003: 145). In this case, *-k* morpheme (also named as *toka*) is used when addressing males as in (3), whereas *-n* morpheme (also named as *noka*) is used when addressing females as in (4) (Alberdi 1995; Bereziartua Etxebarria & Muguruza Aseginolaza 2020; Euskaltzaindia 2021).

- (3) *Hik dakik.*⁴
 (‘You [masc.] know’)
- (4) *Hik dakin.*
 (‘You [fem.] know’)

Another aspect that challenges the claim that there is no grammatical gender in Basque is the fact that some western Basque varieties have been described to ex-

⁴ Examples extracted from Alberdi (1995).

hibit Spanish-style gender marking (Trask 2003; Parafita Couto *et al.* 2015; Padilla-Moyano 2018): *-a* is used to express reference to female entities, whereas *-o* is used for males. This is caused for (mis)assuming that *-o* in Basque corresponds to the masculine morpheme and *-a* to the feminine morpheme (Hualde *et al.* 1994; Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015; Padilla-Moyano 2018; Di Garbo & Miestamo 2019). This phenomenon has been attested to be possible with adjectives derived from Spanish (i.e., *katolikola* ‘catholic,’ *majola* ‘nice,’ *tontola* ‘stupid,’ or *txulola* ‘arrogant’) (Euskaltzaindia 1991, 2002, 2021; Laka 1996; Trask 2003; Parafita Couto *et al.* 2015). According to Euskaltzaindia (1991, 2002, 2021), this distinction is a consequence of borrowing words from Spanish and it should not be reproduced in the unified variety of Basque (Euskera Batua). Moreover, other grammars have marked the use of *-a* as in *tonta* as a grammatical mistake and recommend using the *-o* form (i.e., *tonto*) to refer to both male and female referents (e.g., Zubiri & Zubiri 2012). Interestingly, Spanish-style gender marking would not only be possible with adjectives borrowed from Spanish, but also with adjectives that are not borrowed from any language (i.e., *gixajola* ‘poor’) (Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015). This use has been assigned to western Basque varieties and categorized as modern and infrequent (Laka 1996; Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015). In fact, Trask (2003: 137) asserts that “eastern varieties invariably borrow only the masculine form of a Romance adjective and apply it indiscriminately to both sexes in Basque.” According to our knowledge, Padilla-Moyano (2018) is the only one who contradicts this claim to a certain extent, defending that almost all varieties of Basque (if not all of them) produce Spanish-style gender marking.

In addition to establishing gender differences using *-o* and *-a* in Basque, there are other distinctions such as *tontoa* (‘stupid boy’) vs *tuntuna* (‘stupid girl’), or *gizajoa* (‘poor boy’) vs *gajoa* (‘poor girl’) that are common in Basque (Euskaltzaindia 2002). In order to illustrate the Spanish-style gender marking with adjectives derived from Spanish, on the one hand, publications mainly (and almost only) use the following adjectives: *katolikola* ‘catholic,’ *majola* ‘nice,’ *tonto/a* ‘stupid,’ *altola* ‘tall,’ and *txulola* ‘arrogant’ (Euskaltzaindia 1991, 2002, 2021; Trask 2003; Parafita Couto *et al.* 2015; Di Garbo & Miestamo 2019). On the other hand, in order to illustrate Spanish-style gender marking in Basque with adjectives not derived from Spanish, authors have used *gixajola* ‘poor’ as the only example (Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015). Apart from these words, Hualde *et al.* (1994) introduced another list of words derived from Spanish (e.g., *enanola* ‘dwarf,’ *alumno/a* ‘student’) and lexemes of Basque (e.g., *sorrístola* ‘lousy,’ *txotxolola* ‘dumb’), when describing the Basque spoken in Lekeitio (a western Basque dialect pertaining to the province of Bizkaia).

The information presented in this section comes from assumptions and generalizations, and no empirical study has been previously conducted to explore the (in)existence of grammatical gender agreement in Basque. Moreover, the list of adjectives provided to illustrate the use of *-o* and *-a* as gender markers in Basque is very limited.

2.2. Ondarroa (Bizkaia) & Ondarroa Basque

Ondarroa (belonging to the province of Bizkaia) is a coastal town of 8,195 inhabitants (Eustat 2024). This town was chosen for this study for being one of the areas in which most Basque is spoken: in 2021, 76.6% of Ondarroa inhabitants were classified as Basque speakers, whereas 27.6% of the inhabitants of the province of Bizkaia were classified as Basque speakers (Eustat 2019, 2024). In fact, despite Basque being usually considered as a minority language (see for instance, Marten *et al.* 2012; Van Mensel 2025), it was found to be the majority language of the visual linguistic landscape in Ondarroa (Basterretxea Santiso 2023). The Basque variety spoken in Ondarroa (together with some other western varieties spoken in Bizkaia) has been previously described as separate from the other Basque varieties (Amorrortu 2003). Zuazo (2019: 80) has categorized it (together with other western varieties spoken in coastal Bizkaian towns such as Bermeo, Elantxobe, and Lekeitio) as idiosyncratic and distinct “because they have, to a certain extent, been isolated and enclosed with themselves. Their natural point of egress has been towards the sea, and their relations with surrounding places have been less frequent. They are relatively important centres of population, which has made it easier for them to be more or less linguistically self-sufficient.”

Following this description, and assuming that Basque varieties are typically divided into 5 dialects (Zuazo 2013, 2019), Ondarroa Basque belongs to the western dialect. However, as it was mentioned before, this variety has its particularities. For instance, while it has been stated that *-o* [masc.] and *-a* [fem.] could be used to exhibit Romance-style gender agreement in western Basque varieties (e.g., Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015; Padilla-Moyano 2018), in Ondarroa Basque, these endings are *-u* and *-i* correspondingly. This is “because Bizkaian is characterized by linguistic changes in the final vowel of a stem when the determiner [*-a*] is added” (Amorrortu 2003: 94):⁵ *alaba* + *a* ‘the daughter’ is *alabea* in western Bizkaian, *alabia* in Gipuzkoan Bizkaian, *alabie* in eastern and mid-Bizkaian, and *alabí* in Ondarroa Bizkaian, as observed by Amorrortu (2003). The same phenomenon is observed in Ondarroa Basque with words that end in *-e*, followed by the addition of the determiner *-a*: *kalea* ‘the street’ is *kali*, or *esnea* ‘the milk’ is *esni* (Ondarroako historia zaleak 2005). In reference to the ending *-o* in Basque, when accompanied by the determiner *-a*, *-u* is used in Ondarroa Basque: *usoa* ‘the pigeon’ is *usu*, *asmoa* ‘the intention’ is *asmu*, and *gogoa* ‘the will’ is *gogu* (Ondarroako historia zaleak 2005). Therefore, the corresponding vowels for the *-o* and *-a* endings in other Basque varieties are *-u* and *-i* in Ondarroa Basque, which implies that these would be the possible uses for gender marking in this dialect.⁶

⁵ The following are the 5 main dialects of Basque: Western dialect, Central dialect, Navarrese dialect, Navarrese-Lapurdian dialect, and Zuberoan dialect. For further details on vowel interactions in Basque inflectional morphology, refer, for example, to de Rijk (1970), Hualde and Gaminde (1997), de Castro-Arazola *et al.* (2015), or Bediauneta Txurruka and Hualde (2023).

⁶ Amorrortu (2003) employs the word “Bizkaian” to refer to western Basque varieties.

3. Research questions

No empirical study has been previously conducted to explore the (in)existence of grammatical gender agreement in Basque, and the list of adjectives provided to illustrate the use of *-o* and *-a* as gender markers in Basque is very limited. To contribute to the discussion on the subject matter, our triangulation study that combines production and attitudinal data answers the following research questions:

1. Does Ondarroa Basque distinguish adjectives depending on the gender of the referent with morphological consequences?
 - i. If that is the case, is that only possible with adjectives derived from Spanish?
2. What are the implicit attitudes found among Ondarroa Basque speakers towards the use of the feminine morpheme *-i* with female antecedents when compared to the use of *-u* with certain adjectives?

In order to answer these research questions, a triangulation study that combines production and attitudinal data was conducted in 2024. The research methodologies will be introduced below.

4. Methodology

4.1. Participants

A total of 20 participants from Ondarroa were recruited in 2024 to participate in this study. Through the use of the background questionnaire created by Gondra (2024) specifically for the sociolinguistic context of the Basque Country, participants offered information on their languages, gender, level of education, language of schooling, and profession, among others. Some of that information is presented in Table 1.

Table 1
Participants' background information

Gender		Level of education	
Female	15	High school	1
Male	5	Professional	2
Non-binary	0	Undergraduate	8
		Graduate	9
Total	20	Total	20

The youngest participant in this paper was born in 2004, while the oldest was born in 1990. Their age median is 28.2 years old, so they could be classified as young adults. In addition to coming from Ondarroa, these participants also share some other characteristics: all of them acquired Basque as their first language at

home (although 5 participants also mentioned using Spanish at home with at least one of their parents). Furthermore, they all attended the Basque immersion program (known as model D).

4.2. Production

The first activity that participants in this research were prompted to complete was a sentence completion task (SCT). This SCT was completed in the local Basque variety of the participants, not in Basque Batua (unified standard variety). Although in sociolinguistics research the ideal scenario is to collect natural occurring speech, the use of surveys is also common when exploring sociolinguistic variation (Schleef 2014; Meyerhoff *et al.* 2015; Drager 2018). Based on Drager's (2018: 100-101) description, a SCT "involves providing the beginning of a sentence and asking participants to complete the sentence in their own words [...] [S]ome creativity in the design is required to ensure that productions include the variable of interest." Thus, in order to ensure that participants produced the grammatical aspect that interests this paper, and for consistency purposes, every sentence (included in Appendix 1) started with the demonstrative *hau* 'this,' followed by *neski* 'girl' or *mutile* 'boy,' and then the adjective without the morpheme in which the grammatical gender agreement could be produced. In order to ensure that participants understood the task, they first completed an example sentence with one of the research team members. Thanks to this method, it is possible to gather hypothetical production data by controlling the context. Taking this as the point of departure, the SCT created for this project is composed of a total of sixteen sentences (included in Appendix 1) that are a description of a person, each sentence accompanied by a picture that illustrates the sentence. The distribution and organization of these sentences is introduced in Table 2.

Table 2
Classification of sentences for the SCT

16 sentences			
8 sentences: male antecedent		8 sentences: female antecedent	
Spanish-originated adjectives	4	Spanish-originated adjectives	4
Basque-originated adjectives	4	Basque-originated adjectives	4

As presented on Table 2, the sixteen sentences were divided into 2 groups based on the gender of its antecedents: 8 sentences with a male antecedent (these sentences served as distractors), and 8 sentences with a female antecedent. At the same time, each of the above-mentioned 2 groups were subdivided into 2 other groups: 4 Spanish-originated adjectives and 4 Basque-originated adjectives respectively. Sentences were presented in random order; same gender or same word were never one after the other. The decision to include words originating in Spanish and Basque is based on the assumption that the gender distinction in Basque is only possible with adjectives

originated in Spanish (Euskaltzaindia 1991, 2002; Laka 1996). The following are the Spanish-originated adjectives that were adopted for the SCT: *guapo* ‘handsome,’ *listo* ‘smart,’ *majo* ‘nice,’ and *katoliko* ‘catholic.’ Similarly, 4 adjectives that originated in Basque and that might allow the use of *-o* or *-a* were chosen: *gizajo* ‘poor,’ *totolo* ‘fat,’ *txotxolo* ‘dumb,’ and *lantzoi* ‘stupid.’ In this case, to illustrate grammatical gender marking with adjectives not borrowed from Spanish, scholars have only provided the example of *gixajola* ‘poor’ (Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015). Then, the other 3 adjectives included here were chosen after exploring a number of websites and publications written in Ondarroa Basque, as well as after consulting with Ondarroa Basque speakers. An important difference between Spanish-originated and Basque adjectives included in the SCT needs to be acknowledged: Spanish-originated adjectives are positive or neutral, while Basque adjectives are negative. Considering the list that scholars have offered to illustrate Spanish-style gender marking and after consultation with Ondarroa Basque speakers, no positive/neutral Basque adjective was found that allowed Spanish-style gender marking.

4.3. Attitudes

With the aim of gathering systematic implicit attitudinal data (Drager 2018; Loureiro-Rodríguez & Fidan Acar 2022), a written matched-guise test (Lambert *et al.* 1960) was designed and administered to the same participants after the SCT. Following Buchstaller (2006) and Anderson and Toribio (2007), the present study uses the reading mode in the matched-guise test. In this written matched-guise test, participants read a total of 31 guises that were divided into 2 groups, as indicated in Table 3: fifteen sentences with a male antecedent (these sentences served as distractors), and sixteen sentences with a female antecedent. The same adjectives as in the SCT were chosen for this part of the research: 4 adjectives originated in Spanish and 4 Basque adjectives. Since this part of the research is interested in exploring the attitudes towards the use of the feminine morpheme with female referents when compared to masculine morpheme, each of these adjectives were repeated twice in the matched-guise test (as shown in Appendix 2): when using a female antecedent, each adjective was presented using both a masculine morpheme and a feminine morpheme (presented in random order).

Table 3
Classification of sentences for the matched-guise test

31 sentences			
15 sentences: male antecedent		16 sentences: female antecedent	
Spanish-originated adjs	8	Spanish-originated adjs	4 masculine morpheme
Basque-originated adjs	7	Basque-originated adjs	4 feminine morpheme
			4 masculine morpheme
			4 feminine morpheme

In order to focus participants’ attention on the adjectives and the gender of the morphemes in each case, the same sentence structure as in the SCT was used in the

written matched-guise test: the demonstrative pronoun *hau* ‘this,’ followed by *neski* ‘girl’ or *mutile* ‘boy,’ adjective, and the verb *re* ‘is.’ In this case, sentences were not accompanied by pictures, but a practice example was completed by the participants with research team members before starting this part of the project.

After reading each guise, participants were prompted to express their opinion about the person who had written that sentence by using a 6-point semantic differential scale (1 = less; 6 = more) with opposite adjectives (Osgood 1964). The following were the included opposite adjectives/descriptions: *Euskaldun⁷ barrixe* ‘Someone who has not acquired Basque from their parents in their early childhood’ vs *Euskaldun zaharra* ‘Basque native speaker,’⁸ *Ez da oso esaldi naturala* ‘Not a very natural sentence’ vs *Oso esaldi naturala ra* ‘A very natural sentence,’ *Euskeri debekatute euaneko pertsoni* ‘A person from when Basque was a forbidden language’ vs *Euskeraz berba ein leikeneko pertsoni* ‘A person from when it is permitted to speak Basque,’ *Gaztelerin eraginik ez* ‘No effect of Spanish’ vs *Gaztelerin eragine bai* ‘Effect of Spanish,’ *Ikasketa gitxi rauken pertsoni* ‘Someone with a low level of education’ vs *Ikasketa asko rauken pertsoni* ‘Someone with a high level of education,’ *Errespetoik baiku* ‘Irrespective’ vs *Errespetudune* ‘Respectful,’ and *Ezta inklusibu* ‘Not inclusive’ vs *Inklusibu* ‘Inclusive.’

Besides asking participants to use the 6-point semantic differential scale to express their attitudes towards the written guises, they were also asked to express whether they would say the guise in an imaginary situation, referring to whether the sentence sounded natural: *yes* vs *no*. Results for this variable are presented in Table 4: it is notable that the majority of participants would not say the sentences that included masculine agreement with a female antecedent. In addition, the only adjectives with feminine agreement that some participants would not say are the negative Basque-originated adjectives.

Table 4

Sentences participants would not say
(always with a female referent)

Masculine agreement		Feminine agreement	
<i>gizaju</i>	15 participants	<i>gizaji</i>	4 participants
<i>lantzoi</i>	3 participants	<i>lantzongi</i>	9 participants
<i>totolu</i>	14 participants	<i>totoli</i>	4 participants
<i>txotxolu</i>	15 participants	<i>txotxoli</i>	2 participants
<i>guapu</i>	16 participants	<i>guapi</i>	0 participants
<i>katoliku</i>	16 participants	<i>katoliki</i>	0 participants
<i>listu</i>	16 participants	<i>listi</i>	0 participants
<i>maju</i>	14 participants	<i>maji</i>	0 participants

⁷ As described by Gondra (2024: 2), “Basque people call themselves *euskaldun*, which comes from *euskera* ‘Basque’ plus the possessive suffix *-dun/-tun*, meaning ‘person who has (knowledge of) the Basque language.’”

⁸ The definitions of *euskaldun barrixe* and *euskaldun zaharra* are based on Gondra (2024).

4.4. Analysis

Results from the SCT were descriptively analyzed, taking into consideration adjectives' origin (Basque vs Spanish). Regarding implicit attitudinal data, a factor analysis was conducted to explore possible interdependencies between the adjectives included in the semantic differential scale (Loewen & Gonulal 2015), following the directions by Bandalos and Boehm-Kaufman (2008). After conducting the factor analysis, descriptive statistics were obtained, followed by ordered logistic regressions and ANOVAs in *R* (R Core Team 2022) with random effects for participants,⁹ establishing alpha level in .05, in order to explore the possible impact of two independent predictors: adjectives' origin (Basque vs Spanish), and whether participants think they would say that sentence (yes vs no).

5. Results

5.1. Production

According to the results obtained from the SCT, every participant used the feminine morpheme with the female antecedent, regardless of the origin of the adjectives (Basque vs Spanish): *gizaji* 'poor,' *totoli* 'fat,' *txotxoli* 'dumb,' *guapi* 'pretty,' *listi* 'smart,' *maji* 'nice,' and *katoliki* 'catholic.' Nevertheless, a different result was observed for the adjective *lantzoi* 'stupid.' Every participant used the default form of the word (*lantzoi*) with the female referent, except for two of the participants who used *lantzongi*. First, this is a very particular adjective that is used in the Basque variety spoken in Ondarroa: originally, it is the name of a fish ('saury') used in the coastal towns of the Basque Country (Euskaltzaindia s.a.), but in Ondarroa Basque it is also used as 'stupid' or 'feckless' (according to the *Ondarruko Hiztegixe* online dictionary of Ondarroan words created by Josu Arrizabalaga Basterretxea, 2025). In addition, *lantzoi* differs from the rest of the adjectives selected for the SCT in that it does not end in *-o*. Once this result was found for *lantzoi* vs *lantzongi*, a small ethnographic work was conducted with the participants included in this study. All participants agreed to have heard both *lantzoi* and *lantzongi* in Ondarroa, but neither the participants who used *lantzoi* nor the ones who used *lantzongi* were able to explain the reason why they chose one rather than the other. In addition, when asked if they knew other words in Ondarroa Basque that might produce a similar distinction of *lantzoi* vs *lantzongi* when talking about a female referent, some mentioned *zontzongu* [masc.] 'stupid' vs *zontzona/zontzongi* [fem.] 'stupid.' According to the *Ondarruko Hiztegixe* dictionary, *zontzona* would be an adjective only used for females, and thus, *zontzongu* and *zontzongi* would be the new forms.

⁹ Future research could consider random effects for sentences, as each sentence contributes more than one datapoint.

5.2. Attitudes

First, considering that the SCT showed that only two participants used the feminine form of *lantzoi*, the scores obtained for *lantzoi* vs *lantzongi* were excluded from the general description of results. Therefore, attitudinal results for *lantzoi* vs *lantzongi* will be introduced separately at the end of this section.

Since it was likely that the adjectives included on the semantic differential scale of the matched-guise test were related, a factor analysis was conducted. Results from this test suggest the existence of three big factor groups. The first group has been categorized as “Basque speaker” and it loads for the adjectives in reference to being a Basque native speaker, and the sentences sounding (not) natural. The second factor group has been labeled as “Linguistic factors” and it loads for the adjectives in relation to respect, inclusiveness, and effect of Spanish. Finally, the third factor group has been named “Social profile” and it loads for the adjectives referencing speakers’ age and their level of education.

Taking the three big factor groups into consideration, descriptive statistics were calculated for each of them, the dependent variable being the number they chose in the 6-point semantic differential scale (1 = less; 6 = more). The results of descriptive statistics are presented in Figure 1 (excluding *lantzoi* vs *lantzongi*).

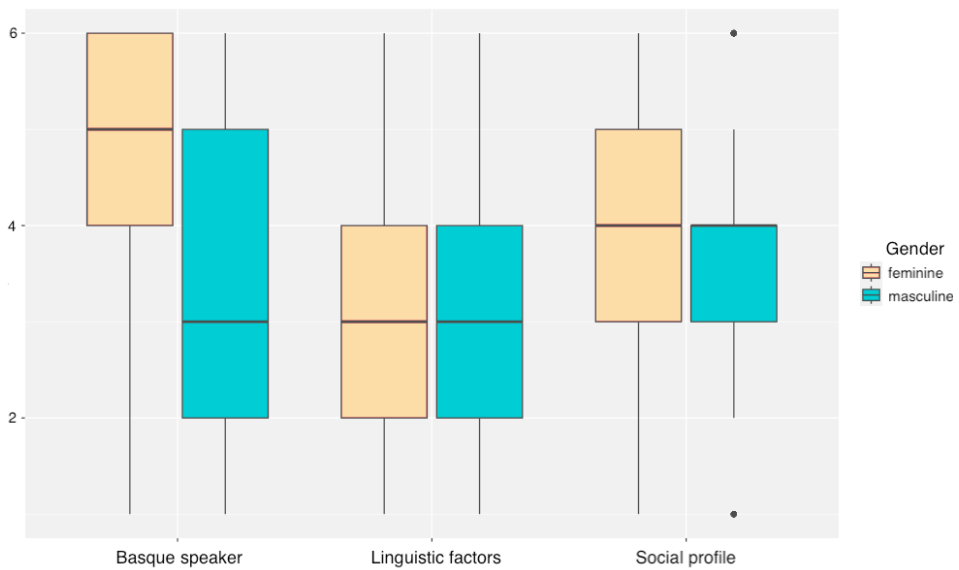

Figure 1
Mean Scores for Gender Agreement

According to the participants, and focusing on the “Basque speaker” factor group, the use of the feminine morpheme when referring to a female antecedent sounds more like pertaining to a Basque native speaker and natural (mean = 4.82, SD = 1.36, $N = 20$), when compared to the use of the masculine morpheme with

feminine antecedents (mean = 3.19, SD = 1.78, $N = 20$). Then, with regards to the “Linguistic factors” group, the difference between the two means is almost imperceptible: the use of the masculine morphology with female antecedent is perceived as slightly more respectful, inclusive, and with more influence by Spanish (mean = 3.42, SD = 1.57, $N = 20$), rather than the use of feminine morpheme (mean = 3.3, SD = 1.63, $N = 20$). Lastly, for the “Social profile” factor group, the use of feminine morpheme with female antecedents is perceived as belonging to a younger and more educated speaker (mean = 3.95, SD = 1.29, $N = 20$), but closely followed by the use of masculine morpheme (mean = 3.8, SD = 1.27, $N = 20$). The perceptions in reference to the “Linguistic factors” and “Social profile” factor groups appear to be somewhat neutral since the mean scores are close to 3.5 (in a 6-point Likert-scale).

Besides descriptive statistics, ordered logistic regressions and ANOVAs were calculated for each factor group in order to explore the possible impact of adjectives’ origin (Basque vs Spanish), and whether the participants would say the sentences that they read (yes vs no).

Starting with the “Basque speaker” factor group, results from the ordered logistic regressions with random effects for participants presented in Table 5 indicate the existence of a significant interaction between the gender of the adjective and whether they would say the presented sentences. According to Ferguson’s (2009) standards, this model has more than a moderate effect size ($R^2 = 0.3725$).

Table 5
Final Ordered Logistic Regression Model for “Basque speaker” group

	Estimate	SE	<i>t</i>	<i>p</i>
Adj gender = masc + Would you say it = yes	1.7381	0.3980	4.367	1.51e-05
<i>Non-significant effect: Adjectives’ Origin</i>				

The significant interaction between adjectives’ gender and whether the participants would say the sentence was also confirmed by the ANOVA ($X^2[1] = 19.0703$, $p = 1.260e-05$), and is illustrated by Figure 2. The perceptions regarding the feminine morpheme appear to be similar between participants regardless of whether they would say the sentence or not. Nevertheless, focusing on the use of masculine morpheme with female antecedents, those who would not say that sentence perceive the use of the masculine morpheme with a feminine antecedent as statistically less natural and less pertaining to a Basque native speaker when compared to those who would say the sentence.

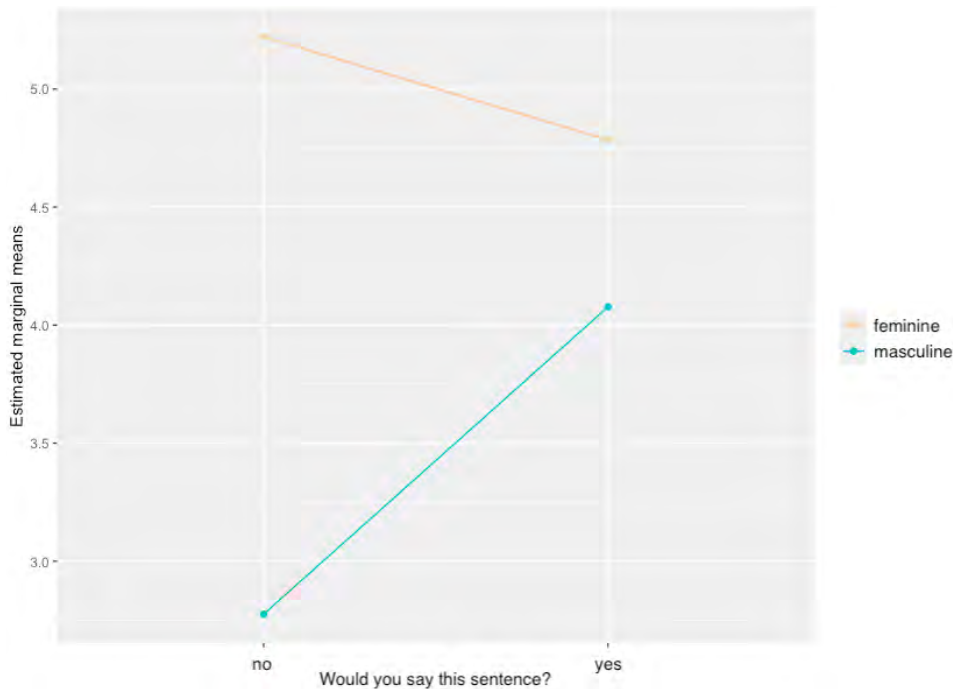

Figure 2

Significant Interaction: Adjectives' Gender * Would you say the sentence?

Second, results for the “Linguistic factors” group presented in Table 6 indicate the absence of significant interactions between the dependent variable and the two independent variables (adjectives' origin and whether the participants would say the sentences that they read). Nevertheless, there are significant effects for the gender of the adjective and whether participants would say the sentence. This model shows a small effect size ($R^2 = 0.0825$), according to Ferguson (2009).

Table 6

Final Ordered Logistic Regression Model for “Linguistic factors” group

	Estimate	SE	<i>t</i>	<i>p</i>
Adj gender = masc	1.2270	0.3500	3.505	0.0004
Would you say it = yes	1.2558	0.3176	3.953	8.36e-05

The significant effect of adjectives' gender was also confirmed by the ANOVA ($X^2[1] = 9.5463$, $p = .002$), as illustrated by Figure 3. Therefore, since there is no significant interaction but a significant effect, the use of masculine morphology is seen

statistically as more respectful, inclusive and with more effect of Spanish when compared to the use of feminine morphology in general terms.

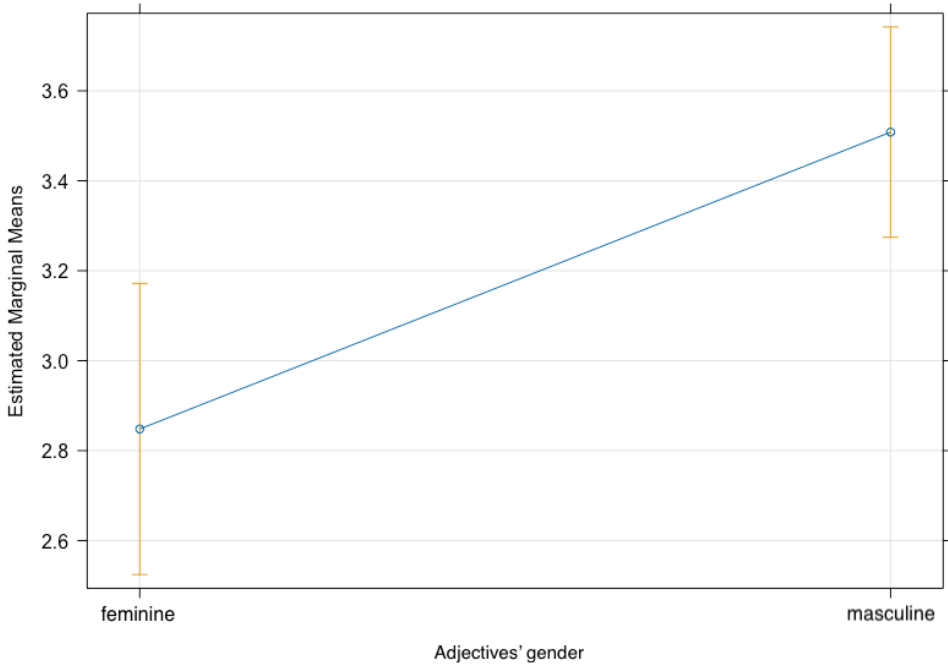

Figure 3

Significant Effect: Adjectives' Gender

The significant effect for the variable in reference to whether participants would say the sentence, the ANOVA also confirmed the significant effect ($X^2[1] = 11.0864$, $p = .0008$), as illustrated in Figure 4. This significant effect means that participants who would say the sentences evaluate all the guises as statistically more respectful, inclusive, and with more effect of Spanish, regardless of the type of gender agreement produced.

For the third factor group, “Social profile,” results from the ordered logistic regressions and ANOVAs indicate that there is no significant effect for any of the two independent variables considered in the project. Therefore, there is no significant difference in reference to the gender morphology when considering speakers as younger or more educated (masculine and feminine morphology equally perceived).

Since a different pattern was found for *lantzoi* in the SCT results presented above, it is worth exploring the particular attitudes towards *lantzoi* vs *lantzongi* specifically, dividing the attitudes into the three factor groups (a factor analysis was conducted again, obtaining the same result): “Basque speaker,” “Linguistic factors,” and “Social profile.” Descriptive statistics were obtained for this distinction and are presented in Figure 5.

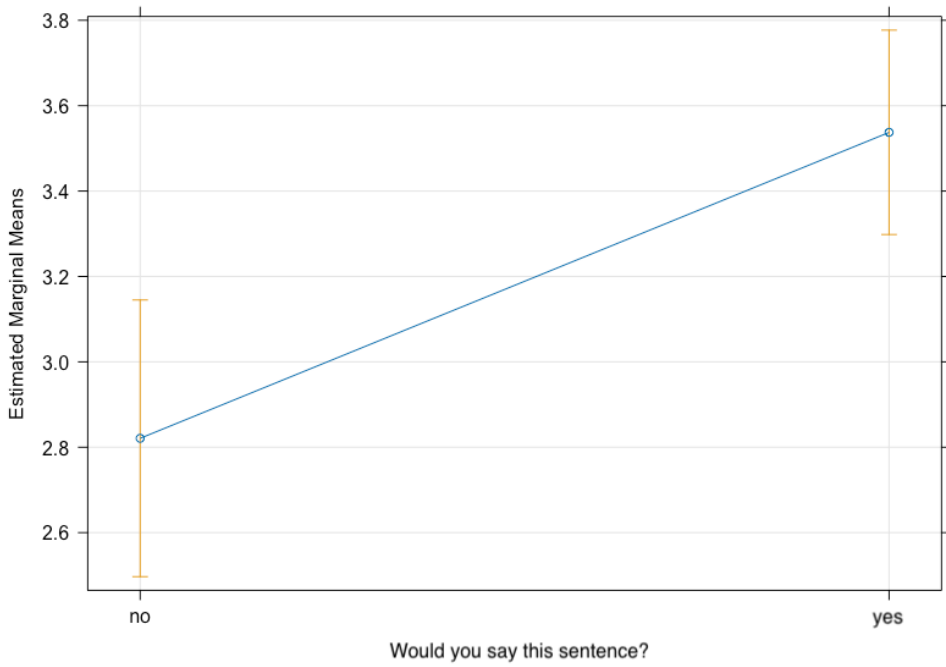

Figure 4
Significant Effect: Would you say the sentence?

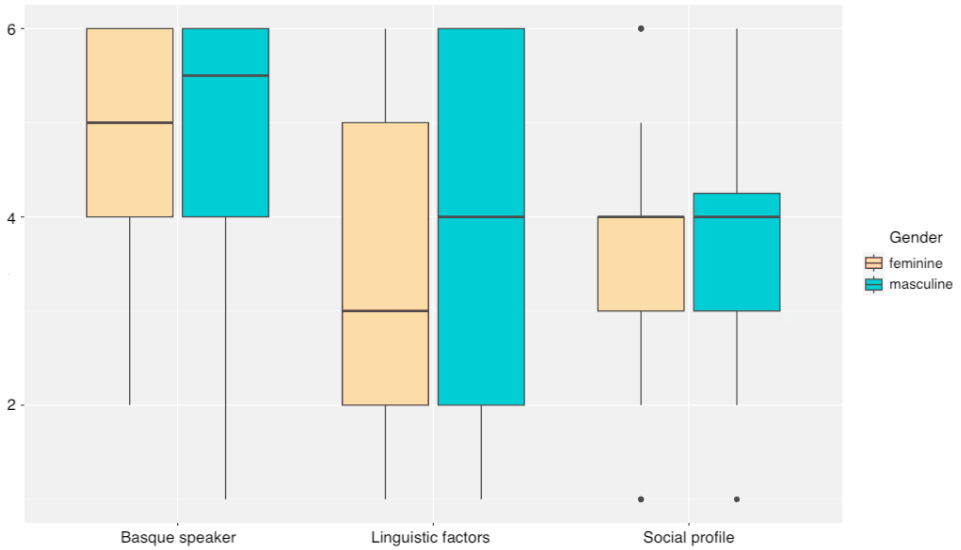

Figure 5
Mean Scores for *lantzoi* vs *lantzongi*

Starting with the factor group “Basque speaker,” the masculine form is perceived as slightly more natural and as part of Basque native speakers (mean = 4.97, SD = 1.33, $N = 20$) than the feminine form (mean = 4.72, SD = 1.38, $N = 20$) with a female referent, although according to a paired-sample t -test, the difference is not significant ($p = .411$; $df = 77.905$; 95% CI = $-0.3526, 0.8526$). For the “Linguistic factors” group, the use of the masculine form with a female referent is considered as slightly more respectful, inclusive and with more effect of Spanish (mean = 3.75, SD = 1.74, $N = 20$), than the feminine form (mean = 3.45, SD = 1.36, $N = 20$), despite the difference not being statistically significant according to the paired-sample t -test ($p = .333$; $df = 117.57$; 95% CI = $-0.3120, 0.9120$). Finally, for the “Social profile” factor group, participants perceive the masculine form with a female referent as belonging to younger and more educated speakers (mean = 3.88, SD = 1.24, $N = 20$), when compared to the feminine form (mean = 3.52, SD = 1.28, $N = 20$). However, once again, according to the paired-sample t -test, the difference between both perceptions is statistically not significant ($p = .218$; $df = 77.935$; 95% CI = $-0.2120, .09120$). Therefore, although only 2 participants employed the *lantzongi* form in the SCT, both the masculine and feminine forms are equally perceived by the same participants. In addition, as introduced in Table 4, only 9 participants expressed that they would not say the sentence with *lantzongi*, but we do not have information about the origin of that decision: based on the form itself or because the adjective is negative.

6. Discussion & conclusions

The first research question of the present paper was interested in exploring the possibility of producing Spanish-style grammatical gender agreement in Ondarroa Basque with certain adjectives that end in *-o*. Results from the SCT contradict the general assumption that there is no grammatical gender agreement in Basque (e.g., Euskaltzaindia 1991, 2002; Laka 1996; Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Parafita Couto *et al.* 2015; Padilla-Moyano 2018; Reguero Ugarte 2024). Or at least, that is not the case in Ondarroa Basque. Moreover, the assumption that gender agreement in Basque is only possible with adjectives borrowed from Spanish is also contradicted by the results obtained from the SCT (e.g., Laka 1996; Trask 2003; Parafita Couto *et al.* 2015): participants not only produced grammatical gender agreement with adjectives borrowed from Spanish (*guapi* ‘pretty,’ *listi* ‘smart,’ *maji* ‘nice,’ and *kattoliki* ‘catholic’), but also with adjectives that were not borrowed from Spanish (*gizaji* ‘poor,’ *totoli* ‘fat,’ and *txotxoli* ‘dumb’). Some scholars (e.g., Trask 2003; Gómez Seibane 2008; Padilla-Moyano 2018) had already mentioned the possibility of producing Spanish-style gender distinction in words such as *gixajo* by western Basque speakers for having (mis)assumed that *-o* corresponds to masculine gender in Basque and *-a* to the feminine gender. However, this phenomenon has been categorized as minimal and belonging to oral production (e.g., Laka 1996; Gómez Seibane 2008). Indeed, as it was earlier mentioned, *gixajo* is the only example introduced by previous scholars to illustrate this phenomenon. Nevertheless, participants also used the feminine morpheme with *totolo* and *txotxolo*, but not with *lantzoi* (this may be because this word does not end in *-o*; however, two participants used the innovative

feminine form *lantzongi*, and both *lantzoi* and *lantzongi* were equally perceived when used with female referents).

Then, despite the data in this project being limited to Ondarroa Basque and conclusions should not yet be drawn and applied to every variety of Basque, our findings disprove the general belief that western Basque has no grammatical gender and that Spanish-style gender agreement is only possible with adjectives originating in Spanish. Instead, grammatical gender agreement might be more complex than anticipated and, following Di Garbo and Miestamo's (2019) terminology (for instance, when describing gender agreement in Lekeitio Basque, or in Chamorro [Austronesian language] and Shumcho [Sino-Tibetan language]), gender marking would be "conditional" instead of "absolute." Then, adjectives in Ondarroa Basque could be divided at least into 3 different groups depending on the possibility of (not) producing grammatical gender agreement:

- Group 1: adjectives derived from Spanish do produce grammatical gender agreement as in *feola* 'ugly,' *guapola* 'handsome,' *katolikola* 'catholic,' *konfliktibola* 'problematic,' *listola* 'smart,' *majola* 'nice,' *parranderola* 'party animal,' *morenola* 'dark-haired,' *ofendidola* 'victim,' *pelmola* 'annoying,' *sinpatikola* 'kind,' *tontola* 'stupid.'
- Group 2: Basque adjectives ending in *-o* offer the possibility of producing Romance-style grammatical gender agreement for (mis)understanding that *-o* is the masculine marker as in *gizajola* 'poor,' *larriztola* 'disgusting,' *potxolola* 'plump,' *totolola* 'fat,' *txotxolola* 'dumb.' However, there are also other Basque adjectives ending in *-o* that do not offer this possibility: *babo* 'stupid,' *goxo* 'sweet,' *geldo* 'inactive,' and *zoro* 'crazy.'
- Group 3: although adjectives that form part of this group were not included in this project because they have not been shown to produce sex-based gender marking, Basque adjectives that do not end in *-o* apparently do not offer the possibility of producing grammatical gender agreement as in *handi* 'big,' *txiki* 'small,' *polit* 'pretty,' *itsusi* 'ugly,' *ahul* 'weak,' *azkar* 'intelligent' (with some innovative exceptions: *lantzoi* vs *lantzongi*, and *zontzongu* vs *zontzonalzontzongi*).

The second research question of this paper aimed to discover the implicit attitudes indexed by Basque speakers towards the use of feminine gender agreement with female referents, compared to the use of masculine gender agreement with female referents. According to the results, and focusing on the "Basque speaker" factor group, speakers of Ondarroa Basque perceive the use of the feminine morpheme with female antecedents as an inherent and natural feature of Basque, regardless of whether the adjectives are of Spanish or Basque origin (also considering that Spanish adjectives were positive/neutral while Basque adjectives were negative). Similarly, with regards to the "Social profile" factor group, participants were shown to perceive the use of feminine gender with female referents as part of young and educated community members, which may imply that this is a linguistic phenomenon that receives linguistic prestige to a certain extent, although more research is necessary to confirm this. Nevertheless, results for the "Linguistic factors" group are more complicated to interpret because participants considered both the use of feminine and masculine morphemes with the female referent as inclusive and respectful. In this

case, we acknowledge that the opposite adjectives employed in the semantic differential scale (respect, inclusiveness, and effect of Spanish) could have been interpreted differently by the authors and participants of the project.

Hence, by combining production and attitudinal data coming from Ondarroa Basque (western Basque variety), we can defend that the grammatical gender agreement system is part of these speakers' Basque grammar. In addition, this triangulation shows that grammatical gender agreement production is not rejected but instead considered as natural and belonging to the speech of Basque speakers. Consequently, the general claim that Basque has no grammatical gender agreement would not apply to the young adults of the variety explored in this project.

Since this project is focused only on Ondarroa Basque, future research should include speakers of other Basque varieties in order to confirm the results presented in this paper, and the contact between Basque and French should also be considered to explore whether the varieties of Basque that are in contact with French also produce gender agreement. In addition, other linguistic profiles and age groups need to be included in the analysis, for instance, to see whether this is a change in progress (this is possibly what is happening with *lantzoi* vs *lantzongi*) or rather an established feature of (Ondarroa) Basque. Finally, there is a need to explore more data to further support the results and conclusions gathered in this project also including other research methods (e.g., spontaneous speech, individual and group interviews on attitudes).

References

- Alberdi, Jabier. 1995. The development of the Basque system of terms of address and the allocutive conjugation. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. Larry Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 275-294. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.131>
- Amorrtortu, Estibaliz. 2003. *Basque sociolinguistics: Language, society and culture*. Reno, NV: Center for Basque Studies.
- Anderson, Tyler Kimball & Almeida Jacqueline Toribio. 2007. Attitudes towards lexical borrowing and intra-sentential code-switching among Spanish-English bilinguals. *Spanish in Context* 4(2). 217-240. <https://doi.org/10.1075/sic.4.2.05> and
- Arrizabalaga Basterretxea, Josu. 2025. *Ondarruko Hiztegi* [online]. <https://agirrearri.github.io/ondarruberbetan/>
- Badiola, Lucia & Ariane Sande. 2018. Gender assignment in Basque/Spanish mixed determiner phrases: A study of simultaneous bilinguals. In Luis López (ed.), *Code-switching - Experimental answers to theoretical questions. In honor of Kay González-Vilbazo*, 15-38. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/ihll.19.02bad>
- Bandalos, Deborah L. & Meggen R. Boehm-Kaufman. 2008. Four common misconceptions in exploratory factor analysis. In Charles E. Lance & Robert J. Vandenberg (eds.), *Statistical and methodological myths and urban legends*, 61-87. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203867266>
- Basterretxea Santiso, Gorka. 2022. A triangulation study on gender agreement in Spanish by native Basque speakers. *Revista Española de Lingüística (RSEL)* 52(1). 7-37. <https://doi.org/10.31810/rsel.52.1.1>

- Basterretxea Santiso, Gorka. 2023. Linguistic landscape in a rural Basque area: A case study in Ondarroa. *International Journal of Multilingualism* 22(2). 209-227. <https://doi.org/10.1080/14790718.2023.2256781>
- Basterretxea Santiso, Gorka. 2024. "Aquí toman mucho sopa:" Linguistic variables as predictors of non-standard gender agreement production in Basque Spanish. *Open Linguistics* 10(1). 1-21. <https://doi.org/10.1515/opli-2024-0025>
- Basterretxea Santiso, Gorka. 2025. "Fallo garrafal y común entre vascoparlantes:" Attitudes and salience of grammatical gender agreement in Basque-Spanish contact. *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 18(1). 37-77. <https://doi.org/10.1515/shll-2025-2002>
- Bediauneta Txurruka, Izaro & José Ignacio Hualde. 2023. Markina Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 53(3). 1095-1121. <https://doi.org/10.1017/S0025100322000032>
- Bereziartua Etxebarria, Garbiñe & Beñat Muguruza Aseginolaza. 2018. Erabileraren gakoak egoera informaletan eta gazteen artean: hitanoa Azpeitiko gazteen artean. *Hermes: Pensamendu eta Historia Aldizkaria* 60. 24-48.
- Bereziartua Etxebarria, Garbiñe & Beñat Muguruza Aseginolaza. 2020. Euskal hiztun natiboak, ez-natiboak eta hitanoa. In Ekaitz Santazilia, Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga & Borja Ariztimuño (eds.), *Fontes Linguae Vasconum 50 urte: Ekarpen berriak euskararen ikerketari*, 127-141. Pamplona: Nafarroako Gobernua. <https://doi.org/10.35462/fontes50urte.8>.
- Buchstaller, Isabelle. 2006. Social stereotypes, personality traits and regional perception displaced: Attitudes towards the 'new' quotatives in the U.K. *Journal of Sociolinguistics* 10(3). 362-281. <https://doi.org/10.1111/j.1360-6441.2006.00332.x>
- de Castro-Arrazola, Varun, Edoardo Cavarani, Kathrin Linke & Francesc Torres-Tamarit. 2015. A typological study of vowel interaction in Basque. *Isogloss* 1/2. 147-177. <http://dx.doi.org/10.5565/rev/isogloss.19>
- de Rijk, Rudolph P. G. 1970. Vowel interaction in Bizcayan Basque. *Fontes Linguae Vasconum* 5. 149-167. <https://doi.org/10.35462/flv5.2>
- Di Garbo, Francesca & Matti Miestamo. 2019. The evolving complexity of gender agreement systems. In Francesca Di Garbo, Bruno Olsson & Bernhard Wälchli (eds.), *Grammatical gender and linguistic complexity: Volume II: World-wide comparative studies*, 15-60. Berlin: Language Science Press. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3446230>
- Drager, Katie. 2018. *Experimental research methods in sociolinguistics*. London: Bloomsbury. <http://dx.doi.org/10.5040/9781474251815>
- Euskaltzaindia. 1991. *Euskal gramatika: lehen urratsak-I*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 2002. *Euskal gramatika laburra: Perpaus bakuna*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 2021. *Euskararen gramatika*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. s.a. *Euskararen herri hizkeren atlasa*. s.l.: Euskaltzaindia. <https://www.euskaltzaindia.eus/ehha>
- Eustat-Euskal Estatistika Erakundea-Instituto Vasco de Estadística. 2019. *Sixth Sociolinguistic Survey*. https://www.euskadi.eus/contenidos/noticia/eas_mas_noticias/en_def/adjuntos/inkesta_EN.pdf
- Eustat-Euskal Estatistika Erakundea-Instituto Vasco de Estadística. 2024. *Ondarroa: Know the current statistical situation and the historical evolution of your municipality*. https://es.eustat.eus/municipal/datos_estadisticos/ondarroa.html

- Ferguson, Charles A. 2009. Simplified registers and linguistic theory. In Loraine K. Obler & Like Menn (eds.), *Exceptional language and linguistics*, 49-66. New York, NY: Academic Press.
- Gómez Seibane, Sara. 2008. *Concordancias de género en documentación vizcaína. Siglos xv-xvi*. Bilbao: Universidad de Deusto doctoral dissertation.
- Gondra, Ager. 2024. Ideological effects of language revitalisation and standardisation on traditional home language speakers: The case of Basque. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 46(9). 1-15. <https://doi.org/10.1080/01434632.2024.2326506>
- Hualde, José Ignacio, Gorka Elordieta & Arantzazu Elordieta. 1994. *The Basque dialect of Lekeitio*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea/Universidad del País Vasco.
- Hualde, José Ignacio & Iñaki Gaminde. 1997. Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 31(1). 211-245. <https://doi.org/10.1387/asju.8683>
- Laka, Itziar. 1996. *A brief grammar of Euskara, the Basque language*. [Leioa]: Euskal Herriko Unibertsitatea/Universidad del País Vasco.
- Lambert, Wallace, Richard C. Hodgson, Robert C. Gardner & Samuel Fillenbaum. 1960. Evaluational reactions to spoken language. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60(1). 44-51. <https://doi.org/10.1037/h0044430>
- Loewen, Shawn & Talip Gonulal. 2015. Exploratory factor analysis and principal components analysis. In Luke Plonsky (ed.), *Advancing quantitative methods in second language research*, 182-211. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315870908>
- Loureiro-Rodríguez, Verónica & Elif Fidan Acar. 2022. The matched-guise technique. In Ruth Kircher & Lena Zipp (eds.), *Research methods in language attitudes*, 185-202. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108867788>
- Marten, Heiko F., Luk Van Mensel & Durk Gorter. 2012. Studying minority languages in the linguistic landscape. In Durk Gorter, Heiko F. Marten & Luk Van Mensel (eds.), *Minority languages in the linguistic landscape*, 1-15. London: Palgrave-MacMillan. https://doi.org/10.1057/9780230360235_1
- Meyerhoff, Miriam, Erik Schleeff & Laurel MacKenzie. 2015. *Doing sociolinguistics: A practical guide to data collection and analysis*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315723167>
- Munarriz, Amaia & M. Carmen Parafita Couto. 2014. ¿Cómo estudiar el cambio de código? Incorporación de diferentes metodologías en el caso de varias comunidades bilingües. *Lapurdum: Euskal ikerketen aldizkaria* 18. 43-73. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2494>
- Ondarroako historia zaleak. 2005. *Ondarroa 2004 urtekaria*. Ondarroako Udala.
- Osgood, Charles E. 1964. Semantic differential technique in the comparative study of cultures. *American Anthropologist* 66. 171-200.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2018. Mailegatze morfologikoa eta generoa euskaraz. *Fontes Linguae Vasconum* 127. 229-248. <https://doi.org/10.35462/FLV127.8>
- Parafita Couto, M. Carmen, Amaia Munarriz, Irantzu Epelde, Margaret Deuchar & Beñat Oyharçabal. 2015. Gender conflict resolution in Spanish-Basque mixed DPs. *Bilingualism: Language and Cognition* 18(2). 304-323. <https://doi.org/10.1017/S136672891400011X>
- Pérez-Tattam, Rocío, María José Ezeizabarrena, Hans Stadthagen-González & Virginia C. Mueller Gathercole. 2019. Gender assignment to Spanish pseudowords by monolingual

- and Basque-Spanish bilingual children. *Languages* 4(3). 58. <https://doi.org/10.3390/languages4030058>
- R Core Team. 2022. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna. <https://R-project.org>
- RAE and ASALE. 2009. *Nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa.
- Reguero Ugarte, Urtzi. 2024. *Ni la mitad te creas: mitos, verdades y algunas curiosidades más sobre el euskera*. Sevilla: Athenaica.
- Schleef, Erik. 2014. Written surveys and questionnaires in sociolinguistics. In Janet Holmes & Kirk Hazen (eds.), *Research methods in sociolinguistics: A practical guide*, 42-57. Oxford: Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/97811394260867>
- Trask, R. Larry. 2003. The Noun Phrase: nouns, determiners and modifiers; pronouns and names. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*, 113-170. New York, NY: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110895285.113>
- Van Mensel, Luk. 2025. Minority languages and language ideologies. In Durk Gorter & Jasone Cenoz (eds.), *The handbook of linguistic landscapes and multilingualism*, 193-208. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Zabala, Igone & Itziar San Martin. 2012. Basque and Romance languages: Languages with different structures. In Pello Salaburu & Xabier Alberdi (eds.), *The challenge of a bilingual society in the Basque Country*, 51-71. Reno, NV: Center for Basque Studies.
- Zuazo, Koldo. 2013. *The dialects of Basque*. Reno, NV: Center for Basque Studies.
- Zuazo, Koldo. 2019. *Standard Basque and its dialects*. New York, NY: Routledge.
- Zubiri, Ilari & Entzi Zubiri. 2012. *Euskal gramatika osoa*. Bilbao: Ikasbook.

Appendix 1. Sentence completion task guises

Female antecedent

1. *Hau neski gizaj...* ‘This girl is poor’
2. *Hau neski katoli...* ‘This girl is catholic’
3. *Hau neski toto...* ‘This girl is fat’
4. *Hau neski txotxo...* ‘This girl is dumb’
5. *Hau neski maj...* ‘This girl is nice’
6. *Hau neski lantzo...* ‘This girl is stupid’
7. *Hau neski gua...* ‘This girl is pretty’
8. *Hau neski lis...* ‘This girl is smart’

Masculine antecedent (distractors)

1. *Hau mutile gizaj...* ‘This boy is poor’
2. *Hau mutile katoli...* ‘This boy is catholic’
3. *Hau mutile toto...* ‘This boy is fat’
4. *Hau mutile txotxo...* ‘This boy is dumb’
5. *Hau mutile maj...* ‘This boy is nice’
6. *Hau mutile lantzo...* ‘This boy is stupid’
7. *Hau mutile gua...* ‘This boy is pretty’
8. *Hau mutile lis...* ‘This boy is smart’

Appendix 2. Written matched-guise task guises

Female antecedent

1. *Hau neski gizaji re.* ‘This girl is poor [fem.]’
2. *Hau neski gizaju re.* ‘This girl is poor [masc.]’
3. *Hau neski katoliki re.* ‘This girl is catholic [fem.]’
4. *Hau neski katoliku re.* ‘This girl is catholic [masc.]’
5. *Hau neski totoli re.* ‘This girl is fat [fem.]’
6. *Hau neski totolu re.* ‘This girl is fat [masc.]’
7. *Hau neski txotxoli re.* ‘This girl is dumb [fem.]’
8. *Hau neski txotxolu re.* ‘This girl is dumb [masc.]’
9. *Hau neski maji re.* ‘This girl is nice [fem.]’
10. *Hau neski maju re.* ‘This girl is nice [masc.]’
11. *Hau neski lantzongi re.* ‘This girl is stupid [fem.]’
12. *Hau neski lantzoi re.* ‘This girl is stupid [masc.]’
13. *Hau neski guapi re.* ‘This girl is pretty [fem.]’
14. *Hau neski guapu re.* ‘This girl is pretty [masc.]’
15. *Hau neski listi re.* ‘This girl is smart [fem.]’
16. *Hau neski listu re.* ‘This girl is smart [masc.]’

Masculine antecedent (distractors)

1. *Hau mutile guapu re.* ‘This boy is handsome’
2. *Hau mutile sinpatiku re.* ‘This boy is kind’
3. *Hau mutile katoliku re.* ‘This boy is catholic’
4. *Hau mutile morenu re.* ‘This boy is dark-haired’
5. *Hau mutile listu re.* ‘This boy is smart’
6. *Hau mutile rubixu re.* ‘This boy is blond’
7. *Hau mutile maju re.* ‘This boy is nice’
8. *Hau mutile konfliktibu re.* ‘This boy is problematic’
9. *Hau mutile gizaju re.* ‘This boy is poor’
10. *Hau mutile parranderu re.* ‘This boy is a party animal’
11. *Hau mutile totolu re.* ‘This boy is fat’
12. *Hau mutile farreru re.* ‘This boy is a party-going’
13. *Hau mutile txotxolu re.* ‘This boy is dumb’
14. *Hau mutile feu re.* ‘This boy is ugly’
15. *Hau mutile lantzoi re.* ‘This boy is stupid’

Ipar Euskal Herriko hots dardarkariak: Hazparneko libertimendua aztergai¹ *Trills in the Northern Basque Country: The Libertimendua of Hazparne as a case study*

Oroitz Jauregi*, Irati Urreta Elizegi

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This article investigates ongoing segmental variation in the production of trills in the Northern Basque Country. Specifically, it examines the apparent replacement of the alveolar trill by its uvular counterpart and assesses whether this sound shift has reached completion. Drawing on historical attestations that suggest such variation is not a recent phenomenon, the study provides a detailed account of the current state of the system, based on both empirical data and reference materials.

We analyze the pronunciation of trills among speakers from Hazparne (Lapurdi), using a corpus of performances by participants in the *Libertimendua* (carnival performance) aged between 16 and 30, recorded in 2024. The results show that while the uvular trill is predominant among young speakers in Hazparne, the alveolar trill continues to be employed in certain contexts and character portrayals during these performances. This suggests that young speakers from Hazparne are not only capable of perceiving the alveolar trill but can also produce it intentionally. Although it no longer features in their everyday speech, it remains an available and consciously accessible phonemic resource, functioning as an echo or reflection of a sound that persists within the community in specific forms and performance contexts.

KEYWORDS: Pronunciation; language variation; trills; *libertimendua*.

LABURPENA: Artikulu honetan, Ipar Euskal Herrian gertatzen ari den dardarkarien aldakortasunari erreparatu diogu. Dardarkari ubularra dardarkari hobikaria ordezkatzeko ari da eta ikusiko

¹ Ikerketa *Gazte ahotsak* proiektuaren (US23/15) baitan burutu da. Eskerrak eman nahi genizkieke Miren Lourdes Oñederrari eta ASJU aldizkariako kanpoko bi ebaluatzaile anonimoei, artikuluan zehar egindako ohar eta ekarpenek testua aberastu dutelako.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Oroitz Jauregi. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz). – oroitz.jauregi@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0001-7027-3387>

Nola aipatu / How to cite: Jauregi, Oroitz; Urreta Elizegi, Irati (2025). «Ipar Euskal Herriko hots dardarkariak: hazparneko libertimendua aztergai», *ASJU*, 59 (2), 23-40. (<https://doi.org/10.1387/asju.27523>).

Jasoa/Received: 2025-05-05; Onartua/Accepted: 2025-07-24. Online argitaratua / Published online: 2025-11-28.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

dugu ordezkatzea honezkero guztiz gauzatua den edo ez. Aldakortasuna ez dela berria erakusten duten lekukotasunak aipatzearekin bat, eskura ditugun erreferentzia eta baliabideekin egungo egoera islatu nahi izan dugu.

2024ko Hazparneko (Lapurdi) libertimenduko (16-30 urte arteko) zirtzilen jardunek osatutako corpusean Hazparneko hiztunek dardarkariak ubular edo hobikari ahoskatzen dituzten ikertu dugu. Emaitzek erakutsi dute Hazparneko gazteen artean dardarkari ubularra orokorra izanik ere, libertimendu emanaldiko zenbait egoera eta pertsonaia antzetzeko hobikaria erabiltzen dutela. Beraz, ezin uka daiteke Hazparneko hiztun gazteek dardarkari hobikaria hautemateaz gain, nahita ahoska dezaketela. Nabiz eta egunerokoan eurek ez erabili, berariaz ebaki dezaketen hotsa izaten jarraitzen du, komunitatean neurri eta modu batean presente dagoen hotsaren oihartzun edo ispilu gisa.

HITZ GAKOAK: ahoskera; hizkuntza aldakortasuna; dardarkariak; libertimendua.

1. Sarrera

Hots aldakortasuna edozein hizkuntza biziren fonologian gertatzen den fenomeno izanik (Kruszewski 1978), euskarazko hots sisteman ere hots aldaketak gertatzen ari direla erakusten duten datuak eta azterketak ditugu; besteak beste, hor daude Hualde (2003), Oñederra eta beste (2014), Ensunza (2015) eta Urreta (2025) lanak.

Artikulu honetan, euskarazko dardarkariak ditugu aztergai; hain zuzen ere, Ipar Euskal Herrian gertatzen ari den hots aldaketa bati erreparatuko diogu. Dardarkari ubularra dardarkari hobikaria ordezkatzeko ari da eta ikusiko dugu ordezkatzeko honezkero guztiz gauzatua den edo ez. Oro har, Iparraldean dardarkariak duten egoera azalduko dugun arren, bereziki, Hazparneko (Lapurdi) hizkerari erreparatuko diogu, azterketarako erabiliko dugun corpusa Hazparneko libertimenduan oinarritzen baita. Hots aldaketek, batez ere, belaunaldi gazteen artean izan ohi dute indarra; lehengo formak irautekotan, adineko hiztunen artean irauten du (Labov 1999 [1994]: 47). Gure lanean 2024ko Hazparneko libertimenduan parte hartu duten 16-30 urte bitarteko gazteen jardunak aztertu ditugu, dardarkarien ahoskera nolakoa den ikusteko asmoz.² Libertimenduaren antzerki-parodia izaerak pertsonaia desberdinak gorpuzteko eta pertsonaia desberdinei ahotsa jartzeko egokiera eskaintzen duenez, antzezle horien jardunei jarri diegu arreta azterketa egiteko. Hain zuzen ere, dardarkari ubularrak hobikaria guztiz ordezkatu duen edo oraindik gazteongan dardarkari hobikariak lekurik ba ote duen jakin nahi izan dugu. Dardarkari ubular eta hobikariaren arteko aldakortasun fono-estilistiko eta sozio-fonologikoa deskribatzea da helburua, horrek hiztunen fonema sistemaren inguruko informazioa eman baitezake. Izan ere, dardarkari ubularrak hobikaria erabat ordezkatu badu, dardarkari hobikaria desagertu dela adierazi nahiko luke. Corpuseko datuek erakutsi digute Hazparneko libertimenduko gazteen ahoskeran dardarkari ubularra nagusitzen den arren, zenbait egoeratan dardarkari hobikaria ekoizten dutela. Gertaera horren azalpena ematen saiatuko gara artikuluaren.

Hasteko, 2. atalean, euskarazko hots dardarkarien deskribapena egingo da, antzina eta egun, dardarkarien sailean dauden hotsak aurkeztuta. Bereziki, Iparraldeko euskaran dardarkarietan gertatzen ari den hots ordezkatzeko aztertuko da; itxura guztien arabera euskara-frantsesa elebitasunaren eraginez, dardarkari ubularra dardar-

² 2024ko martxoaren 9an izan zen Hazparneko libertimendua.

kari hobikaria ordezkaten ari dela azalduko da eta ordezkatzearen bilakaeraren berri emango da. Ondoren, 3. atalean, lan honetan oinarri izan den corpusa eta metodologia aurkeztuko dira; Hazparneko libertimendua hartu dela oinarritzat azalduko da. Jarraian, 4. atalean, hiztun gazteek libertimenduko emanaldian dardarkariak nola ahoskatzen dituzten aztertuko da, belaunaldi berrien artean hots ordezkatzeari zertan den ezagutzeko. Azkenik, lanarekin ateratako ondorio nagusiak aurkeztuko dira.

2. Hots dardarkariak euskal fonologian

Euskararen sistema fonologikoaz ondokoa irakur daiteke dardarkariei buruz euskal fonetika-fonologiaren lanik nagusienetakoa den Mitxelenaren *Fonética histórica vasca* (1990 [1961]: 327):

Por lo que hace a las vibrantes, tanto los textos como otros testimonios nos garantizan que todos los dialectos vascos han conocido en tiempos modernos una oposición *r/R* entre dos fonemas de articulación apical. Todavía hoy se distinguen en la mayor parte de la zona de habla vasca como simple y múltiple, conforme a la terminología de Navarro Tomás, por el número de vibraciones de la punta de la lengua. El fonema */r/* tiene además una variante fricativa, sin vibración. (Mitxelena 1990 [1961]: 327)

Horrela, bada, azken hamarkadak arte bi dardarkari bereizi izan dira euskararen eremu osoko sistema fonologikoan, */r/* ttak-³ eta */r/* dardarkaria,⁴ biak ala biak hobikariak. Hots dardarkarien eta ttakaren arteko ezberdintasun nagusia dardara kopuruan datza; dardarkaritan organo artikulatzaileek irekitze eta ixte azkar eta errepikatuak egiten dituzte, airea kolpeka botaz:

One of the soft moveable parts of the vocal tract is placed close enough to another surface, so that when a current of air of the right strength passes through the aperture created by this configuration, a repeating pattern of closing and opening of the flow channel occurs. (Ladefoged & Maddieson 1996: 217)

Ttakaren kasuan, berriz, ez da organo artikulatzaileen ukitu errepikaturik gertatzen, bakar bat baino ez: “Another class of rhotic sounds are those which invariably have a single short closure” (Ladefoged & Maddieson 1996: 230).

Azaldu ditugun bi hots horiek (dardarkaria eta ttaka), oro har, bokalaratean erakusten dute aurkakotasuna euskaraz: *e[r]e* vs *e[r]e*, *o[r]o* vs *o[r]o*. Gainerako inguru-neetan dardarkaria ahoskatzen da; kontsonante aurreko silaba amaierako posizioan (*a[r]to*, *o[r]du*), kontsonante ondorengo posizioan (*t[r]en*, *b[r]oma*) eta hitz amaieran (*u[r]*, *ze[r]*).

Euskarazko dardarkarien erabilera orokorra aipatu duguna izan den arren, Iparraldean aldakortasun zantzuak nabari dira;⁵ antzina, eta ez hain antzina, euskararen eremu osoan nagusi zen fonologia sisteman ordezkatzeari antzeman daiteke dardarkarien sailean.

³ Ingeleseztan *tap* edo *flap* izenez ezagutua.

⁴ Ingeleseztan *trill* izenez ezagutua.

⁵ Mitxelenak (1990 [1961]: 328) aipatzen duen Zuberoako bokalarateko ttakaren galera ez dugu oraingoan aintzat hartuko.

3. Hots ordezkatea Ipar Euskal Herrian: dardarkari ubularra

Atal honetan, Iparraldean dardarkarien sailean gertatzen ari den hots ordezkate bat aztertuko da; hain zuzen ere, dardarkari ubularra dardarkari hobikaria ordezkatez ari dela azalduko da. Hots ordezkateak izan duen bilakaeraren berri ematearekin batera, lekukotasunak bilduta, egun, Ipar Euskal Herrian duen egoera ikertuko da, elebitasunaren eraginari arreta jarrita, dardarkari ubularrak euskal hiztunen hots sisteman duen lekua neurtu ahal izateko.

3.1. Hots ordezkatearen bilakaera

Munduko hizkuntzen artean dardarkari hobikaria da nagusi; hizkuntza gehienek (% 75ek) dardarkari bat baino ez dute eta hori, nagusiki, hobikaria izaten da (Ladefoged & Maddieson 1996: 217). Maddiesonek (1984: 81) adierazi zuen 316 hizkuntzen artean, lauk bakarrik zutela dardarkari ubularra: bataz hizkuntzak, frantsesak, alemanak eta ekialdeko armenierak (azken honek hurbilkari ubularra du). Urte batzuk geroago, 2013an, autore berak hizkuntza gehiago aztertu zituen (567, zehazki) eta 97 hizkuntzatan topatu zuen dardarkari ubularra (Maddieson 2013). Euskararen eremuan hitz egiten diren beste hizkuntzei dagokienez, gaztelaniak ttak hobikaria eta dardarkari hobikaria ditu; frantsesak, aldiz, dardarkari ubularra baino ez du. Zenbait hizkuntzatan dardarkari hobikariak ubularrek ordezkatu bide dituzte; esate baterako, Europa mendebaldeko hizkuntzetan fenomeno ezaguna da dardarkari hobikariak ubular bihurtzea, frantsesean kasu (Durand 2009: 143-144; Etchebest 2017: 45).⁶

Antzina frantsesez gertatu zen hots ordezkatea gertatu da Iparraldeko euskararen ere; eremu zabal batean, dardarkari ubularrak dardarkari hobikaria ordezkatu du edo ordezkaten ari da. Ordezkatea ez da hasi berria; besteak beste, Mitxelenak jada zenbait urte antzeman zuen hots aldaketa:

La oposición ha desaparecido o ha cambiado de carácter en tiempos recientes en poblaciones de habla labortana y bajo-navarra por la introducción del *grassement* francés. Donde esto sucede, las dos pronunciaciones apicales han podido confundirse en una única articulación interior o bien /r/ sigue siendo apical y /R/ se ha hecho posterior. (Mitxelena 1990 [1961]: 328)

Mitxelenaren arabera (1990 [1961]: 328), frantsesezko *grassement* delakoa, dardarkariaren ubulartzea alegia, gertatu da garai berrietan Iparraldeko euskararen; hau da, ttak-ak hobikari izaten jarraitu du eta dardarkaria ubular izatera igaro da, frantsesean bezala. Gaur egun, Ipar Euskal Herriko hiru lurraldeetan nagusitasuna du dardarkari ubularrak (Zuazo 1998: 211; Oñederra eta beste 2014: 88) eta lurraldeen artean, dirudienez, Lapurdiko euskara da ubularrak indar handiena duen eremua. Aldiz, Zuberoako euskara da dardarkari hobikariari gehien eutsi diona; nahiz eta hor ere ahoskera ubularra izan, hiztun helduen artean nagusitasuna ez da erabatekoa.

Berriagoak diren lanetan ere lekukotua da aztergai dugun hots ordezkatea. Besteak beste, Hualdek (2003: 32) adierazten du Lapurdiko eta Behe Nafarroako hiz-

⁶ Frantsesean beste aldaketa bat ere etorri zen dardarkaria ubular bihurtu ondoren, XVIII-XIX. mendeetan [ʁ] igurzari ubularra dardarkari ubularra ordezkaten hasi baitzen hainbat eremutan (Etchebest 2017: 48).

tun gehienek dardarkaria ubular ekoizten dutela. Epeldek (2004: 58), Larresoroko (Lapurdi) hizkeraren azterketa dialektologikoa egitean, aipatzen du /r/ ttak hobikaria eta /r/ dardarkari ubularra bakarrik topatu dituela. Artzelusek (2021: 134) Garazi ibarreko (Behe Nafarroa) hizkeretan ere dardarkari ubularra dela nagusi adierazten du. Urretak (2025) Baigorriko (Behe Nafarroa) ahoskera aztertzean dardarkari guztiak ubular ahoskatzen dituztela hitzunik jasotzen du. Zuberoako dardarkarien bariazio sozio-fonetikoaren azterketa egin duen Etchebest-ek (2017: 83) dio zubereran ere dardarkarien sailean ubularrak nagusitasuna duela. Gaminde eta bestek (2017: 60), azterketa akustikoa eginda, ondorioztatzen dute Hegoaldean dardarkari hobikaria ahoskatzen dela eta Iparraldean, berriz, ubularra; joera orokorra dela diote.

Aztergai dugun hots ordezkatzean ahoskune aldaketa gertatzen da, hau da, airearen estutze-irekitzea (dardara sortzen duena) hobian egin beharrean, ubulan egiten da: *he[r]i*, *u[r]te*, *t[r]en*, *ze[r]*.

Aldaketa berriago bat ere gertatzen ari delako zantzuak topa daitezke Iparraldeko hitzunen artean; hain zuzen ere, dardarkari ubularrak ttak hobikaria ordezkatzen dueneko ahoskerak entzun daitezke tarteka. Aurreko atalean adierazi dugu bokalar-tean bereizten direla, oro har, ttaka eta dardarkaria. Ipar Euskal Herriko hitzunen artean, ordea, euskararen gainerako eremuetan ttaka ahoskatuko litzatekeenetan, zenbaitetan, dardarkari ubularra ebakitzen da. Batetik, frantseseko mailegu batzuetako ahoskera dugu; hau da, azken garaietara arte bokalar-tean ttakaren bidez ahoskatu diren zenbait mailegutuan dardarkari ubularra ahoskatzen dute hitzunik, frantseseko ahoskera ubularra mantenduta; Baigorriko hitzunen ahoskerak dira honakoak: *ga[r]ajeko*, *pape[r]ez*, *tu[r]istak*, *ka[r]abineroak* (Urreta 2025: 307). Bestetik, euskal hitz batzuetan ere, bokalarteko kontsonantea ez da, euskaraz oro har bezala, ttak hobikari ebakitzen, dardarkari ubular baizik. *Oroitu* eta *buraso* hitzetako dardarkariak, adibidez, ubular ahoskatu ohi dituzte Iparraldeko hitzunik; nahiko orokortua dago hitz horiek ubularrarekin ahoskatzea: *o[r]oitzen*, *o[r]oitzapen*, *bu[r]asoen* (Urreta 2025: 308). Zuazok (2021: 30) ere bi hitz horiek dardarkari ubularrarekin bildu ditu Baigorri eta Ortzaize ibarretako euskarari, baita Epeldek (2004: 56) Larresoroko euskarari ere.⁷ Gauzak honela, pentsa liteke, ziurrenik, hitzunik forma horiek dardarkari ubularrarekin dituztela lexikalizatuta. *Oroitu* eta *buraso* hitzez gain, Urretak (2025) Baigorriko hitzunen artean beste bi kasu bildu ditu, non bi euskal hitzetako bokalarteko kontsonantea ubular ahoskatu duten bi hitzunik: *a[r]azo*, *ga[r]apen*. Azken kasu horietan, ubularraren ahoskera ez da *oroitu* eta *buraso* hitzetakoa bezain orokortua. Esan nahi da ikerketan parte hartu duten gainerako hitzunik ez dituztela, oro har, dardarkari ubularrarekin ahoskatzen, ttak hobikariarekin baizik; 8 hitzuntatik bakarrak ebaki du *ga[r]apen*, gainerako guztiek *ga[r]apen* ahoskatu baitute, eta *a[r]azo* ere hitzun batek baino ez du ahoskatu; gainerakoek *a[r]azo* ebaki dute. Ondorioz, baliteke dardarkari ubularra, dardarkari hobikaria ordezkatzen aritzeaz gain, ttak hobikaria ere ordezkatzen hasi izana; hau da, bokalartean ttakaren eta dardarkariaren arteko neutralizazioa ere bide egiten hasi izana. Azken kasu honetan, ordezkatzea ez litzateke, dardarkari hobikariaren ordezkatzea bezala, ahoskuneari lotua ba-

⁷ Bi hitz horiekin batera honakoak jaso ditu Zuazok (2021: 30): *ko[r]opilo* 'korapilo', *muku[r]u*, *o[r]jatu* 'oratu, erabat zikindu'.

karrik (hobikari izatetik ubular izatera igarotzea), artikulazio moduan ere eragingo bailuke aldaketak (ttaka izatetik dardarkari izatera pasatzea). Artikulu honetan, hots ordezkatze hori aztertuko ez dugun arren, aurrera begira, sakonago aztertzeko ikerlerro interesgarria litzateke.⁸

3.2. Elebitasuna eta euskararen ahoskera

Goiko lerroetan aurreratu dugu Iparraldeko euskararen dardarkari ubularra hobi-karia ordezkatzen ari dela, frantsesez moduan. Gogoan izan behar da euskara gaztelaniaren eta frantsesaren menpe dagoen hizkuntza gutxitua dela eta honezkero ez dagoela euskal hiztun elebakarrik (aipatu hizkuntzak oraindik bereganatu ez dituzten haurrak salbu). Euskal Herriko hiru lurraldeetan (EAEn, Nafarroan eta Ipar Euskal Herrian) egin zen 1991ko lehen Inkesta Soziolinguistikoa euskaraz baino ez zekiten hiztun multzoa aipatzen zuen; biztanleriaren % 1 (23.500 lagun, gutxi gorabehera). Hala ere, % 76 erdaraz pixka bat hitz egiteko gai ziren. 1996ko bigarren Inkesta Soziolinguistikoa araberan, euskaldun elebakarrak erdira jaitsi ziren, biztanleen % 0,5 —12.400 lagun, gutxi gorabehera— (Coyos 2010: 142). Ordutik aurrerako inkestek, ordea, ez dute euskaldun elebakarrik aipatzen, guztiak elebidunak edo eleaniztunak dira; gutxienez, euskara-gaztelania elebidunak Hegoaldean eta euskara-frantsesa Iparraldean. Azken datuen berri izateko, ikus euskararen eremu osoko VI. Inkesta Soziolinguistikoa (Eusko Jaurlaritza eta beste 2016).

Hiztunen elebitasun egoera hau fonologiaren arloran ekarrita, ondoriozta daiteke ez dagoela euskal hiztunik gaztelaren edo frantsesaren eredu fonologikorik ez duenik. Horrek erdaren ahoskera (hotsak, besteak beste) nagusitzearen arriskua lekarke. Are gehiago kontuan izanda hizkuntza baten atalen artean (morfologia, lexikoa, etab.) ahoskera litzatekeela erdaren sarleku babesgabeena (Oñederra 2019: 942). Dagoeneko erdaren kolorea aski zabaldua dago zenbait euskal hiztunen ahoskeran; besteak beste, prosodiari dagokionez, adierazgarria da erdal erduen indarra, prosodia berri bat nagusitzerainokoa kasu batzuetan (ikus Oñederra 1998). Noski, erdaren eredu fonologikoen nagusitasuna hiztunaren biografia linguistikoa zenbait eragile-aren araberakoa izango da.

Egoera honetan erdal hotsak ere ari dira sartzen euskarara, hiztun askoren fonema inbentarioan lekua dute jada. Esaterako, gaztelaniako /θ/ igurzkarri hortzarte-koak indarra du Hegoaldeko euskararen. Azken hamarkadak arte, euskaraz txistukariak hobikari ahoskatu dira, bai igurzkariak, bai afrikatuak; honela, aurkakotasun gehien dituzten euskaratan honako sei fonemak bereizi izan dira, guztiak hobikariak (eta sabaiaurrekoak): /s/ igurzkarri hobikari apikaria, /ʃ/ igurzkarri hobikari lepokaria, /j/ igurzkarri sabaiaurrekoa, /tʃ/ afrikatu hobikari apikaria, /tʃ/ afrikatu hobikari le-

⁸ Aipatzekoa da, halaber, Etchebest-ek (2017) bere doktorego-tesian, Zuberoako dardarkarien sailean azaldu ditugun bi hots aldaketa horiez gain (dardarkari ubularrak dardarkari eta ttak hobikariak ordezkatzea), dardarkarien beste ahoskera batzuk ere bildu dituela. Aipatuenen artean, hor genuke [ʋ] igurzkarri ubularra, frantsesean gertatu bezala (ikus 6. oin-oharra), Iparraldeko euskaratan ere dardarkari ubularraren igurzkarietza gertatzen ari delako zantzuak eta azterketak baitaude. Guztira dardarkarien sailean 9 alofono jaso ditu azterketa akustikoa eginda. Kontuan hartzeko datua da, etorkizunera begira, Iparraldeko dardarkarien ahoskera azterterakoan; gure artikuluan ez gara gauzatze ezberdin horien azterketan sartuko, ikerlanaren helburu eta mugak gaindituko litzuzkeelako.

pokaria eta /tʃ/ afrikatu sabaiaurrekoa.⁹ Azkenaldian, ordea, gaztelaniako igurzkari hortzartekoa [θ] ere entzuten da Hegoaldeko hiztunen euskarazko jardunetan; bereziki, maileguetan eta izen berezietan erabiltzen da: *pro[θ]esu*, *so[θ]ial*, *Odrio[θ]ola*, *I[θ]askun*, *[θ]estoa* (Oñederra eta beste 2014: 80). Oñederra eta bestek (2014: 79) diote beste hizkuntza bateko fonemak (gaztelaniakoak eta frantseseakoak, bereziki, euskararen kasuan) nahiz eta maileguetan eta forma berezietan bakarrik agertu, hots horiek hiztunen fonema inbentarioan daudela. Hiztunek hautematen, memorian gordetzen eta berariaz ahoskatzen dituzten neurrian, euren baliabide linguistiko dira; izan ere, fonema, Donegan eta Stamperen (2009: 13) arabera, asmo, oharmen eta memoria unitatea da, berariaz ahoska, berariaz hauteman eta oroitu daitekeen hotsa, alegia. Horrela, bada, /θ/ hortzartekoak honezkero lekua luke Hegoaldeko zenbait euskal hiztunen fonema inbentarioan (Oñederra eta beste 2015: 516).

Hegoaldean, gaztelaniaren eraginez, hortzartekoa sartu den bezala, Iparraldean frantsesaren fonema inbentarioaren parte den /r/ dardarkari ubularra sartu da, 2. atleko autoreen aipamenei begiratuta, ubularren hots ordezkatzea lehenagokoa da eta indar handiagoa du, hortzartekoaren kasuarekin alderatuta. Iparraldeko euskal hiztunek, gutxienez, euskara eta frantsesa bereganatu dituztenez, euskarazko hots sistemaz gain, frantsesarena ere menderatzen dute eta, hortaz, frantseseko hots ubularra euren hizketara sartu bide da. Are gehiago, esan liteke dardarkari ubularrak lekua duela Iparraldeko euskal hiztunen fonema inbentarioan (Oñederra eta beste 2014, 2015); izan ere, ahoska eta hautematen duten neurrian, euren fonema inbentarioaren parte litzateke. Gertakari honek Iparraldeko hiztun askorengan /r/ hobikaria desagertzeko bidean jartzen du, ahoskera ubularra hobikaria ordezkatzen ari delako.

Hegoaldeko eta Iparraldeko ahoskeren arteko aldeak aski handiak dira, behar bada, geroz eta handiagoak (ikus, besteren artean, Oñederra eta beste 2015: 515), besteak beste, goiko lerroetan azaldu moduan, alde bakoitzean elebitasun egoera ezberdina dagoelako eta alde bakoitzeko erdarek eragin aski handia dutelako euskararen ahoskeran. Dardarkariaren ahoskera da, hain zuzen, Hegoaldeko eta Iparraldeko hizkeren arteko ahoskera ezberdintasun nabarmenenetakoa bat. 3.1. atalean ikusi dugu hainbat autoreen ekarpenek erakusten dutela joera orokorra dela Hegoaldean dardarkari hobikaria ahoskatzea eta Iparraldean ubularra nagusitzea. Hiztunek eurek ere joera orokor horren berri badute; izan ere, Hegoaldekoentzat dardarkari ubularra Iparraldeko euskararen ezaugarri da eta Iparraldekoentzat dardarkari hobikaria Hegoaldeko euskararen ezaugarri (Artzelus 2021: 135). Euskararen batasunerako izan dezakeen eragina gogoan, aztertzea merezi duen fenomeno litzateke, beraz.

3.3. Hots ordezkatzearen egungo egoera

Hots aldaketak ez dira hizkuntza edo hizkera batean egun batetik bestera gertatzen (Donegan & Nathan 2015: 440). Aldaketa gauzatzeko bidean, ohikoa izaten da hiztun-talde ezberdinek hots aldaketaren egoera ezberdinak erakustea; besteak beste, maiz adineko hiztunen jardunetan mantentzen dira lehengo formak (ahoskerak) eta

⁹ Mendebaldeko euskal hizkeretan ez da, oro har, txistukari apikarien eta lepokarien arteko bereizketarik egiten, apikariaren aldeko neutralizazioa gertatu da igurzkarien sailean (*[s]aldu*, *[s]ubiri*) eta lepokariaren aldekoa afrikatuen sailean (*a[ts]amar*, *hu[ts]a*).

gazteen hizketan forma berriak nagusitzen dira. Hala gertatzen da, hein batean, dardarkari ubularraren ordezkatzearen kasuan; egun, Iparraldeko eremu osoan ubularra aski zabaldua eta orokortua izan arren, bereziki, nagusitasuna du gazteen artean eta dardarkari hobikaria, mantentzekotan, adineko hiztunen artean mantentzen da.

Oñederra eta bestek (2014: 88-91) belaunaldi ezberdinen artean Iparraldeko euskararen dardarkari ubularraren ordezkatzeara zertan den aztertu zuten, NORANTZ datu-baseko ahoskeretan oinarrituta.¹⁰ Ondorioztatu zuten, batez ere, adineko hiztunek erabiltzen zutela hobikaria. Hain zuzen ere, honako emaitzak jaso zituzten: 15 hiztun adinekoen artean % 53,3k ebaki zuten [r], 12 hiztun helduen artean % 25ek eta 32 hiztun gazteen artean % 12,5ek baino ez. Aldiz, zenbat eta gazteago, orduan eta gehiago zerabilten ubularra: gazteen % 87,5ek ahoskatu zuten [R], helduen % 75ek eta adinekoen % 46,6k bakarrik.

Epeldek (2004) ere, Larresoroko (Lapurdi) euskara aztertzean, ondorioztatu zuen, hiztunen artean, oro har, ubularra izan arren nagusi, adineko hiztun batzuek hobikaria ahoskatzen zutela. Hain zuzen ere, adierazten du dardarkari ubularra dela zabalduena Lapurdiko ekialde osoan, baina Kanboko, Gereziatako (Lekorne) eta Ezpeletako berriemaile batzuek ez zutela ubularra ahoskatzen, hobikaria baizik; guztiak adin handikoak zirela nabarmentzen du. Frantsesez ari zirenean ere ez omen zuten ubularra ebakitzen (Epelde 2004: 284). Datu honek erakutsiko luke hiztun hauen fonema inbentarioan dardarkari hobikaria zegoela soilik.

Behe Nafarroara igarota, Caminok (2016: 194), Amikuze eskualdeko euskara aztertzean, ikusi zuen adineko hiztunen artean, dardarkari ubularraren adibideak entzun zitezkeen arren, gehienek hobikaria ahoskatzen zutela. Bide beretik, Egurtzegi eta Carignan-ek (2020) Amikuzeko 80-85 urteko hiztunek ahoskatutako dardarkariak aztertu zituzten akustikoki eta ondorioztatu zuten, nahiz eta batzuek ubularra ebaki tarteka, hobikaria ere ahoskatzen zutela. Artzelusek (2021: 135) Garazi ibarreko euskararen dardarkari ubularra dela nagusi bildu zuen; bereziki, gazteen artean gailentzen da ubularra eta hobikaria adineko hiztunen artean entzuten da. Adibidez, Hergaraiko eta Gamarteko adineko bi emakumek beti hobikaria darabilte aipatzen du. Urretak (2025: 307) Baigorri dardarkari ubularra bakarrik jaso du 20-60 urte bitarteko hiztunen artean, baina hiztun zaharragoen artean hobikaria ere bildu du; esaterako, azaltzen du 74 eta 76 urte zituzten bi gizon eta adin bertsuko emakume baten arteko solasaldian guztiak dardarkari hobikaria ahoskatzen zutela. Gainera, lan bereko Baigorriko hiztun gazteek aipatzen dute, eurek dardarkari hobikaria ez ebaki arren, euren inguruan entzutea ez zaiela arrotz egiten, batez ere adineko jendeak erabiltzen baitu. Hiztun gazte bat oroitzen da bere amonak *e[r]an* ahoskatzen zuela beti, inoiz ez *e[R]an*, baina jakitun da, egun, bereziki gazteen artean, dardarkari hobikaria galdu egin dela Iparraldean eta ubularrak hartu duela indarra (Urreta 2025: 309).

¹⁰ NORANTZ Ipar Euskal Herriko egungo lekukotasun mintzatuekin Baionako IKER (UMR5478) zentroan egin zen ahozko corpusa da. Proiektuaren izen ofiziala honakoa da: *Projet Norantz: Contact de langues et variation linguistique: création d'un observatoire des nouveaux parlers basques*. 2008ko irailaren 1etik 2011ko abuztuaren 31ra arte iraun zuen proiektuak eta helbide honetan aurki daiteke: www.norantz.org (2025/05/02).

Zuberoako eremuan ere dardarkarien erabilera antzekoa antzematen da adin-talde ezberdinetan. Adineko hiztunen artean dardarkari hobikaria mantentzen da eta gazteen artean ubularra nagusitzen da (Etchebest 2017: 308-309).

Deigarria da bi dardarkariak (ubularra eta hobikaria) erabiltzen dituzten hiztunak ez direla asko; hau da, hiztun beraren hizketan bi dardarkariak entzutea ez da ohikoa (Artzelus 2021: 135). Kasu bakan batzuk baino ez dira jasotzen dardarkariak aztertu dituzten lanetan; esate baterako, Caminok (2016: 665) Ostankoko (Behe Nafarroa) 90 urteko hiztun baten kasua dakar, non jardun berean ubularra eta hobikaria, biak, ahoskatzen dituen aldizka, nahiz eta ubularra sarriago darabilen: *a[r]giaikin*, *pa[r]titzzen*, *a[r]unt* eta *egu[r]a*, *sa[r]tzeko*, *be[r]din*. Artzelusek (2021: 136) ere jaso ditu adibide batzuk; Ezterenzubiko (Behe Nafarroa) adineko emakume batek *kong[r]egazione*, *be[r]din* eta *kong[r]egazione*, *be[r]din* ebaki ditu, eta Irulegi-Anhauzeko (Behe Nafarroa) adineko gizon batek *e[r]ain duzu* eta *e[r]ain duzu* ahoskatu ditu. Dena den, aipatu ditugun kasuak gorabehera, oro har, hiztunek ubularraren edo hobikariaren alde egiten dute; hiztun berak ez ditu biak erabiltzen. Honen ondoan, azpimarragarria iruditzen zaigu Iparraldean hazi eta hezi diren eta Hegoaldeko gurasoak dituzten zenbait hiztunen kasua, horietarik zenbait dardarkari hobikaria zein ubularra erabiltzeko gai direlako, baina ziurrenik egokieraren eta solaskidearen arabera bata edo bestea erabiltzen dutelako.¹¹

Artikulu honetarako, bereziki, Hazparneko (Lapurdi) kasua interesatzen zaigu, herri horretako libertimendua baita aztergai (4. atala); zehazki, libertimenduan hiztun gazteek dardarkariak nola ahoskatzen dituzten aztertuko dugu. Hori horrela, Hazparneko euskaran dardarkarien egoera zein den ikertu dugu aurrez. Artikuluan zehar aipatu ditugun autoreen lanek erakutsi bezala, dardarkari ubularraren nagusitasuna, oro har, Ipar Euskal Herri osoko euskarara hedatua da; hortaz, Hazparnen ere dardarkari ubularrak hobikaria ordezkaturik luke edo ordezkatzeko ariko litzateke. Hala adierazten du Epeldek (2004: 284), Larresoroko hizkera eta Hazparnekoa konparatzen dituenean; dardarkarien sailean ez dago ezberdintasunik bi hizkeren artean, bietan dardarkari ubularra da nagusi.

Libertimenduko datuez haratago, eskuartean dugun ikerketa osatzeko, Mintzoak egitasmoan bildu diren Hazparneko hiztunen grabazioak ere aztertu ditugu eta ondorioztatu dugu, oro har, Iparraldeko gainerako hizkeretan lekukotzen den egoera bera dela Hazparnen.¹² 24 hiztunen grabazioak aztertu ditugu, ikusteko ea hiztunek dardarkari ubularra edo hobikaria ahoskatzen duten, eta grabazio guztietatik 9 hiztunek baino ez dute erabiltzen hobikaria; gainerako guztiek ubularra ebakitzen dute. Hain zuzen ere, dardarkari hobikaria ahoskatzen duten hiztunak adinekoak dira (80 urte ingurukoak) eta gazteagoak direnek ubularra darabilte beti. Aipatzekoa da, halaber, adinekoen artean ere askotan ubularra dela nagusi. Horrekin batera, Hazparneko libertimenduko aztertzeko garaian, libertimenduko parte hartzaileekin (hiztun gazteak) elkarrizketa erdi-gidatuak ere egin ditugu eta, hurrengo atalean xeheago azalduko den bezala, horietan beti dardarkari ubularra ebaki dute hiztunek.

¹¹ Azterketa gehiago behar duen gaia da aipatutakoa.

¹² *Mintzoak* Ipar Euskal Herrian ahozko memoria kolektiboaren inguruan egindako ikus-entzuzko grabaketak ezagutarazi nahi dituen egitasmoa da. Euskal Kultur Erakundearen (EKE) ekimen bat da eta www.mintzoak.eus webgunean dago eskuragarri (2025/05/02).

Gauzak horrela, sortzen zaigun galdera da ea Hazparneko euskaran dardarkari ubularrak dardarkari hobikaria guztiz ordezkatu duen, bereziki belaunaldi berrietan; alegia, hots ordezkatzea erabat gauzatu ote den eta, hortaz, hobikaria hiztunen fonema inbentariotik desagertu ote den. Horretarako, Hazparneko libertimenduan hiztun gazteek dardarkariak nola ahoskatzen dituzten aztertuko dugu. Atal honetan esandakoei jarraituz, pentsatzekoa da ubularra izango dela nagusiki gazteok ahoskatuko duten dardarkaria eta, dardarkari hobikaria erabiltzen badute, noiz, zein testuingurutan edo zein funtzioekin erabiltzen duten jakin ahal izango dugu.

4. Hazparneko libertimendua

Libertimendua ihauteri garaiko errepresentazioa da, dantza, bertsoak eta antzerkia tartekatuz osatzen dena. Herri izaera du, esan nahi baita herriko jendeak herriarentzat (edo ondoko herrirentzat) besta egiteko sortua dela, horregatik herriko gazte taldeek osatua da; adibidez, herriko dantza taldeak (baldin badago, bestela ondoko herriko dantzarietaz osatua) eta herriko gazte antzerkilariek hartzen dute parte. Ihauteria ospatzeko kalean egiten diren antzezenetan kritika da nagusi, herriko zein orokorragoa den egoera sozial, politiko, kultural, erlijioso eta orobat, eguneroko bizitzari kritika zorrotza agertzen da, betiere umorez.

Egun, Ipar Euskal Herriko zenbait herritan egiten da ospakizuna; badirudi galdia egon den tradizioa berreskuratzen ari dela. Azken urteetan indarra hartu duen ospakizun moldea da Behe Nafarroako eta Lapurdiko zenbait herritan; hala nola, Donibane Garazin zein Hazparnen eta Hegoaldeko herri batzuetan ere hasi dira libertimenduak ospatzen, esaterako, Añorgan (*dibertimendua* izenarekin) eta Iruñean (*Iruinkokoa* izenez ezaguna).

2024koa Hazparnen egiten den laugarren libertimendua da. Goizean goizik hasten da libertimendua kalerik kale, bertsolarien saio eta dantzarien dantzak herrian zehar eskainiz, herriko plazaren bat antzeztoki hartu arte. Antzerkia egiten duten pertsonaiei *zirtzilak* deitzen zaie (izen desberdinak izan ditzakete herri eta inguru ezberdinetan) eta esketx modukoak egiten dituzte dantzarien saio eta bertsolarien emanaldien artean. Gure azterketan libertimenduko zirtzilen hizketaldiei begiratuko diegu. Zirtzilaren izaeraz mintzo da Luku ondoko aipuan:

Zirtzila elea da eta desordena. Ele librea ekarri nahi du plazara, hitz anarkikoa, jatorrizko kaosaren erreinua berriz hedatu nahi du zibilizazio egonkorak antolatuta lekuetan [...]. Eroa da edo bufoia eta jantzieta hauen herexak atzemanen ditugu. Baina artetan haurren edo ertzoen erranak ebidentziak ateratzen beittuzte, gure kontradikzioen parean ezartzen gaituzte. Funtzio hori antzerki satiriko guztiek daukate beren baitan. (Luku 2014: 231-232)

Azaldu bezala, zirtzilek, bertsolarien eta dantzarien saioen tartean, antzerki esketxak izenda ditzakegunak egiten dituzte eta antzezelek pertsonaia desberdinak errepresentatzen dituzte; saioan zehar antzezele berak pertsonaia bat baino gehiago gorpuzten ditu (izan daiteke ohoin zein errege, presidente zein laborari edo beste edozein pertsonaia). Hazparneko 2024ko emanaldian 13 zirtzilek hartu zuten parte libertimenduan, guztiak hiztun gazteak, 16-30 urte bitartekoak.

4.1. Corpusa eta metodologia

Aurreratu dugu jada zirtzilen saioak direla artikulu honetan aztertuko ditugunak. Azpimarratu behar da ikerlariok aurrez ez genituela ezagutzen zirtzilen esketxak; beraz, corpusa egunean bertan emanaldian sortutakoa da, ez da aurrez prestatua. Hamahiru zirtzilek gorpuztutako pertsonaia desberdinen ahoskerak osatu du gure corpusa eta pertsonaia horien dardarkarien ahoskera da aztergai nagusia.

Zirtzilek lau agerraldi egin zituzten; lehenengoak 14:30 minutu irauten du, bigarrenak 19:30 minutu, hirugarrenak 15:40 eta laugarrenak 16:40; guztira 65:40 minutu. Agerraldietan gai desberdinak jorratzen dituzte; esaterako, lehenengo agerraldian Nafarroako Erresumara joan ondotik, Hazparneko herriko etxeak beste proiektu batzuk lehenesten dituelako, Hazparnen ostaturik ez egotea salatzen dute, edo Arberoako adineko pertsona bat joaten da eskolako umeengana urte amaierako besta antolatzen laguntzera. Bigarrenean, besteren artean, laborarien etxaldea zein arditegia saldu nahia salatzen da, garesti eta, batez ere, atzerriko erostunei saldu nahi zaielako, bertako gazteak aukerarik gabe utzita. Ondotik, lurren prezioa salatzuz, manifestazioa egiten da. Telebistako programa ezagun baten parodia ere egiten dute laborariek amodioa aurkitzeko. Hirugarren agerraldian zirtzilek bertso saio bat antzetzten dute, non Palestina-Israelen arteko gatazka, bideak oztopatzeagatik egingako epaiketa, libertimenduaren ikerketa eta, eurek asmatua den *Beskoitzsoro* filma oinarri hartuta, ikastolek izandako debeku eta istiluak diren gai behinenak. Azken agerraldiko gai nagusia, berriz, joko olinpikoak dira; jokoak Hazparnen egiteko proposamena antzetzten dute, proposatuko lituzketen joko berriak aurkeztuta (adibidez, talo jaurtiketa) eta zein baldintza bete beharko liratekeen agerian jarrita (beltz immigranteak esplotatu, etxegabeak kanporatu, eta abar); azkenik, joko olinpikoei boikota egingo dietela esanez amaitzen da emanaldia.

Zirtzilen saioen grabazioa egiteko, emanaldi osoa grabatzeko ezarritako bi kamera finko erabili ditugu irudia eta audioa gordetzeko.¹³ Hotsen nolakotasuna erabakitzerakoan ikertzaileon oharmena izan da oinarria.¹⁴

Esan bezala, libertimenduek herriko izaera dute abiapuntu eta helburu, hazpandarrek hazpandarrentzat (eta bisitarientzat) sorturiko errepresentazioak baitira. Hori horrela, ondoko atalean, batez ere Hazparneko hizkeraren ezaugarri fonologikoak bilduko ditugu, 5. atalean dardarkarien aferari heltzeko.

¹³ Grabazioak egiteko erabilitako kamera profesionalak Sony HDR-CX110E eta Panasonic AG-AC160 dira. Azterketa fonologikoak egiteko egokiena pertsonaia bakoitzak bere mikroa izatea bada ere, antzerki moldeagatik teknikoki erabat zail izan zen hala egitea. Alde batetik, kalean egiten den antzerkia denez, pertsonaiek ahotsaren modulazio oso bortitzak egiten dituzte, oihuka eta garrasika ere hitz eginez eta abestuz. Horrez gain, mugimenduan daude etengabe oinez, korrika, jauzika zein elkarren gainean salto eginez eta horrek, zailtasuna gehitzeaz gain, zirtzilentzat arriskua ere badauka, aparatu bat soinean eramanda min hartzeko aukera ere badagoelako. Horregatik, irudia eta audioa kalitate onez grabatzeko moduko kamera finkoak erabili ziren.

¹⁴ Azterketa akustikoa desiragarri balitz ere, kasu honetan ezin izan dugu egin, batez ere, grabazioen ezaugarriengatik. Bi ikertzaileen artean adostasuna egon da dardarkaria hobikari edo ubular gauzatzen den erabakitzeko, bi ahoskeren arteko desberdintasuna erlatiboki nabarmena delako, dardarkaria edo igurzakaria den hautematea baino nabarmenago, esaterako.

4.2. Herri hizkeraren isla

Libertimenduak herri antzerki emanaldi diren heinean, antzezenetan, oro har, herriko hizkeraren ezaugarriak erabiliko dituztela aurreikus daiteke. Hazparne Lapurdiko ekialdean kokatuta dagoen herria izanik, Zuazoren (2008: 157) sailkapen dialektologikoan Hazparneko hizkera nafar lapurtarraren barnean kokatzen da, sartaldeko eremuan, hain zuzen ere.¹⁵ Zuazoren (2008: 165) esanetan, “euskalki osoko bereizgarri gutxi dago”. Horrek ez du esan nahi, ordea, bereizgarri orokorrik ez duenik; ondotik, horietako zenbait aipatuko ditugu. Herriko hizkeraren ezaugarriak hainbat alderdi linguistikotatik azter daitezkeen arren, gure azterketa fonologiaren abiapuntutik egingo dugu, esan nahi baita ahoskeraren eremura mugatuko garela, batez ere.

Hazparneko euskarari buruzko atala osatzeko Epelderren 2004ko lana oinarri sendotzat hartzearekin bat, Zuazoren (2008) eta Caminoren (2022) lanak ere lagungarri egin zaizkigu, baita Duguinerena (2009) eta Padillarena (2009) ere. Epeldek, Larresoroko hizkeraren deskribapen osoa egiteaz batera, alboko herrietako hizkerekin alderatu ere egiten duenez, Larresoroko eta Hazparneko hizkeren arteko alderaketa egiten duen atal bat ematen du. Epelderren esanetan (2004: 278), “fonologiaren alorra da, ez bairik gabe, bi eremuen artean ezaugarri dibergente gehien eskaintzen duena”. Epelderren laneko atal hori erabiliko dugu Hazparneko hizkeraren ahoskerari dagozkion ezaugarri nagusi zenbait zerrendatzeko. Kontuan hartzekoa da, Epeldek (2004: 314) baieztatzen duen moduan, Hazparneko ezaugarriak, kasu honetan fonologikoak, ez direla eskusiboak edo hizkera horri dagozkionak soilik. Ondoren, horietako batzuk aurkeztuko ditugu eta libertimenduko adibideez jantziko ditugu.

- Euskarazko hizkera zenbaitetan bezala, /e/ eta /o/ arteko bokalez amaitutako hitzetan /a/ beheko erdiko bokala gehitzean, erdiko bokala igo egiten da; disimilazio bat gertatzen da. Adibidez, *etxea* > *etxia*, *otsoa* > *otsua*. Ekiadeko hizkeretan ohikoa denez, bokal bilkura goranzko diptongo bihurtzen da: *etx[ja]*, *ots[wa]*. Gure corpusean aurkitutako adibideak dira *batajatz[ja]* ‘bataiatzea’, *errap[ja]k* ‘errapeak’ eta *futbol[ja]n* ‘futbolean’.
- /u/-z amaitzen diren hitzei *-a* determinatzailea edo morfemaren bat erantserakoan, [ya] bokal bilkura ahoskatzen da; /u/-ren palatalizazioa gertatzen da. Hala ere, Epeldek (2004: 282) aitortzen du [y]-ren palataltasuna ez dela izango ziurrenik Zuberoan bezain palatalizatua: “esan behar da ez dela *ü* garbia hots hori, *u* eta *ü*-ren tarteko zerbait baizik” (2004: 283). Aurkezten dituen adibideen artean: *esküa*, *sagüa*. Duguinek (2009: 200) eta Padillak (2009: 188) ere jasotzen duten hots txandakatze honen inguruan Caminok (2022: 247) aipatzen duenez, “[e]gungo Ipar Euskal Herrian Hazparne hiria da bakarra *-u-a* hiatoa palatalizatzean *-üa* emaitza duena”; beraz, Hazparneko hizkeraren bereizgarritzat hartzen duela ondoriozta dezakegu. Libertimenduan aurkitutako adibidea da, esaterako, *izurrat[ya]* ‘izurratua’.

¹⁵ Hazparneko hizkerari buruz egin diren proposamen dialektologikoen inguruan interesa duenari Zuazoren lana (2008) gomendatzen zaio.

- /u/ atzeko bokal itxiari /e/ aitzineko arteko bokalak jarraitzen dionean, asimilazioz, arteko bokala itxi egin ohi dela irakur daiteke Epeldereren lanean, /i/ bihurtuz. Ondoren, asimilazioz, bi bokalen arteko nolakotasuna berdintzen da itxitasunean, adibidez *zúek* > *zúik* > *ziik*. Aipatu lanean irakur daiteke /ue/ bokal elkarketa dagoen guztietan gertatzen dela, adizkietan bereziki, adibidez *ni(i)n* ‘nuen’ (Epelde 2004: 280). Era honetakoak lirateke gure corpusean aurkitutako *duziila* ‘duzuela’ eta *behar hiin* ‘behar huen’.
- Epeldereren (2004: 281) arabera, sudurkari aurreko arteko atzeko bokala /o/ > [u] ixtea joera nagusia da Hazparnen: *úntsa* ‘ontsa’, *undár* ‘hondar’, *papillúna* ‘papillona’ eta *untzi* ‘ontzi’. 2024ko libertimenduan aurkitutako adibideak dira, esaterako, *sobera* [u]ntsa ‘sobera ontsa’ eta [u]ntsa zizte? ‘ontsa zarete?’.¹⁶
- Adizkien bokalei begiraturaz gero, aipagarria da Hazparnen NOR-NORK saileko adizkietan monoptongatzea gertatzen dela; esaterako, *nu* ‘nau’, *hu*, ‘hau’ eta *nute* ‘naute’. Gure corpuseko adibidea da *enuk hasiko* ‘ez nauk hasiko’.

Kontsonantei begira jarrita, artikulua honetan aztergai ditugun dardarkariez gain, bestelako bilakabide fonologiko batzuk aipatzen ditu Epeldek (2004):

- Euskal eremu osoan ohikoa den bezala (Hualde & Beristain 2019), Hazparnen ere lagunarteko egoeretan bokalarteko /b, d, g, t/ kontsonanteak galdu egiten dira maiz; esaterako, *baakit* ‘badakit’, *elgarretaatu* ‘elgarretaratu’, *berrooi* ‘berrogei’ (Epelde 2004: 282-283). Gure corpuseko adibideak dira, esate baterako, *diau* ‘diagu’, *eztuk arrapostuik?* ‘ez duk arraposturik?’, *iziarri maite* ‘izugarri maite’ eta *geo* ‘gero’.
- Hasperenari buruz, Epeldek dio hasperena Lapurdiko ekialde osoan erabiltzen dela, batez ere hitz jakin batzuetan; esaterako, *hil*, *haat* ‘harat’ edo *hau-hoi-hua* ‘hau-hori-hura’ erakusleetan. Hasperenaren erabilera ez dela sistematikoa eta orokorra gehitzen du, baina pertsona nagusiek gehiagotan erabiltzen dutela ere esaten du eta badirela kasuak non pertsona batek hitz bera hasperenarekin eta hasperenik gabe ere ahoska dezakeen. Gure corpusean hasperenik, oro har, ez dela erabiltzen esan dezakegu.
- Eremu honetan <j> [j] sabaikari ahostun ebakitzen da euskal jatorriko hitzetan eta mailegu zaharretan ([j]abe ‘jabe’, [j]akin ‘jakin’); gure corpuseko adibideak dira [j]oko ‘joko’ eta [j]aun ‘jaun’. Horrekin batera, aipatzekoa da mailegu berriagoetako <j> [ʒ] sabaiaurreko ahoskatzen dela, frantsesez ohi den bezala; adibidez, [ʒ]urnála (fr. *journal*). Mailegu berrietan, /i/ eta /e/ bokalen aurretik doan <g> ere sabaiaurreko ahostun ahoskatzen da maiz (Epelde 2004: 284); esaterako, *xofá[ʒ]a* (fr. *chauffage*). Gure corpusean azken hitz honen ahoskera aurkitu dugu.
- Euskarazko beste eremuekin izan ditzakeen desberdintasunei begira, bai Hazparnen eta bai inguruetan, kontsonanteen asimilazio-bustidurarik ez da gertatzen; adibidez, *mi[n]a*, *i[t]urri*, *mi[l]a* (Epelde 2004: 284). Gure corpusean ere asimilazio bustidurarik ez da gertatu: *bikai[n]*, *ziki[n]a*, *langi[l]eak*, *i[l]eak*, *oi[l]oak*.

¹⁶ Galdetu beharko litzateke bilakabide biziak ote diren edo, inoiz biziak izandakoak izanik ere, forma hauek fosilduak edo lexikalizatuak geratu ote diren.

—Kontsonante txistukariei dagokienez, Epeldek dio (2004: 285), Hegoaldeko hizkeretan eta sarri Zuberoan, [tʃ] afrikatu sabaiaurreko ebakitzen diren zenbait hitzen hasierako kontsonantea Hazparnen [ʃ] igurzkarri sabaiaurreko ahoskatzen dela; hala nola *xakúrra*, *xoría* eta *xapéla*. Gure corpuseko adibidea da: [ʃ]uriak.

Ezaugarri fonologikoetatik haratago, badira zenbait ezaugarri Hazparneko hizkeratik gaindi doazen arren, nafar lapurterari behintzat badagozkionak. Horieta-koak dira, esate baterako, xuketaren erabilera (Zuazo 2008: 151) eta galdera egiteko *-a* partikula erabiltzea (Zuazo 2008: 152). Gure corpusean badira bietariko adibideak, xuketa erabiltzen baita, esaterako, *untsa xira?*, *polita duxu* eta *xu xira Jaione?* esaldietan. Aurki daitezke *-a* partikula bidez sortutako galderak ere: *ez duzuia uste?* ‘ez duzu uste?’, *badakika?* ‘badakik?’ eta *eztea ostatu madarikatuik Hazparnen?* ‘ez da ostatu madarikaturik Hazparnen?’.

Atal honen hasieran adierazi dugun moduan, herritarrek herritarrentzat edo ingurukoentzat eginiko ekitaldia izanda, zentzuzkoa da herri hizkera islatu nahi izatea, herri hizkeraren markatzailetzat har daitezkeenak erabiltzea. Hori da atal honetan erakutsi nahi izan duguna.

5. Hots dardarkariak Hazparneko libertimenduan

Aurreko atalean adierazi gisan, Hazparneko libertimenduan zirtzilek ahoskatu dituzten dardarkariak aztertu ditugu, hazpandar hitzun gazteen artean dardarkari ubullarraren ordezkatzeta zertan den jakiteko. Guztiz gauzatu da ordezkatzeta eta, beraz, ez dute dardarkari hobikaria inoiz ebakitzen? Edo egoera jakin batzuetan ahoskatzen dute? Hala bada, noiz, zein testuingurutan edo zein funtzioarekin ahoskatzen dute hobikaria? Era horretako galderak erantzun nahi izan ditugu.

Libertimenduko parte hartzaileek, oro har, [ʀ] dardarkari ubularra ahoskatzen dute. Libertimenduko emanalditik kanpo parte hartzaileekin izandako solasaldiek ere hala berretsi dute; guztiek beti ubularra ebaki dute, inoiz ez [r] dardarkari hobikaria. Libertimenduko emanaldian bertan ere ahoskera ubularra izan da nagusi. Pertsonaia gehienak antzezteko ebakera ubularra erabili da; besteak beste, Hazparneko haurrak eta gazteak, auzapeza, herriko etxeko agintariak eta, oro har, goi-karguak antzezteko erabili da.

Hala ere, pertsonaia jakin batzuk gorpuzterakoan, dardarkari hobikaria ahoskatu da. Oro har, bere funtzioak kontuan hartuta, bi multzotan sailka daiteke dardarkari hobikariaren erabilera. Batetik, Hazparne inguruko adineko hitzunak edota laborariak antzezteko erabili da eta, bestetik, Hegoaldeko hitzunak gorpuzteko funtzioa izan du. Bi erabilera edo funtzio horiek azalduko ditugu jarraian.

5.1. [r] adineko eta laborari diren hitzunen ezaugarri gisa

Libertimenduko emanaldian Iparraldeko (Hazparne inguruko) adineko hitzunak edota laborariak antzeztean dardarkari hobikaria erabili dute. Hain zuzen ere, bi kasu ditugu. Batean Arberoa (Behe Nafarroa) adineko gizon bat ezaugarritzeko darabilte. Hazparneko ikastolako hurrek urte amaierako besta antolatu behar dute eta,

laguntzaile gisa, Arberoako adineko gizon bat ekartzen diete, esperientzia baitu bes-tetan parte hartzen. Horrela, adineko gizonak Arberoan egindako besta baten berri ematen die eredu gisa eta dardarkari hobikaria erabiltzen du beti: *ede[r]a*, *seu[r]*, *pe[r]tsona*, *mozko[r]aldia*, *fo[r]tuna*, *Donama[r]tiri*, *muku[r]u*. Gainera, nabarmendu egiten du dardarkari hobikaria ahoskatzen duela; indar handiagoz ebakitzen du hobi-karia gainerako hotsak baino.

Beste kasuan, berriz, laborari den hiztun bat antzeztean ahoskatzen dute hobika-ria. Laborariek amodioa behar dutela eta, telebista programa bat egiten dute (*Amo-dioa pentzean da* izenekoa), laborariek maitasuna aurkitzeko. Parte hartzaileetako bat laboraria da, traktore batekin maitemintzen dena. Laborariak bere gustuak adierazten ditu eta traktorearekin hitzordu bat izaten du; egoera horretan, dardarkari hobikaria darabil beti: *u[r]te*, *a[r]unt*, *e[r]opa*, *izia[r]i*, *bipe[r]*.

Esan liteke, bada, hiztun zaharrek eta, oro har, mundu edo ingurune tradi-zionalarekin lotzen dutela dardarkari hobikariaren ahoskera. Hazparneko hiztun gazteek, hortaz, nahiz eta eurek egunerokoan ez ahoskatu hobikaria, hots horren errealitatearen berri badute; hau da, jakitun dira egun oraindik ere hiztun batzuek erabiltzen dutela. Ideia hori bat dator 3.3. atalean adierazi dugunarekin; alegia, Iparraldeko euskaran dardarkari ubularrak hobikaria ordezkatu duela neurri handi batean eta, hobikariak irautekotan, bereziki adineko hiztunen artean irauten duela. Libertimenduko parte hartzaile gazteek ere adineko hiztunen (eta laborarien) artean entzun bide dute gehienbat hobikaria eta errealitate hori islatzen dute libertimen-duan. Laborari batzuei ere ezartzen diete hobikaria, azken batean laborantza mundua ikuspegi, bizimodu eta ohitura tradizionalarekin lotu bide delako. Halaber, pentsa liteke hobikariaren ahoskera hori nahiko ezaugarri nabarmena eta hiztun-talde ja-kin bati lotua dela eurentzat, libertimenduko pertsonaia batzuk ezaugarritzeko balio baitu.

5.2. [r] Hegoaldeko hiztunen ezaugarri gisa

Libertimenduan Hegoaldeko euskal hiztunak antzeztu behar dituzten guztietan, dardarkari hobikaria ahoskatzen dute parte hartzaileek; dardarkari hobikaria Hegoal-deko hots gisa identifikatzen dutenaren seinale litzateke (Artzelus 2021: 135). Lau Hegoaldeko pertsonaia agertzen dira emanaldian: kontzertu bateko bi laguntzaile, bertsolari bat eta ikertzaile bat. Guztiek [r] ahoskatzen dute kasu guztietan.

Lehendabiziko kasuan, kontzertu bat irudikatzen da, non abeslariak eta entzu-leak dauden. Tartean, kontzertuko sarreran dauden bi laguntzaile agertzen dira (txa-leko horiz jantzita), Hegoaldetik datozenak, eta sarrerez eta protokoloaz hitz batzuk esaten dituzte. Hegoaldekoak direla adierazteko, besteak beste, dardarkari hobikaria ahoskatzen dute: *kob[r]atzeko*, *beha[r]a*, *sa[r]era*, *p[r]otokoloa*, *abe[r]*.

Bigarren kasuan, bertso saio bat antzezten da, non lau bertsolarik hartzen duten parte. Gai batzuk ematen zaizkie (Palestina-Israel gatazka, Hazparneko gaztetxearen aurkako epaiketa, libertimendua bera, ikastoletako debekuak, etab.) eta bertsolariek bertsoak bota behar dituzte. Bertsolarietako batek Hegoaldeko hiztun bat gorpuzten du eta dardarkari hobikaria ebakitzen du: *be[r]iz*, *kuad[r]illa*, *edoze[r]*, *lapu[r]tzen*.

Azkenik, hirugarren kasuan, aipatu berri dugun bertso saioko gaietako bat liber-timenduen ikerketa izan da; hain zuzen ere, Gipuzkoatik datorren ikertzaile batek

Hazparneko libertimendua ikertzeko helburua du eta Hazparneko bolantek (dantzari-ek) libertimenduen ezaugarriak azaltzen dizkiote. Gipuzkoar ikertzaileak, bereziki, galderak egiten dizkie eta, horretarako, dardarkari hobikaria erabiltzen du: *nato[r]*, *ent[r]ebista*, *no[r]*, *Hazpa[r]nen*, *ona[r]tuko*, *ge[r]tatzen*.

Esan liteke, kasu guztietan, Hegoaldeko hiztunak direla adierazteko ezaugarri nagusietako bat dela dardarkari hobikaria; horrekin batera, besteak beste, gaztelaniako maileguak ere erabiltzen dituzte: *pues*, *guapoa*, *kuadrilla*, *aber*. Hobikariaren erabilera horrek baieztatzen du, neurri batean, 3.2. atalean aurreratu gisan, Hegoaldeko eta Iparraldeko hizkeren arteko aldeetako bat markatzen duten ezaugarri direla dardarkariak eta hiztunek ere hala bizi dutela. Dardarkari hobikaria Hegoaldeko hiztunen ezaugarri litzateke eta ubularra, aldiz, Iparraldekoen ezaugarri. Nahiko lotura finkatua eta zabaldua dela pentsa liteke, kontuan izanda hots bat edo beste erabiltzeak alde bateko edo besteko hiztuna identifikatzeko balio duela. Elebitasunak euskararen ahoskeran izan dezakeen eraginaren berri izateko eta horren inguruan gogoeta egiteko gertakari interesgarria da, baita hizkuntzaren estandarizazioari begira kontuan izateko alderdia ere.

6. Ondorioak

Artikulu honetan, euskarazko dardarkarien aferan Iparraldean dagoen dardarkariaren ahoskunearen aldakortasunari heldu nahi izan diogu, hain zuzen ere, dardarkari hobikariaren eta ubularraren artean dagoen aldakortasunari. 3.1. atalean erakutsi bezala, zenbait autorek jada duela zenbait urte egindako baieztapenen erakusgarri ekarri ditugu libertimenduetako antzezleen (zirtzilen) ahoskerak. Ukaezina da Iparraldean dardarkari ubularra nagusitzen ari dela, eta hiztun gehienengan erabat nagusitu dela dardarkari ubularra. Gure corpusean ikusi ahal izan dugu (5. atala) Hazparneko gazteen artean dardarkari ubularra orokorra dela; libertimendu emanaldiko zenbait egoera (eta pertsonaia) lirakeke salbuespen. Beraz, ezin uka daiteke Hazparneko hiztun gazteek dardarkari hobikaria ahoska dezaketela. Nahiz eta egunero koan eurek ez erabili, berariaz ebaki dezaketen hotsa izaten jarraitzen du. Esan liteke euren inguruan dardarkari hobikaria ahoskatzen delako errealitatea presente dagoela oraindik; ez da hots arrotza euren komunitatean, dardarkari ubularrak, neurri handi batean, hobikaria ordezkaturia badu ere. Hori horrela, pentsa liteke dardarkari hobikariak lekua duela lan honetako hiztun gazteen fonema inbentarioan; hiztunek berariaz ahoska, hauteman eta oroit dezaketen hotsa baita; fonema, alegia (Donegan & Stampe 2009: 13). Hala adierazten du libertimenduko zenbait pertsonaia (adinekoak, laborariak eta Hegoaldekoak) gorpuzterakoan, hiztun gazteok dardarkari hobikaria ahoskatzeak. Hiztunen hotsen biltegia osatzen duten fonema unitate guztiek ez dute erabilgarritasun eta gertagarritasun bera eta, Hazparneko libertimenduko gazteen ahoskerak aztertuta, dardarkari hobikaria gazteen hots biltegitik ez dela erabat desagertu ondoriozta dezakegu.

3.3. atalean adierazi dugu hots aldaketak ez direla egun batetik bestera gertatzen eta, baliteke, Hazparneko hiztun gazteen fonema sisteman dardarkari ubularrak hobikaria honezkero aski ordezkaturia izan arren, oraindik guztiz gauzatu gabe dagoen hots aldaketa izatea. Nolabait esan, dardarkari hobikariak badu hiztunongan oihartzuna eta isla, eta egoera jakin batzuetan, ziurrenik ahalegin bereziarekin, aktiba dai-

teke hobikaria. Aztergai dugun kasuan, berariaz egindako hautua izan da eta libertimenduko pertsonaia jakinak antzetzeko erabili da.

Hazparneko 2024ko libertimenduko datuak gogoan, aski argi geratzen da dardarkari hobikariaren erabilera hitzun zaharragoen ahoskerarekin lotzen dutela gazteek (5.1. atala). Jakitun dira, nolabait, helduen ahoskera desberdina dela eta, horregatik, adineko pertsonak gorpuzteko orduan dardarkari hobikaria ahoskatu dute. Era berean, dardarkariaren ahoskera hobikaria landa eremuarekin eta mundu tradizionalago batekin ere lotzen dute eta hala erabiltzen dute laborari baten papera egitean (5.1. atala). Honetatik gutzitik ondoriozta dezakegu, Hazparneko gazteen ikuspegitik, dardarkariaren aldakortasunaren ardatzean dardarkari hobikaria Iparraldeko adineko jendearen eta landa eremuko mundu tradizionalaren marka litzatekeela. Horrekin batera, Hazparneko gazteek dardarkari hobikaria Hegoaldeko hitzunen markatzat ere hartzen dute, hala gorpuzten baitituzte Hegoaldeko pertsonaien ahoskerak (5.2. atala). Izan ere, oro har euskal hitzunen artean Iparraldeko hitzunen dardarkari ubularrekin eta Hegoaldekoak dardarkari hobikariarekin identifikatzea aski lotura finkatua eta zabaldua dela esan daiteke dagoeneko.

Bibliografia

- Artzelus, Alex. 2021. *Garaziko euskararen hizkuntza-aldakortasuna*. Gasteiz: EHUko doktorego tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/51354>
- Camino, Iñaki. 2016. *Amiküze eskualdeko ^heskuara*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Camino, Iñaki. 2022. *Aztergaiak Ipar Euskal Herriko euskararen berrikuntzez*. Bilbo: EHU.
- Coyos, Jean Baptiste. 2010. Hizkuntza-ukipena. In Oihana Lujanbio (koord.), *Soziolinguistika eskuliburua*, 134-182. Gasteiz: Soziolinguistika Klusterra & Eusko Jaurlaritza.
- Donegan, Patricia & David Stampe. 2009. Hypotheses on Natural Phonology. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 45(1). 1-31. <https://doi.org/10.2478/v10010-009-0002-x>
- Donegan, Patricia & Geoffrey Nathan. 2015. Natural Phonology and sound change. In Patrick Honeybone & Joseph Salmons (arg.), *The Oxford handbook of historical phonology*, 431-449. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199232819.013.007>
- Duguine, Maia. 2009. Hazparneko euskaraz bi hitz. *Euskera* 54(1). 193-210.
- Durand, Jacques. 2009. Essai de panorama phonologique: les accents du Midi. In Luc Baronian & France Martineau (arg.), *Le français, d'un continent à l'autre: Mélanges offerts à Yves Charles Morin*, 123-170. Québec: Presses de l'Université Laval.
- Egurtzegi, Ander & Christopher Carignan. 2020. An acoustic description of Mixean Basque. *Journal of the Acoustical Society of America* 147. 2791-2802. <https://doi.org/10.31219/osf.io/79ayb>
- Ensunza, Ariane. 2015. *Busturialdeko euskararen hizkuntza-aldakortasuna denboran eta espazioan*. Gasteiz: EHUko doktorego tesia. [http://hdl.handle.net/10810/16701\(2025/05/02\)](http://hdl.handle.net/10810/16701(2025/05/02)).
- Epelde, Irantzu 2004. *Larresoroko euskara*. Gasteiz: EHUko doktorego tesia. [http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Irantzu_Epelde_TESI.pdf\(2025/05/02\)](http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Irantzu_Epelde_TESI.pdf(2025/05/02)).

- Etchebest, Xantiana. 2017. *Zuberotar dardarkarien bariazio sozio-fonetikoa*. Université de Pau et des Pays de l'Adour & EHUko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10810/24870> (2025/05/02).
- Eusko Jaurlaritzza, Nafarroako Gobernua & Euskararen Erakunde Publikoa. 2016. *VI. Inkesta Soziolinguistikoa: Euskararen eremu osoa*. Donostia: Eusko Jaurlaritzza.
- Gaminde, Iñaki, Aintzane Etxebarria, Naia Eguzkiza, Asier Romero & Aitor Iglesias. 2017. Dardarkari anizkunaren aldakortasunaz. *FLV* 123. 29-64. <https://doi.org/10.35462/flv123.2>
- Hualde, José Ignacio. 2003. Phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 15-113. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio & Ander Beristain. 2019. Bi alofonia-gertakari Azpeitiko euskararen. In Aintzane Etxebarria, Aitor Iglesias, Hiart Legarra & Aitor Romero (arg.), *Traineru bete lagun: Iñaki Gaminde omenduz*, 209-228. Bilbo: EHU.
- Kruszewski, Nikolai. 1978. On sound alternation. In Phillip Baldi & Ronald N. Werth (arg.), *Readings in historical phonology: Chapters in the theory of sound change*, 64-91. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Labov, William. 1999 [1994]. *Principles of linguistic change: Internal factors*. Oxford: Blackwell.
- Ladefoged, Peter & Ian Maddieson. 1996. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- Luku, Antton. 2014. *Libertitzeaz*. Iruñea: Pamiela Etxea.
- Maddieson, Ian. 1984. *Patterns of sounds*. New York: Cambridge University Press.
- Maddieson, Ian. 2013. Uvular consonants. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (arg.), *WALS Online (v2020.4)*. Zenodo. <http://wals.info/chapter/6> (2025/05/02).
- Mitxelena, Koldo. 1990 [1961]. *Fonética histórica vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Oñederra, Miren Lourdes. 1998. Prosodiaren oraina eta ahoskera arauak. *Euskera* 43(2). 439-449.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2016. Sobre seseo, yeísmo y otras cuestiones relacionadas con la pronunciación del español en el área vasca. In Dolors Poch Olivé (arg.), *El español en contacto con las otras lenguas peninsulares*, 83-102. Madril & Frankfurt: Iberoamericana Vervuert.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2019. Ahoskera arautzeaz eta ikaste-irakasteaz. *Euskera* 64(2-2). 939-957. <https://doi.org/10.59866/eia.v2i64.44>
- Oñederra, Miren Lourdes, Oroitz Jauregi & Irantzu Epelde. 2014. Hitzunaren fonema inventarioa eta elebitasun goiztiarra: euskara gehi frantsesa vs. euskara gehi gaztelania. *Lapurdum* 18. 75-95. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2504>
- Oñederra, Miren Lourdes, Agurtzane Elordui, Irantzu Epelde, Pilartxo Etxebarria, Oroitz Jauregi & Jasone Salaberria. 2015. Euskaltzaindiaren Ahoskera batzordearen txostena (Ahoskerak axola du). *Euskera* 60(2). 499-531. <https://doi.org/10.59866/eia.v60i2.130>
- Padilla, Manu. 2009. Hazparneko euskara XVIII. mendeko testu argitaratugabe baten arbera. *Euskera* 54(1). 183-192.
- Urreta, Irati. 2025. *Euskararen ahoskera eta hizkera-mailak aztertzen*. Gasteiz: EHUko doktorego tesi argitaragabea.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak, gaur. *FLV* 30. 191-233. <https://doi.org/10.35462/flv78.1>
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2021. *Baigorri eta Ortzaize ibarretako euskara*. Bilbo: EHU.

FAIR Mitxelena: aipamen-erlazioen erabilgarritasunerantz¹

FAIR Mitxelena: Towards the usability of citation relations

David Lindemann*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: We present experimental steps in the computational processing of the contents of Mitxelena's publications, and of the relationships they contain. Regarding the written work of Koldo Mitxelena (1915-1987), a philologist from Errenteria, we extracted citations from two Basque scholarly journals and collected them as citation relations in a database, on the one hand, and worked with the mentions of persons in Mitxelena's own work, on the other. We recorded the mentions of persons in their context, along with relationships involving the entities describing these people in the Wikidata knowledge graph. We have opened up new access paths for students and researchers to discover the work of Mitxelena. The results have been stored in an online database called *Inguma Wikibase*, which is accessible and reusable by anyone.

KEYWORDS: Linked Data; Wikibase; Koldo Mitxelena; citation relations.

LABURPENA: *Mitxelenaren argitalpenetako edukien eta horiek dituzten erlazioen prozesamendu konputazionalerako zenbait urrats egin dugu. Alde batetik, Koldo Mitxelena (1915-1987) Errenteriako euskalariaren lan idatziek euskarazko bi aldizkari zientifikotan dituzten aipuak erauzi eta aipamen-erlazio gisa datu-base batean jaso ditugu eta, bestetik, Mitxelenak berak bere lanetan aipatzen dituen pertsonak landu ditugu. Mitxelenaren laneko testuinguruarekin jaso ditugu pertsona horien aipamenak, Wikidata ezagutza-grafoan dituzten erlazioekin batera. Mitxelenaren lana ezagutzeko sarbide berriak ireki ditugu dagoeneko, ikasleentzat nabiz ikerlarientzat. Emaitzak Inguma Wikibase izeneko datu-basean jasota geratu dira, sarean, edonork ikusi eta berrerabiltzeko moduan.*

HITZ GAKOAK: *Datu Lotuak; Wikibase; Koldo Mitxelena; aipamen-erlazioak.*

¹ Hemen aurkezten ditugun emaitzetara heltzeko lanak «*Monumenta Linguae Vasconum* 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (MINECO, PID2020-118445GB-I00) ikerketa-proiektuak eta «*Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia / Diachronic Linguistics, Typology and the History of Basque (DLTB)*» (Eusko Jaurlaritza, IT1534-22) ikerketa taldeak sustatu dituzte.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** David Lindemann. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz). – david.lindemann@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-8261-6882>

Nola aipatu / How to cite: Lindemann, David (2025). «FAIR Mitxelena: aipamen-erlazioen erabilgarritasunerantz», *ASJU*, 59 (2), 41-59. (<https://doi.org/10.1387/asju.27560>).

Jasoa/Received: 2025-05-19; Onartua/Accepted: 2025-09-09. Online argitaratua / Published online: 2026-02-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Euskal Filologiaren lanabesak euskarri digitaletan jasotzeak aukera berriak dakar-tza; lehen mailako iturriak (batik bat, euskarazko testu zaharrak) eta bigarren maila-koak (ikerketa-artikuluak) paperezko euskarritik ateratzeak edukiak metodo konpu-tazionalekin prozesatzea ahalbidetzen du, lehen eskuzko lana izaten zenari bidezidor eraginkorrak zabalduz. Bi alderditatik abiatu gara norabide horretan, eta honako hauek dira: ikerketa-artikulek euren artean aipamen-erlazioak dituzte, artikulu bati erantsita datozen bibliografia-ataletan islaturik geratzen direnak; erlazio horiek jaso-tzea izan dugu helburu, euskarazko bi aldizkaritako artikulu guztietakoak, zehazki. Bestalde, Koldo Mitxelenaren idazlan guztietan aipatzen diren entitateak (pertsanak, tokiak, erakundeak, etab.) landu ditugu. Artikulu honetan, datu horiek lortzeko eta Datu Lotuen paradigmaren² araberako datu-base batean jasotzeko beharrezkoak izan diren lanak aurkezten ditugu, zenbait emaitzarekin batera. Software libreaz baliatu gara beti ere; hau da, edonork errepika ditzake proposatzen ditugun urratsak, edo beste datu-multzo bati aplikatu. Aldi berean, lortutako emaitzek orokor bihurtzen ari den FAIR irizpide-sortari³ erantzuten diotela erakutsi nahi dugu. Euskal Filologiako datuak eskala handian digital eta FAIR bihurtzeko proiektua diseinatzeke ekarpena egitea da artikulu honen helburua.

2. FAIR irizpideak eta Euskal Filologiako datuak

FAIR (*findable, accessible, interoperable, reusable*) irizpide-sortak datu-multzoen ezaugarriak deskribatzen ditu (Wilkinson *et al.* 2016). Lehen eta bigarren mailako iturriak (testuak eta artikulu zientifikoak) eta ikerketa-emaitzak (hiztegiak eta abarre-koak) argitaratzeko orduan, irizpide haiek betetzea baldintza bihurtzen ari da Ho-rizon deialdietan adibidez,⁴ edo gomendatu egiten da, ANECAren ikerketa jardue-raren ebaluazioan, esaterako.⁵ Irizpideok, labur esanda, paperezko argitalpenaren bitartez ezin dira bete, eta argitalpen digitalek ere ezaugarri jakin batzuk izan behar dituzte, edukiak datu-multzo (*dataset*) gisa modu eraginkor batean prozesatu ahal izateko.

FAIR irizpideak betetzeko bide bat eta argitalpen digitalen formatu batzuk kua-litatiboki sailkatzeko balio duen eskema proposatzen du Berners-Lee autoreak (ikus Martin *et al.* 2013), *Five Star Open Data* eskema deiturikoa.⁶ Eskema hark lizentzia irekiko PDF argitalpen bati izar bakarra ematen dio, eta izarrek gehitzen dizkie pro-zesamendurako PDF argitalpena baino egokiagoak diren formatuei. Bost izarreko formatua *Linked Open Data* da, Datu Lotu Irekiak, non datu-multzoen edukiaren

² Datu Lotuen paradigma, hau da, *Semantic Web* teknologiak, zitazio-erlazioetan aplikatzean, zita-zio-grafo irekiak eraikitzeke tendentzia orokorretan oinarritzen gara (ikus, adibidez, Heibi *et al.* 2024). *Inguma* bildumako datuak modu honetan prozesatzeko proposamena Astigarraga *et al.* (2025) artiku-luan aurkeztu dugu; hemen aurkezten duguna egitasmo orokor horren parte da.

³ Ikus <https://www.go-fair.org/> ere.

⁴ Ikus <https://www.openaire.eu/how-to-comply-with-horizon-europe-mandate-for-rdm>

⁵ Ikus 2024ko baremoari buruzko dokumentua, https://www.aneca.es/documents/20123/263604/BAREMO_091224.pdf

⁶ Ikus <https://5stardata.info/en/>

elementu batek makinak uler dezakeen helbide uniboko eta betikoa duen (URI bat, *uniform resource identifier*, hau da, betiko *http* helbide bat). URIaz, elementu hura beste elementu batzuekin erlazionatuko da, makinak ulertzeko modukoa den hizkuntza bat erabiliz: hirukote semantikoa, subjektu, predikatu eta objektua dituen. Hemen *elementu* deitzen dioguna edozer izan daiteke; hori irudikatzeko, saia gaitezen FAIR irizpideak Euskal Filologiaren lanabesekin erlazionatzen, Datu Lotuen paradigmaren arabera jokatu.

- *Findable*, aurkigarria. Datu-multzo bat (testu historikoen bertsio digitala, hiztegiak, artikulua, tesia, ikerketa-emaiza edo antzekoa) identifikatzaile uniboko batez deskribatuko da. Identifikatzaile haren bitartez datu-multzo hura deskribatzen duten metadatueta heldu behar da. Adibidez, argitalpen bati lotutako DOI (*Digital Object Identifier*)⁷ batean klik egiten duen pertsonari fitxa bibliografikoa eskaintzen zaio, argitaratzailearen webgunean; helbide horretara eskaera egiten duen makina bati, ordea, metadatu egituratuak eskaintzen zaizkio, makinak ezagutzen duen bokabulario estandar baten arabera. Metadatuaren parte honako hauek dira: ohiko argitalpen-metadatuak (aipamena egiteko modukoak) eta edukien formatuari eta erabiltzeko lizentziari buruzko xehetasunak, lizentzia irekia izanda beti ere.
- *Accessible*, atzigarria. Datu-multzoaren identifikatzaileak baliabidearen edukietara bertara eraman behar du, edukia deskargatzeko helbide batetik. Edukia web-interfaze batez ikus badaiteke, horren sarbideko helbidea ere baliabidearen metadatuaren parte izango da. Horretaz gain makina batek datu-base galdeketa egitera konektatzeko interfazea (APIa) badago, haren berri emango da.
- *Interoperable*, elkarreaginkorra. Edukiak mikro-mailan identifikatzaileak izan behar ditu, datu-multzoaren elementuak beste baliabide batzuetako elementuekin erlazionatu ahal izateko. Hiztegi-sarrerara batek, adibidez, bere URIa izango du, kanpotik elementu horri berorri heldu ahal izateko, edo hirukote semantiko batean erabili ahal izateko. Artikulu baten egile bat, adibidez, bere ORCID zenbakiaz deskribatzen bada, egile beraren beste artikuluekin edo egile hori deskribatzen duten fitxa biografikoekin lot daiteke. Halaber, erreferentzia bibliografiko batek DOI bezalako identifikatzailea badu, pertsonen nahiz makinek argitalpena zuzenean jotzeko modua dute, eskuzko bilaketa egin eta emaitzak desanbiguatu beharrik gabe. Beste adibide bat: hiztegi-sarrerara baten adiera bat beste hizkuntza bateko lema baten adierarekin bat badator, beste haren itzulpen-ordaina dela hirukote semantiko batez adieraz daiteke: A_hiztegia_A1_adiera > itzulpena > B_hiztegia_B1_adiera. Hirurok URIz adieraziko dira: bi hiztegi-tako elementuak, eta “itzulpena” erlazioa. Elementuen URIek elementura bertara bidaliko dute, eta erlazioaren URIak erlazio hura deskribatzen duten datu batzuetara bidaliko du. Bi elementuen arteko erlazioak, propietateak ere deituak, bokabulario estandarrekoak izatea komeni da, datuak ezagutza-grafo handietan integratzea helburua bada, behintzat.
- *Reusable*, berrerabilgarria. Gorago jada aipaturiko lizentzia irekiaz gain, ondorengo hau ere kontuan hartzekoa da irizpide honi dagokionez: datuen kalita-

⁷ Ikus <https://www.doi.org/>

tea, jatorriari (*provenance*) buruzko metadatu xeheetan bermaturik. Hau da, modu egituratuan emango dugu baliabidearen barruan egiten ditugun baieztapenen sorreraren berri: nork, noiz, non eta nola den sortua deskribatzen ari garen hiztegi-sarrera hori, corpus-eduki, artikulu, sarrera bibliografiko edo beste-lako elementu hori.

3. Aurrekariak eta egungo egoera

Lehen mailako iturrien prozesamendu konputazionalari dagokionez, Estarrona *et al.* (2022) lana aurreratua dela esan daiteke. Anotazio morfosintaktikoak daukan euskarazko lehen corpus historikoa da haren emaitza. Lema, kategoria gramatikala eta analisi morfologikoari dagozkien etiketez hornitu dituzte testu zaharretako hitzak. Web atariko erabiltzaile-interfaze batean⁸ bilaketa aurreratuak egin daitezke honezkerok, eta emaitzak testuinguruan ikusi.⁹ Proiektuko lan-fluxua honako hau izan da: (1) *Armiarma* gordailutik hartutako testu zaharren bertsioa berrikusi dute, testu historikoaren bertsio batera heltzeko non jatorrizko testu-hitzak *OEH*ko grafari egokituta agertzen baitira (adib. *gucietan* > *guzietan*, Etxepare Hitzaurrea);¹⁰ (2) aurreko urratseko egokitzapena *Euskaltzaindiaren Hiztegian* zerrendatutako lemaren formaren arabera egokitu dute (*guzietan* > *guztietan*); (3) Euskara Baturako erabilgarri dagoen tresneriaz baliatuz, etiketatzea burutu dute, testu-hitzentzat lema, kategoria gramatikala eta analisi morfologikoa lortuz.

Testu historikoen edizioa euskarri digitalean aurkezteko, ordea, Bilbao *et al.* (2011) lana da aipagarriena. Lazarragaren eskuizkribuko atalak eskaintzen ditu web-interfaze batek¹¹ bertsio batean baino gehiagotan, eta, kasu guztietan, jatorrizko grafia “erdipaleografikoan” eta “gaurko” grafian. Bertsio ezberdinak PDF dokumentu banatan eskaintzen dira, edizioa prestatu dutenen oharrak testuan bertan txertatuta agertzen direlarik, oin-ohar gisa. Bestetik, grafia erdipaleografikoa gordetzen duen bertsio digitalaren formategia erauzi dute, bakoitza jatorrizko testuinguruarekin. Datu horiekin, konkordantzia ekoitzi dute, eta edizio digitalari gehitu.¹² Zerrendak dira, PDF formatuan, eta, ondorioz, testu-bilaketa sinpleak baino ezin dira egin. Zerrendan ageri diren jatorrizko grafia duten formak (adib. *guztiaquin*) ez daude gaurko grafiako formekin (adib. *guztiakin*) erlazionatuta; hau da, gaurko grafiako formak ezin dira bilaketetan erabili. Halaber, dagokion lemara doan, lemaren araberrako bilaketa ahalbidetuko lukeen loturarik ez dute zerrendako formek, ezta deskribapen morfosintaktikorik ere. Konkordantzia-zerrenden sarreretatik ez dago ediziora berera salto egiteko modurik, zerrendan agertzen diren dokumentu-kodeak edizioa duten PDF dokumentuetan eskuz bilatzen ez badira.

⁸ Atariak <http://bim.ix.a.es/> helbidea du.

⁹ Ikus proiektua aurkezteko posterreko irudiak: <https://www.clariah.eu/node/12>

¹⁰ Ikus https://eu.wikisource.org/wiki/Linguae_vasconum_primitiae#2 (Wikitekako bertsioa, grafia egokiturik) eta <https://www.ix.a.es/wikisource-bim/index.php/Orrialde:Etxepare-LVP.djvu/4> (Estarrona *et al.* (2022) lanerako erabilitako bertsioa, faksimilearekin batera).

¹¹ Ikus <https://www.ehu.es/monumenta/lazarraga/>

¹² Ikus <https://www.ehu.es/monumenta/lazarraga/hiztegia.html>

Arlo honetan puntakoak diren proiektuen metodologiari jarraituz (*Linking Latin*; ikus Passarotti & Mambrini 2021),¹³ testu-hitzak Euskara Batuko formategi eta lemategi batera lotzeko datu-eredu bat proposatu dugu beste lan batean (Lindemann & Alonso 2025); lan horretan, testu batean ageri diren entitate izendunak Wikidatarekin lotzeko eta lotura hori Wikibase batean jasotzeko proposamena ere egin dugu. Antzeko eredu bat azalduko dugu hemen, Mitxelenaren *Obras Completas* bildumak (Mitxelena 2011) dakarren izendegiko entitateak Wikibase batean erreprezentatzeari dagokionez.

Inguma Wikibase izeneko datu-basea aurreko proiektu txiki batean sortu genuen (Lindemann *et al.* 2023). Inguma¹⁴ datu-basearen kopia du, Datu Lotuen paradigmatari egokitutakoa; hau da, deskribatzen diren entitate guztiek URI (web-helbide) uniboko eta betikoa dute.

4. Koldo Mitxelenaren bibliografia eta aipamen-erlazioak bi aldizkaritan¹⁵

Koldo Mitxelenaren lan idatzien multzo oparoa, lan honetan aztergai duguna, aski sakabanatuta zegoela esan daiteke: 1665 argitalpen eta berrargitalpen zenbatu ditugu,¹⁶ hainbat aldizkaritan eta liburutan agertzen direnak; horien artean gehien-gehienak behin edo behin baino gehiagotan berrargitaratu izan dira. 2011. urtean Mitxelenaren *Obras Completas* (OC; Mitxelena 2011) agertu arte, 745 testu garrantzitsuenak bateratzen dituen bilduma, ez zegoen Mitxelenaren lana batera ikusteko iturririk.

Gure lehenengo urratsa Koldo Mitxelenaren idazlanen argitaraldi bakoitzari identifikatzailea esleitzea izan da. Wikibasean, idazlan bakoitzaren argitalpen-metadatuak *entitate*¹⁷ bati lotu dizkiogu.¹⁸ Bigarrenik, lan haietako bat aipatzen duten artikulua bildu eta datu-base berean erreprezentatu ditugu modu berean.¹⁹ Hirugarrenik, aipamen-erlazioak erreprezentatu ditugu, aipatzen duen artikuluaen metadatuak Koldo Mitxelenaren lanera doan erlazio bat gehituz. Bi iturritako artikulua hartu ditugu

¹³ Corpusetako testu-hitzak eta hiztegi-sarrerak elkarrekin lotzen ditu Linking Latin (LiLa) proiektuak; ikus <https://lila-erc.eu/>

¹⁴ <https://inguma.eus> helbidean Inguma web-ataria aurkitzen da.

¹⁵ Atal honetan aurkeztutako esperimntua UEU/Inguma talde gisa proposatu genion Erretereriako Udalak babestutako Humanitate Digitalen Guneari, eta erakunde hark emandako bekaren laguntzaz burutu genuen; elkarrekin aurkeztu genuen poster gisa CLARIAH-EUS III. workshopean, 2024ko azaroan (Lindemann *et al.* 2024). Egitasmoaren nondik-norakoak Astigarraga *et al.* (2025) artikuluan zehaztu genituen.

¹⁶ Ikus https://wikibase.inguma.eus/wiki/Ziterauzi_KM#Mitxelenaren_argitalpen_guztiak. Elixabete Perez Gazteluren bibliografia, Worldcat, DialNet eta Inguma izan dira iturriak.

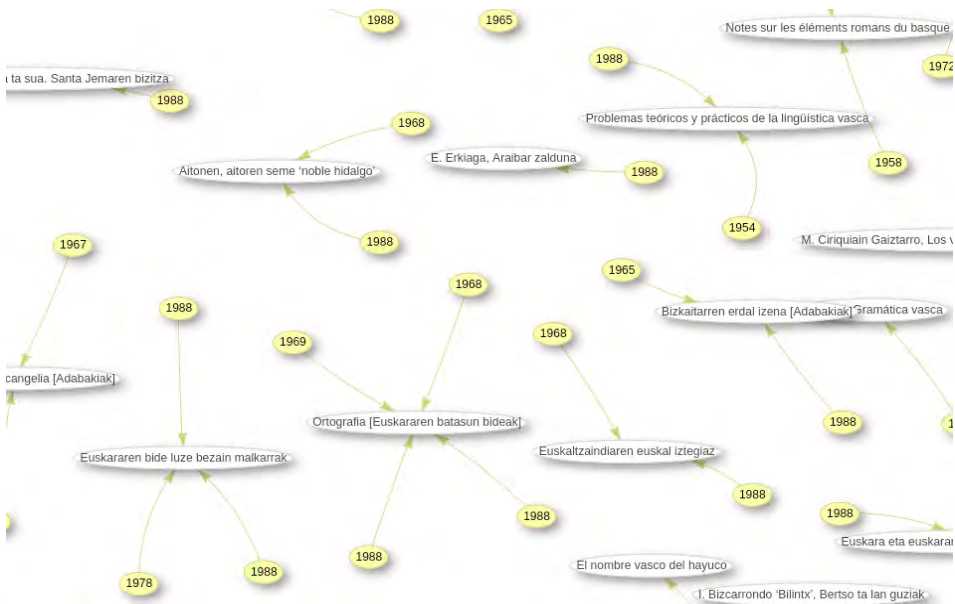
¹⁷ Datu basean, entitate bakoitzak identifikatzaile unibokoa izango du, eta entitatea deskribatzen dituen *propietate-balio* bikoteak eranstzen zaizkio; adib., *A artikulua-noiz argitaratua-1975*, edo *A artikulua-aipatzen du-B artikulua*, ingelesezko SVO ordenari egokitutako *hirukote semantikoak* osatuz. Hirukote horiek grafo itxurako sarea osatzen dute.

¹⁸ Hemen Mitxelenaren bibliografia: https://wikibase.inguma.eus/wiki/Ziterauzi_KM#KM_Bibliografia

¹⁹ Ingumako edukiak dituenek, *Uztaroko* artikulua guztien eta *ASJU*ko euskarazko artikulua guztien sarrerak bazeuden aurretik Wikibasean.

aintzat urrats honetan: *ASJU*²⁰ aldizkaria eta *Uztaro*²¹ aldizkaria. Denera, 830 aipu-erlazio zehaztu ditugu, 725 aipu-erlazio *ASJU* aldizkariko 175 artikulutatik, eta 105 aipu-erlazio *Uztaro* aldizkariko 37 artikulutatik.²²

Gure ekimenez, *OC*ko testuak aurreko argitaraldiekin loturik geratzen dira Inguma Wikibase datu-basean (ikus bisualizazioa 1. irudian).²³ Gure Wikibasetik kanpo, 2011 baino lehenagokoez nahiz *OC*ko argitalpenek kasu gehien-gehienetan ez dute makinak interpreta lezakeen identifikatzaileak (DOI, *handle* edo antzekorik), aipatzen duen artikulua bibliografia-atalean agertu litekeena. Horrek aipamenera identifikazio eta kudeaketa automatizatua zaildu egiten du. Horri gehitu behar zaio aipamenera erredakzioan formatuen arau eta estilo aniztasuna, makinarentzako ulergaitza dena. Erregistroen identifikazioak eskuzko lan handia eskatzen du, ondorioz.

1. irudia

*OC*ko bildumako testuen aurreko argitalpenak

Hala ere, identifikatze-lan horretan laguntzeko metodo semi-automatiko bat frogatu dugu, GROBID tresnak²⁴ eskaintzen duena. Tresna hori PDF argitalpena egituratzen saiatzen da, lanaren atalak isolatuz (izenburua, egilea eta afiliazioa, laburpena, testu-gorputza eta bibliografia), eta bibliografia-atala sarreretan zatituz. Sarrera bakoitzaren barne-egitura ere zehazten saiatzen da, hau da, egileen izenak, argitalpena-

²⁰ Ikus <https://ojs.ehu.es/index.php/ASJU/index>

²¹ Ikus <https://aldizkariak.ueu.es/index.php/uztaro>

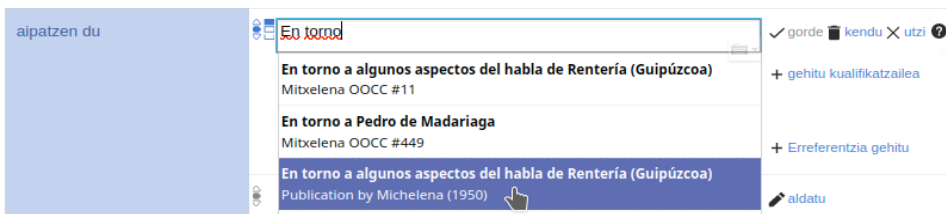
²² Ikus https://wikibase.inguma.es/w/index.php?title=Ziterauzi_KM#Zitazio-erlazioak

²³ Iturria: https://wikibase.inguma.es/wiki/Ziterauzi_KM#OCC-ko_argitalpenen_aurrekoak

²⁴ Ikus <https://grobid.readthedocs.io/en/latest/>

ren izenburua, euskarria, orrialdeak, argitalpenaren urtea eta abarrekoak etiketetzen. DOI identifikatzailea ageri bada, tresnak ez du arazorik: DOI hori aurkituko du, eta Crossref²⁵ web-zerbitzuaren bitartez ebatziko du aipatutako argitalpena zein den, eta haren metatadua formatu egituratuan datu-base hartatik lortzeko moduan egongo da.²⁶ Kasu horretan, PDFtik irakurritako informazioa baztertuko du, eta Crossref datu-baseko informazioa erabili. Halako identifikatzaileak ematen ez denean, eta aurrean dugun datu-multzoan (*ASJU* eta *Uztaro* aldizkarietako artikuluetan Mitxelenaren lanei egiten zaizkien aipamenak) hori horrela da kasu gehien-gehienetan, GROBIDek proposatzen duen sarreraren zatiketak zuzena izan behar du, erabiltzaileak hortik abiatuta dagokion argitalpenaren identifikatzailea eskuz zehaztu ahal izateko (Google Scholar,²⁷ Dialnet,²⁸ Inguma,²⁹ OpenAlex³⁰ eta abarreko zerbitzuen bitartez).

GROBID tresnarekin froga batzuk egin ondoren, Mitxelenaren aipamenak aurkitzeko metodoa baztertu egin dugu, tresnak aipamen asko aurkitzen ez zituela ikusita. Hau da, aipamenak dituen testua eskuz aztertea beharrezkoa izango litzateke edozein kasutan. Bizkorragoa eta eraginkorragoa izan da, beraz, “Mitxelena” eta “Michelena” hitzak bi aldizkarietako artikulua guztietan automatikoki bilatzea, eta ondoren hitz horien agerpenak bisitatzeko, Mitxelenaren lanetako baten aipamena ote duten zehazteko. Aipamena aurkituz gero, aipatutako lanaren identifikatzailea bilatu dugu Wikibase-seko erabiltzaile-interfazea erabiliz. Wikibaseko interfazeak 2. irudian bezala erakusten du bilaketaren emaitza; aipatutako idazlanaren izenburua bilaketa-eremuan sartu eta agertzen diren iradokizunen artean egokia hautatuz ezartzen da erlazioa.

2. irudia

Aipamen-erlazioa eskuz definitzen, Wikibase interfazean

ASJU eta *Uztaro* aldizkarietako artikuluen nahiz Mitxelenaren argitalpenen metadatuak Wikibase berean ditugunez, bi aldizkari horietan Koldo Mitxelenak dituen aipamen guztiak Wikibaseko identifikatzaileak erabiliz errepresentatu ditugu. Horrela, aipamen-erlazio bakoitza, teknikoki, bi identifikatzaileen arteko erlazioa da, Wikibase beraren baitan, 1. taulan adibide batez irudikatzen dugun bezala.

²⁵ Ikus <https://www.crossref.org/>

²⁶ Ikus <https://api.crossref.org/works/10.1075/cilt.131.05mic> helbidean CrossRef datu-baseak Mitxelenaren liburu-atal baten inguruan dituen datuak.

²⁷ Ikus <https://scholar.google.com/>

²⁸ Ikus <https://dialnet.unirioja.es/>

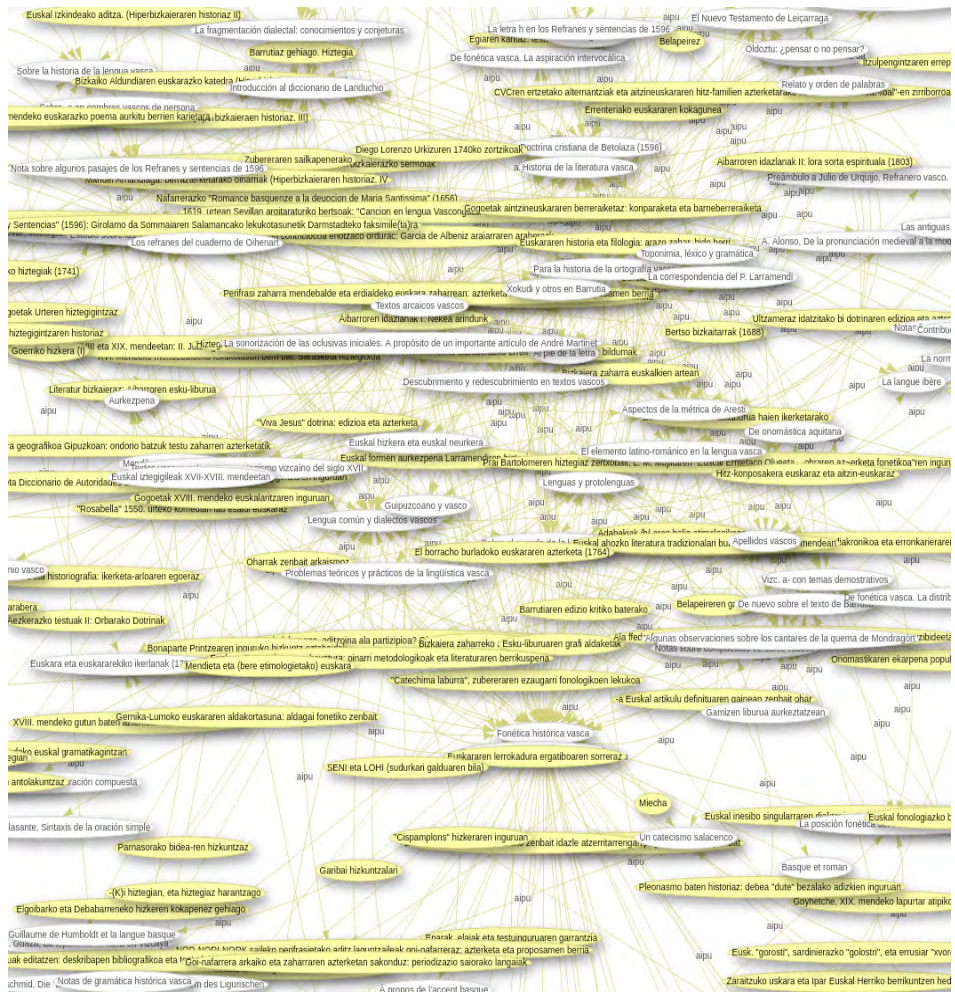
²⁹ Ikus <https://www.inguma.eus/>

³⁰ Ikus <https://openalex.org/>

1. taula

Aipamen-erlazio bat hirukote semantiko gisa

Subjektua	Predikatua	Objektua
https://wikibase.inguma.eus/entity/Q23037	https://wikibase.inguma.eus/entity/P62	https://wikibase.inguma.eus/entity/Q44027
<i>Errenteriako euskararen koka-gunea</i>	<i>aipatzen du</i>	<i>En torno a algunos aspectos del habla de Rentería (Guipúzcoa)</i>

3. irudia

Aipamen-grafoaren bisualisazioa, aipuak OC-itemei baturik

Aipamen-erlazioak aipatutako argitalpenaren argitaraldi zehatzarekin lotu ditugu. Bestalde, argitalpen bakoitza *OC*ko argitalpenei lotu diegunez, Mitxelenaren testu bakoitzeko argitaraldiak dituzten aipu-erlazioak batzeko moduan gaude, *OC* argitalpena *pibot*-elementutzat hartuz, 3. irudiak³¹ erakusten duen bezala.

Horrela sortutako datu-multzoan zeharkako galdeketak egin daitezke; adibidez, Mitxelenaren lanen ibilbideak haien artean konparatzeko galdeketak, lan horiek aipatzen dituzten ikertzaileak eta aipatutakoaren nahiz aipatzen duen lanaren argitalpen datak aintzat hartuz.

Azkenik, Koldo Mitxelenaren lanen aipamenak dituzten artikuluen metadatuak eta *OC*ko lanen erreferentzien metadatuak Wikidatan gehitu ditugu, bi multzo hauen arteko aipamen-erlazioa barne (hau da, aipu guztiak *OC*ko argitaraldietara “birbidalita”).³² *Scholia*,³³ datu bibliografikoen kudeaketa bisualerako tresna, Wikidatako datuez elikatzen da eta bibliometriako oinarriko azterketak eskaintzen ditu. Horrela, esperimentuaren emaitza orokor batzuk erakuts ditzakegu.³⁴

5. Mitxelenak aipatzen dituen pertsonak: *OC* izendegiaren berregituratzea

Mitxelenaren lana atzigarriago eta argitalpenen barruko elementu batzuk aurkigariago bihurtzeko urratsak egin ditugu: Mitxelenak bere artikuluko ugarrietan aipatzen dituen pertsonak dira gaia. Idazlan batean, testuan zehar edota bibliografian, ageri diren pertsona-izenak aurkitu eta erazteko teknika automatikoak badaude; horri dagokion ataza *entitate izendunen erazketa* (*named entity recognition*, *NER*) izenpean da ezaguna. Hala ere, nekeza izaten da entitateak izendatzen dituzten hitzak testu batetik eraztea eta lortutako emaitzak zuzentzea, tresna automatikoaren emaitzak ez baitira erabat egokiak izango. Hau da, aipatzen diren entitate batzuk ez dira lortutako zerrendan egongo, eta, bestalde, zerrendako batzuk ez dira entitate-izenak izango. Lortutako zerrendak eskuz zuzentzea da aukera bat.³⁵

Kasu honetan, zorionez, ez dugu bide luze horretatik jo beharrik izan, 2011ko Mitxelenaren *Obras Completas* bildumak izendegi-eranskina baitakar (XV. liburukian datorren “Índice de nombres”). Hura eskuz ekoitzi egin zuten argitalpenaren arduradunek, antza denez, *Fonética Histórica Vasca* laneko izendegi eta indizea *OC* guztira hedatuz. Paperezko argitalpenean tokia aurrezteko beharra dela medio, izenak laburturik agertzen dira, baita agertokien zerrenda ere, izen bakoitzarekin batera ematen dena. 4 irudian ikusten den moduan, pertsona gehienak abizen bakarraz eta lehenengo hizkietara mugatutako ponte-izenez deskribatzen dira, eta agertokiak bolumenaren erromatar zenbakiaz eta orrialdearen arabierazko zenbakiaz. Horrek erabilgarritasun mugatua dakarkio erabiltzaileari: Laburtutako izenaz jakin behar du

³¹ Iturria: https://wikibase.inguma.es/wiki/Ziterauzi_KM#Aipuak_aipuaren_xedeari_dagokion_OOCC-ko_itemera_%22birbidalita%22

³² Hemen idatzitako erlazioen zerrenda: https://wikibase.inguma.es/wiki/KM_Wikidata_export#Wikidatan_idatzitako_aipu-erlazioak

³³ Ikus <https://scholia.toolforge.org/>

³⁴ Hemen eskuragarria: <https://scholia.toolforge.org/author/Q2457804#citation-statistics>

³⁵ Euskarazko Hizkuntza Eredu Handia (Pérez *et al.* 2025) horrelako esperimentuak egiteko erabilgarria denean, eta hori aurtengo urterako espero da, harekin esperimentuak egitea interesgarria izango da.

pertsonak identifikatzen, eta zein testutan eta zer testuingurutan pertsona hori aipatzen ote den jakiteko, adierazitako bolumenaren orrialdera jo beharko du, aurretik jakin gabe zer idazlan izango den orrialde horietan aurkituko duena. Bigarren arazoa konpontzea erraza da, lehenengoa, aldiz, ez hainbeste.

<i>GH</i> X, 443 n. 7; XIII, 64, 181, 272, 330	Goitia, J. XIII, 454
Giacomelli, G. I, 139 n. 67	<i>Goiz-argi</i> XIII, 399, 415
Gide, A. XIII, 370	<i>Goizian goizik</i> (canción) XIII, 18 n. 32, 108 n. 7
Giedion-Welcker, C. XIV, 322	Goizueta, J. M. ^a XIII, 60, 175
Giese, W. III, 39; VI, 350, 367; VIII, 87 n. 8, 287-288, 629, 659; IX, 103, 129, 161, 172; X, 444	Gómez, G. XII, 98
Gifford, D. J. VI, 27; VII, 650 n. 2; VIII, 6; IX, 337; X, 380; XI, 1, 1 n. 1, 7, 11, 336 n. 13, 345, 506 n. 2, 609; XII, 58, 202 n. 1; XIII, 17 n. 27, 106 n. 2	Gómez, P. XIV, 162
Gil, J. V, 284 n. 12	Gómez Moreno, M. I, 363; III, 7, 18-19, 48, 51, 74, 80, 85 n. 1, 90, 96-98, 99 n., 103-104, 106, 108, 109 n. 14, 110, 112, 118 n. 27, 123, 130, 138, 155, 158, 161, 163-164, 166, 166 n. 13, 167, 167 n. 16, 169, 169 n. 19, 170, 170 n. 20, 171, 174, 174 n. 4, 175 n., 176, 177 n. 7, 178, 178 n. 11, 196, 214; IV, 6, 31, 75, 95, 112, 114, 161, 164; V, 71, 97, 122, 168, 168 n. 9, 169 n. 11, 172, 192, 218 n. 19, 226
Gil, L. II, 49 n. 4; XI, 585	
Gil Reicher, G. XI, 90, 98; XIII, 11, 21, 98, 112	
Gili Gaya, S. VII, 394	
Gilliéron, J. I, 161 n. 4, 207; VIII, 392, 415 n. 1; X, 192	

4. irudia

Obras completas, “Índice de nombres” (lagina)

Erabiltzaileak izenak desanbiguatzeko izan ditzakeen zalantzei konponbidea emateko, entitate izendun horiei izen hutsaz gainerako metadatuak gehitzeko, eta, aldi berean, aipamenen testuinguruetara bide zuzenago bat eskaintzeko asmoz, izendegia paperezko eredutik atera eta eraldaketari ekin diogu, Inguma Wikibase datu-basean integratzeko. Laneko urratsak honako hauek izan dira:

1. *Obras Completas* bildumako artikuluei dagozkien PDF fitxategiak TXT bihurtu eta orrialdeka zatitzea, orrialde bakoitza bere orrialde-zenbakiz aurki-garri geratzeko.
2. Izendegia duen PDF argitalpena TXT formatura bihurtzea.
3. Izendegia egituratzea, erregela bitartez, TXT dokumentuaren lerro bakoitzean izen bakarra eta bere agertokien kodeak izan arte. 2 861 izenetako zerrenda da emaitza. Gehien-gehienak pertsona-izenak dira, eta gutxi batzuk testu historiko (anonimoen) izenak (*Cantar de la quema de Mondragón* edo *Refranes y Sentencias* gisakoak), edo aldizkari-izenak (*FLV*, *RIEV*).
4. TXT fitxategiko lerroak banatzea, bi zutabetako taula ekoizteko, horrela lehen zutabean entitatearen izena, eta bigarren zutabean agertokien kodeak izateko. Orain, datu-multzoa makina bitartez interpretatzeko moduan gaude, maki-nari adierazita zutabe bakoitzean zer aurkituko duen. Horregatik, Berners-

Lee-ren eskemaren arabera, hiru izardun datu-multzo bihurtu dugu *OC*ko izendegia: datuek orain egitura dute, datu-kategoria biak (izenak eta agertokiak) banandurik agertzen direlako, bakoitza bere zutabeen.

5. Inguma Wikibase datu-basean, izen bakoitzerako entitate bat sortzea, eta izendegiko datuak hari eranstea; honako datu hauek, zehazki:

— Agertokiari dagokion idazlana (*OC*ko atala). Inguma Wikibasean *OC* bildumaren atal guztien metadatuak bagenituenez (ikus goiko 3. atala), erregela batek agertokiaren kodeak (bolumena, orrialdea) dagokion artikulua-ekin erlazionatu eta orrialde-zenbakiak dagokien artikulua-ren azpian jaso ditu, 5. irudiak erakusten duen moduan.

— Artikulu horri dagokion agertokiaren zerrenda (kodeak). Denera, *OC*ko atalek 13.218 aipu-erlazio dituzte, testu berean entitate berak dituen aipamenak aipamen bakartzat hartuta. Mitxelenaren lan bereko entitate bereko aipamen guztiak zenbaketan onartuz gero, ordea, 21.633 dira. 5. irudiko adibidean, lan berean 4 aldiz aipatzen du Mitxelenak Gómez Moreno.

El vasco y las lenguas antiguas de España y Francia

orrialdea(k)

V: 168, V: 168 n. 9, V: 169 n. 11, V: 172

testuingurua

[V: 168] Este endeble castillo de naipes se hundió, más que por el ataque de orden teórico —bien fundado, por otra parte— procedente de Zyhlarz, por el descubrimiento debido a don Manuel Gómez-Moreno de un nuevo sistema de lectura conforme al cual los signos ibéricos sólo en parte son alfabéticos —es decir, representación de vocales o consonantes aisladas—, lo que deja un residuo de 15 signos que corresponden a grupos de consonante más vocal.

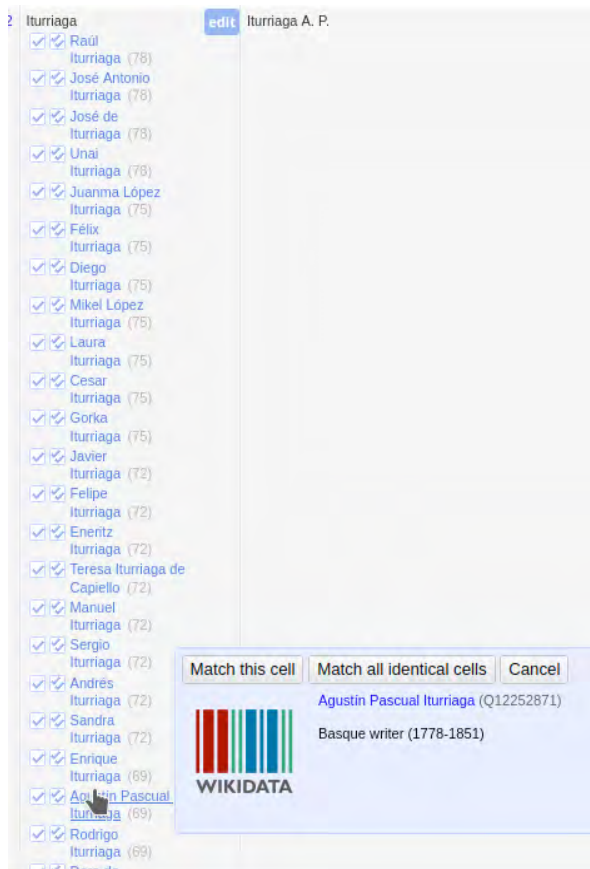
5. irudia

Gómez Moreno izenaren aipamen bat testuinguruan (Wikibase)

— Mitxelenaren idazlan horretan, adierazitako orrialdean, izenak duen testuingurua. Dagokion izena duen esaldi osoa erauzten saiatzen da erregela bat, adierazitako orrialde zehaztetik (ikus *Gómez-Moreno* izenaren³⁶ aipamen bat Mitxelenaren “El vasco y las lenguas antiguas...” lanean, Wikibase interfazean erakusten den bezala, 5. irudian). Lehenengo saiake-

³⁶ Gómez Moreno deskribatzen duen entitateak honako helbidea du: <https://wikibase.inguma.eu/entity/Q46308>

ran, 21.633 aipu-erlazioetatik 19.407 testuinguruz hornitu ahal izan dira (% 89,7). Saiakera horretan, entitate gutxi batzuei baino ez zaie grafia alternatiboa duen bigarren izenik gehitu (adib., *Leizarraga*-ri *Leiçarraga* gehitu diogu). Bigarren saiakera egiteko, testuinguruua aurkitu gabe geratu diren entitateei sistematikoki gehitu diegu *O*Cko izendegian duten parentesi arteko ezizena (*Txillardegi*, *Orix*e, etab.), eta beste askori abizena grafia alternatibo batean gehitu diegu eskuz (*Álvarez*-i *Alvarez*, *Aquesolo*-ri *Akesolo*, eta *Artetxe*-ri *Arteche*),³⁷ bilaketa gehitutako izenekin errepikatzeko. Oraingo honetan, aipamenen % 91,8 testuinguruarekin deskribatuta dago datu-basean; 131 izen (% 4,5) geratzen dira testuinguru bat ere aurkitu gabe, tartean pertsona-izenak ez diren asko.

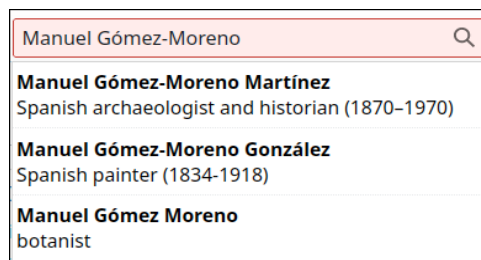

6 .irudia

Open Refine aplikazioan, *Iturriaga* abizenarentzako iradokizunak

³⁷ Ikus https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateak_izen_alternatiboekin

6. Izena Wikidatan edo euskarazko Wikipedian bilatzea, adierazitako pertsona deskribatzen duen Wikidata entitatea zehazteko. *Open Refine* aplikazioa³⁸ erabili dugu, izen literalak Wikidatako entitateekin lotzeko eskaintzen duen metodo semi-automatikoa eskaintzen duena, baita Wikidatako eta euskarazko Wikipediaren online interfazeak ere. Open Refine kasu honetan mugaturik geratu da oso, ponte-izenik gabe anbiguotasun gehiegi baitago hainbat eta hainbat abizenetan (ikus 6. irudian maiztasun handiko *Iturriaga* abizenarentzako lotura-iradokizunak). Hala ere, maiztasun gutxiko abizenek lotzeko hautagaiak Open Refine bitartez bizkor aurkitzea posible izan da (adib. *Haritschelhar, J.*).³⁹ Euskarazko Wikipedian izenak bilatzea eraginkorra izan da maiztasun handiko abizenen kasuetan (*Barbero, Wagner, Iturriaga*), abizen bereko hautagai gutxiago ematen duelako Wikidata baino, eta euskalaritzarekin lotura duen hautesleak euskarazko Wikipedian bere izeneko orrialdea izango duelako. Wikipedian deskribatzen den entitate orok bere identifikatzailea du Wikidatan, baina Wikidatan deskribatzen diren entitate guztiek, ordea, ez dute Wikipedian artikulua. Bilaketa bizkortzeko, egokiena izan da pertsonaren ponte-izenak (eta bigarren abizena) *OC*ko agertokietan aurkitzea; kasu gehienetan testuingururen batek izen osoa ematen du, entitatea desanbiguatzen duena. Horretarako, Wikibasen jasotako testuinguruak taula-formatuan deskargatu ditugu, izen osoa edo desanbiguate-atazan lagungarria izan daitekeen bestelako informazioa bertan bilatu ahal izateko; Wikidatako identifikatzaile egokia lortutakoan, taulan bertan anotatu dugu, gero Wikibasean jasotzeko. Oro har, izen osoa lortuta, pertsona deskribatzen duen Wikidata-entitatea aurkitu egiten da; ikus 7. irudian Wikidatako interfazeko bilaketa-emaizetan emaitza bat hautatzeko unea.

7. irudia

Wikidataren erabiltzaile-interfazean bilaketa-emaizak,
entitate egokia eskuz hautatzeko

7. Emaitzak ikusarazteko datu-base galdeketak definitzea. SPARQL lengoia erabiliz, Wikibaseko edukiak lor daitezke. Galdeketa batek baldintzak eta aldagaiak ditu; baldintzak betetzen dituzten hirukote semantikoek osatuko dute emaitza. Gainera, emaitza hori hainbat bisualizio-eratan erakuts daiteke, taulak, mota

³⁸ Ikus <https://openrefine.org>

³⁹ Jean Haritschelhar edo Haritxelhar: <http://www.wikidata.org/entity/Q3068794>

anitzeko grafikoak eta mapak tartean. Oraingo honetan, ondorengoak definitu ditugu, eta ikerketa-galderaren arabera, berriak definitu ditzake edonork. (3) adibidekoak, adibidez, Mitxelenak gehien aipatzen dituen pertsonak erakusten ditu: aipatuena, Azkue, eta haren ondoren, Larramendi eta Schuchardt.

- (1) OCko izendegiko entitateen agerpenak testuinguruan 1 (testuak baturik).⁴⁰
- (2) OCko izendegiko entitateen agerpenak testuinguruan 2 (erlazioak banan-banan).⁴¹
- (3) OCko izendegiko entitateen agerpenak (barra-grafikoa).⁴²
- (4) OCko izendegiko entitateen agerpenak (grafo bisualizazioa).⁴³
- (5) OCko lanetan zenbat izendun entitate aipatzen diren.⁴⁴

6. Pertsonak Wikidatan

Eskuarlean dugun gaiari dagokionez, hau da, Koldo Mitxelenaren lana ezagutzeko bideak zabaltzeari begira, pertsonak deskribatzen dituzten Wikidatako entitateek balio gehigarria dakarte, OC bezalako paperezko argitalpenaren mugak gainditzen dituena. Jarraian aurkeztuko dugunak txosten hau idazteko unean ditugun datuak ditu oinarri; oraindik, OCko izendegiko pertsonetako batzuk baino ez daude Wikidatarekin lotuta. Zehazki, izendegiko 2.855 entitateetatik, 454 baino ezin izan ditugu Wikidatarekin lotzeko, hau da, % 16. Mitxelenaren lanean 7 aipamenetik gora duten guztiak multzo horretan daude. % 16 ratio hori handitzeko asmoa dugu ahal bezain laster, aukera izanez gero, % 100era eramateko. Eskuzko lana eskatuko du asmo horrek, pertsona-izenak, goian azaldu bezala, anbiguoak izaten direlako, ponte-izen osoak ez baditugu batez ere. Hala ere, uste dugu 454 horien gainean jada emaitza interesgarri batzuk ditugula, lanean jarraitzea justifikatzeko lain. Hasteko, datu esanguratsu bat: 454 horiek Wikidatarekin lotzeko, bederatzi entitate baino ez dugu Wikidatan sortu behar izan (% 2), beste guztiak (% 98) aurretik sortuak baitziren.⁴⁵

Wikidatako pertsona-entitate bakoitzak, besteak beste, pertsona hori deskribatzen duten Wikipedia artikuluetara du lotura. Artikulu horien eduki entziklopedikoa ez dago hirukote semantikoetan egituraturik, eta horregatik ezin da datu-base galdeketen bitartez aztertu. Baina artikulua existitzen diren edo ez bada datu interesgarria, hizkuntza ezberdinetako Wikipedietan hutsuneak zenbatzeko, adibidez, eta horren arabera artikulua

⁴⁰ Ikus https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateen_agerpenak_testuinguruan_1

⁴¹ Ikus https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateen_agerpenak_testuinguruan_2

⁴² Ikus [https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateen_agerpenak_\(barra-grafikoa\)](https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateen_agerpenak_(barra-grafikoa))

⁴³ Ikus [https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateen_agerpenak_\(grafo_bisualizazioa\)](https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_entitateen_agerpenak_(grafo_bisualizazioa))

⁴⁴ Ikus https://wikibase.inguma.eus/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_lanetan_zenbat_izendun_entitate_aipatzen_diren

⁴⁵ Hauexek dira sortu behar izan ditudanak: *G. N'Diaye, A. Legarda, M. Palomar Lapesa, J. J. Beloqui, T. H. Wilbur, J. J. M. Araquistain, I. Zumalde, F. Echebarria Ibarra, J. Arambillaga*. Baliteke pertsona horiek jada Wikidatan egotea, nahiz eta guk ez aurkitu. Horrela balitz, sortu berri dugun entitatea aurretik existitzen zenaekin batzea (bietatik bat egitea, eta baten URLa betiko bestera birbidaltzea) litzateke ohiko jokabidea.

sortzeko lehentasunak definitzeko. 2. taulak lau hizkuntzako Wikipedietan ageri diren lehen hamar hutsuneak zerrendatzen ditu, Mitxelenaren lanean duten aipamen-kopuruaren arabera ordenaturik. Euskal Filologiak Wikipedietan duen isla hobetzeko asmoz, horietatik has liteke artikulua sortzeko lana. Pertsonak Mitxelenaren lanean duten aipamen-kopurua Euskal Filologian duten garrantziaren adierazletzat onartzen badugu, ikusten da euskarazko Wikipedian entitate esanguratsuenek artikulua dutela, beste hiru-eretan aipatuenetarikoz batzuk ere deskribatu gabe geratzen diren bitartean.

2. taula

Wikipedietako hutsuneak (2025eko urtarrilean): pertsonak (Wikidatan duten izen lehenetsiaz) eta aipamen-kopuruak Mitxelenaren lanetan

Euskarazko Wikipedia	Gaztelaniazko Wikipedia	Ingelesezko Wikipedia	Frantsesezko Wikipedia
Jean-Michel Iribarren (36)	René Lafon (118)	Manuel Larramendi (144)	Nicolaus Landuchius (74)
José de Jesús María Araquistain (35)	Silvain Pouvreau (71)	René Lafon (118)	Esteban de Garibay y Zamalloa (72)
Johannes Hubschmid (30)	Karl Bouda (62)	Luis Villasante (81)	Karl Bouda (62)
Fidel Fita y Colomé (28)	Ángel Irigaray (60)	Nicolaus Landuchius (74)	Ángel Irigaray (60)
Ulrich Schmoll (27)	Julien Vinson (54)	Silvain Pouvreau (71)	Juan Antonio Moguel (56)
Alfred Ernout (25)	Juan Gorostiaga (44)	Karl Bouda (62)	Xabier de Lizardi (54)
Hans Vogt (25)	Gerhard Bähr (43)	Ángel Irigaray (60)	José María Lacarra (50)
Joseph Greenberg (22)	Seber Altube (42)	Joanes Etxeberri (60)	Rafael de Micoleta (49)
Michel Lejeune (21)	Christianus Cornelius Uhlenbeck (42)	Juan Ignacio de Izueta (56)	Justo Gárate (47)
Luciano Serrano (21)	José de Jesús María Araquistain (35)	José María Lacarra (50)	Pedro Añibarro (42)

Bestetik, Mitxelenak aipatzen dituen pertsonen datu biografikoak ikus daitezke, tartean bakoitzaren jaiotze-data, jarduera eta abarrekoak. Adibide gisa, aipatutako metadatu horiek biltzeko galdeketa ekartzen dugu hona, 8. irudiko taula ekoizten duena,⁴⁶ baita 9. irudia sortzen duena ere, aipaturiko pertsonen jaiolekuak erakusten dituen mapa.⁴⁷ Esan bezala, ikerketa-galderaren arabera, bestelako datu-base galdeketa defini daitezke.

⁴⁶ Ikus emaitza guztiak hemen: https://wikibase.inguma.eu/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_wikidatarekin_lerroatutako_pertsonen_buruzko_datu_batzuk

⁴⁷ Ikusi hemen: https://wikibase.inguma.eu/wiki/KM_OOCC_izendegi_eta_hiztegiak#OOCC-ko_izendegiko_wikidatarekin_lerroatutako_pertsonen_jaiolekuak

Q45316	Araquistain J. J. M. ^a	Q wd:Q132366 803	José de Jesús María Araquistain		1700ko urtarrilaren 1a	Itziar	apaiz katoliko; lexikografo
Q45317	Araquistain J. V.	Q wd:Q116866 14	Juan Benanzio Arakistain	euskal idazlea	1828ko urtarrilaren 1a	Deba	idazle; jabetza-erregistratzaile
Q45315	Araquistain L.	Q wd:Q207485 6	Luis Araquistáin		1886ko ekainaren 18a	Bárcena de Pie de Concha	idazle; politikari; diplomazialari; kazetari; eleberrigile

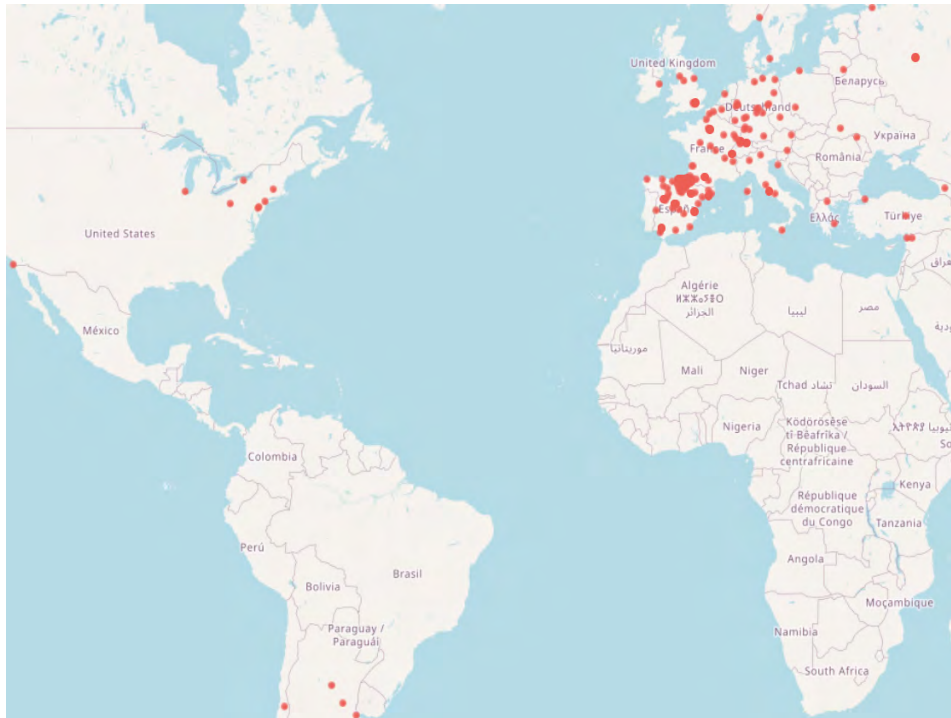
8. irudia

Entitateen metadatu batzuk, Wikidatatik ekarriak

7. Ariketaren emaitza: Mitxelenaren lanetako aurkibideak

Software librea erabiliz, Mitxelenaren lana ezagutu eta aztertzeko bide batzuk zabaltzea izan da aurkeztutako esperimntuen helburua, baita hura aberasteko ere: Mitxelenaren lanak dituen lotura batzuk esplizitu bihurtu ditugu makinak ulertzen duen eta era sistematikoan datu-base galdeketa bidez esplota daitekeen forma batean. Zehazki, aipamen-erlazioak prozesatu ditugu, bi norabidetan: bi aldizkaritako lanetatik Mitxelenarengana, eta Mitxelerarengandik beste pertsonengana, Euskal Filologiako lehen edo bigarren mailako iturrien egileengana. Ez dugu jakintza berririk sortu, baina bai egin dugu dagoen jakintza aurkigarriagoa, elkarreraginkorragoa, berrerabilgarriagoa.

Aipamen-erlazioak landu ditugu hemen, eta esperimntu bat baino ez da izan, hau da, ez ditugu datu-multzo handiak landu; inondik ere ez ditugu Mitxelena aipatzen duten idazlan guztiak batu, bi aldizkaritara mugatu baitugu esperimntua. *OC* izendegia ere ez dugu osorik Wikidatarekin lerrokatu oraindik, baina zazpi aipamenetik gora dituztenak baditugu, oinarri gisa.

9. irudia

Pertsonen jaiolekuak, Wikidatatik ekarriak

8. Ondorioak

Aurrera begira, antzeko metodologiaz egin litezkeen “FAIR-ifikazio” ariketa batzuk aipatzen saiatuko gara, Mitxelenaren idazlanen edukiak aztergai izanik. Baina urrunagora jo baino lehen, aipatu behar dugu *OCh*, izendegiaren antzera, hiztegi-eranskina ere badakarrela, Mitxelenak aztertzen dituen euskal hitzak zerrendatzen dituen, agertokiekin batera. Oso interesgarria izango litzateke hiztegi haren sarrerak agertokiko testuinguruarekin batera identifikatzea eta aurkigarri bihurtzea. Kasu honetan, tamalez, *OCh*ren PDF argitalpenak ez dakar erregela tribialen bitartez egituratu litekeen formaturik, sarrerak eta azpisarrerak baititu (eta azpisarrerak interpretatzeko, sarrera nagusiarekin duen erlazioa esplizitu bihurtu beharko litzateke). Edozein kasutan, hau da, indizea eraldatzeak eskuzko lana eskatzen badu ere, norabide horretan pentsatzen jarraitzeak merezi duela uste dugu.

Hemen aurkezten ditugun emaitzak beste euskalari askoren idazlanak indexatzeko berrerabil daitezkeela esan beharrik ez dago, idazlan horietan aipatuko dituzten entitate asko jada jasota ditugu eta. Entitateen identifikatzaileak berrerabiliko genituzke, noski. Horrela, zer entitate (zer pertsona ez ezik, zein lan, zein toki, etab. ere) zein euskalariren lanean eta non aipatzen den neurtu ahalko genuke.

Antzeko metodologiaz lantzeko beste arlo interesgarri bat Mitxelenak eta, printzipioz, euskalaritzan ari den edonork erabiltzen duen Hizkuntzalaritza eta Filologia arloetako terminologia jasotzea litzateke. Izendegiaren kasuan bezala, bi aukera dugu, eta biak konbina daitezke: (a) testuetan terminoen bila abiatzea, terminoen erauzketa automatikoaren bitartez, edo (b) aurrez definituriko termino-bilduma baten sarrerak testuetan bilatzea. Datu-basean, testuak deskribatzen dituzten entitateei ondorengo metadatuak gehituko genizkieke: zer termino agertzen den testuan eta zenbat instantzian, bakoitza bere agertokiari lotuta. Terminoak (unitate lexikoak) hizkuntzaz hizkuntza (gaztelaniaz eta euskaraz) lotuko genituzke izendutako *kontzeptuak* deskribatzen dituen entitate-multzo bat *pibot* gisa erabiliz. Bestetik, terminoek izendatzen dituzten kontzeptuen artean erlazioak ezarri ahalko lirateke, erlazio kontzeptualak, alegia (adibidez: *ergatibo* eta *kasu gramatikal* terminoiez izendatutako kontzeptuek duten erlazioa, edo *aitzin-euskara* eta *berreraiketa*). Horrelakorik egiteko lan-fluxuak inplementatu izan ditugu beste nonbait.⁴⁸ Euskalaritzako argitalpenak helburu horiekin prozesatzea etorkizun hurbileko proposamena izan daiteke. Hainbat ikerketa-galdera erantzuten lagunduko lukeen baliabidea izango litzateke emaitza; honako galderak, esaterako: noiztik erabiltzen den termino jakin bat, zeintzuk diren termino horren itzulpen-ordainak, edo nork erabiltzen duen, eta beste zein terminorekin batera.

Aipatu bezala, PDF formatuko iturriak erabili ditugu aurkeztutako esperimentuan: *ASJU* eta *Uztaro* aldizkarien testu osoak, alde batetik, eta *OC*ren PDF bilduma, bestetik. PDF euskarriak mugak ditu: aldizkarian idazten duenak bazekien zehazki Mitxelenaren zer lan aipatu duen, eta *OC*ko indizea egin duenak bazekien zehazki zer entitate aipatzen duen Mitxelenak zer testutan. Informazio hori, ordea, anbiguo geratu da PDF euskarrian. Horrelako galerak ekiditen saiatzea zuzena litzateke, identifikatzaile unibokoak erabiliz. Mitxelenaren lanak aldizkari-artikulu batean aipatzean horrela egiteko, Inguma Wikibaseko identifikatzaileak erabiltzea aukera bat da, edota Wikidatakoa, aipatzen dena *OC*koa bada. Gaur egun *OC* bezalako bilduma argitaratzean, atal mailako DOI identifikatzaileak hasiera batetik esleitzea bide egokia litzateke, horiek aipamena egitean erabili ahal izateko.

Edizioak prestatzeari begira, horrelako ondorioa plazaratzen dugu: egile-hiztegia, pertsonen indizea, edo beste edozein motatako indizea paperezko argitalpena eskatzen duen formatuan mugatu beharrean datu-base batean jasoko bagenu, erabilgarritasun handia lortuko genuke hasiera batetik, entitateen anbiguotasunik gabe, testuingurua eskuz bilatzeko beharrik gabe, datu-base galdeketa aurreratuak ahalbidetzeko eraldaketa-lanik burutu behar izan gabe. Datu Lotuen paradigmak, gainera, elkarreraginkortasuna bermatzen du, lan honetan erakusten saiatu garen moduan.

⁴⁸ Azkenik, ENEOLI proiektuan (*European Network on Lexical Innovation*). ENEOLI Wikibase, proiektuan erabiltzen duguna, honako helbide honetan dago: <https://eneoli.wikibase.cloud>. Aurretik, *Elexis* Horizon proiektuan, ikus <https://lexbib.elex.is/>

Erreferentzia bibliografikoak

- Astigarraga, Aitzol, David Lindemann & Marije Bidaguren. 2025. Ziterauzi: euskarazko artikulu akademikoetatik zitazioak erazteko tresna-katea. In Begoña Altuna, Jon Alkorta, Xabier Arregi, Jose Mari Arriola, Ainara Estarrona, Aritz Farwell, Joseba Fernandez de Landa, Xabier Goenaga & Mikel Iruskietia (arg.), *CLARIAH-EUS. Zientzia Sozialak eta Humanitate Digitalak gaur egun*, 87-99. [Leioa]: EHU. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15052532>
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Monoule & Blanca Urgell. 2011. Lazarraga eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. *Lazarraga eskuizkribuaren edizioa eta azterketa, v.1.2*. Gasteiz: EHU. <https://www.ehu.eus/monumental/lazarraga/>
- Estarrona, Ainara, Izaskun Etxeberria, Ander Soraluze, Ricardo Etxepare & Manuel Padilla-Moyano. 2022. The first annotated corpus of historical Basque. *Digital Scholarship in the Humanities* 37:2. 391-404. <https://doi.org/10.1093/llc/ffqab066>
- Heibi, Ivan, Arianna Moretti, Silvio Peroni & Marta Soricetti. 2024. The OpenCitations Index: Description of a database providing open citation data. *Scientometrics* 129(12): 7923-42. <https://doi.org/10.1007/s11192-024-05160-7>
- Lindemann, David & Mikel Alonso. 2025. Testu historikoak wiki-plataformetan, Datu Lotu gisa. In Begoña Altuna, Jon Alkorta, Xabier Arregi, Jose Mari Arriola, Ainara Estarrona, Aritz Farwell, Joseba Fernandez de Landa, Xabier Goenaga & Mikel Iruskietia (arg.), *CLARIAH-EUS. Zientzia Sozialak eta Humanitate Digitalak gaur egun*, 101-115. [Leioa]: EHU. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15052564>
- Lindemann, David, Aitzol Astigarraga, Marije Bidaguren, Emilio Delgado, Galder Gonzalez & Kepa Sarasola. 2023. Inguma eta Wikidata uztartuz, euskarazko zientziaren eza-gutza-graforantz. In David Lindemann (arg.), *Miren Azkarateri esker onez*, 193-210. [Leioa]: EHU. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7902516>
- Lindemann, David, Marije Bidaguren & Aitzol Astigarraga. 2024. Koldo Mitxelenaren Zitazio-Graforantz. CLARIAH-EUS III. workshopen aurkeztutako posterra. Bilbo, 2024-11/21. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14221905>
- Martin, Sébastien, Muriel Foulonneau & Slim Turki. 2013. 1-5 Stars: Metadata on the openness level of open data sets in Europe. In Emmanouel Garoufallou & Jane Greenberg (arg.), *Metadata and semantics research*, 234-245. Berlin: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-03437-9_24
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Passarotti, Marco Carlo & Francesco Mambrini. 2021. Linking Latin: Interoperable lexical resources in the LiLa Project. In Erica Biagetti, Chiara Zanchi & Silvia Luraghi (arg.), *Building new resources for historical linguistics*, 103-124. Pavia: Pavia University Press. <https://zenodo.org/records/5994271>
- Pérez, Naiara, Julen Etxaniz, Oscar Sainz *et al.* 2025. Latxa Euskarazko Hizkuntza-Eredua. *Ekaia* ale berezia 2025. 13-27. <https://doi.org/10.1387/ekaia.26338>
- Wilkinson, Mark D., Michel Dumontier, IJsbrand Jan Aalbersberg *et al.* 2016. The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. *Scientific Data* 3. 160018. <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>

Testu zaharretatik hizkuntzaren didaktikara: Iturriagaren fabulen (1842) edizio kritikiko modernoa¹

*From early texts to language didactics:
A modern critical edition of Iturriaga's fables (1842)*

Urtzi Reguero Ugarte*

Euskal Herriko Unibertsitatea/Universidad del País Vasco (UPV/EHU)

ABSTRACT: This work makes the case for the space classic texts should have in education and language teaching. Therefore, we present a critical edition of *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado dialecto guipuzcoano con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos* (1842) written by Agustín Iturriaga. We have updated the orthography and added some explanatory notes to make it available for children in primary and secondary school.

We have also elaborated a short dictionary with dialectal words and listed some locutions and proverbs, in order to improve learners' level and fluency in Basque.

KEYWORDS: Fables; Iturriaga; critical edition; language teaching; philology.

LABURPENA: Lan honen asmoa da euskal testu klasikoek hezkuntzan eta, batez ere, hizkuntzaren didaktikan izan beharko luketen lekua aldarrikatzea eta ikasleen hizkuntza maila hobetzeko tresnatzat aurkeztea. Horretarako Agustín Iturriagaren *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado dialecto guipuzcoano con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos (1842) liburua*ren edizioa paratu da, ortografia gaurkotuan eta ohar argigarriekin, Lehen eta Bigarren Hezkuntzako ikasleek erabili ahal izateko.

Edizioarekin batera, hiztegia osatu da Iturriagaren testuetan agertzen diren hitz dialektalekin eta erabilera murriztua dutenekin. Era berean, esamolde, lokuzio eta errefracuak ere bildu ditut, ikasleen euskara maila hobetzeko eta adierazkortasuna handitzeko iturri izan daitezzen.

HITZ GAKOAK: fabulak; Iturriaga; edizio kritikoa; hizkuntzaren didaktika; filologia.

¹ Lan hau “*Monumenta Linguae Vasconum (VI): avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca*” (PID2020-118445GB-I00) proiektuaren eta Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia Ikerketa Taldea (DLTB; IT1534-22) ikerketa taldearen baitan egin da. Eskerrak eman behar dizkiet Ricardo Gómezi eta lan honen aurreko bertsioa irakurri eta ebaluatu duten kanpoko ebaluatzaile anonimoei testua hobetzeko egindako iruzkinengatik. Esan gabe doa huts guztiak nireak besterik ez direla.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Urtzi Reguero Ugarte. Hizkuntza eta Literaturaren Didaktika Saila - Hezkuntza eta Kiroi Fakultatea (UPV/EHU). Juan Ibañez de Sto. Domingo kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz). – urtzi.reguero@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-1549-0738

Nola aipatu / How to cite: Reguero Ugarte, Urtzi (2025). «Testu zaharretatik hizkuntzaren didaktikara: Iturriagaren fabulen (1842) edizio kritikiko modernoa». ASJU, 59 (2), 61-161. (https://doi.org/10.1387/asju.27561).

Jasoa/Received: 2025-05-20; Onartua/Accepted: 2025-11-12. Online argitaratua / Published online: 2025-11-18.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Ez dira gutxi hizkuntzaren jabeakuntzaz eta didaktikaz diharduten lanak, euskaraz zein beste hizkuntzetan (ik., adibidez, Mariscal & Gallo 2014; Ituero & Casla 2017; Gutierrez & Ezeizabarrena 2022; Fabregat *et al.* 2023, berri batzuk aipatzearen). Azken hamarkadetan hizkuntzaren enfoke komunikatiboa aldarrikatu da: hizkuntzaren irakaskuntza gramatika erakustera lerratu ordez, hizkuntza komunikazio tresna gisa erakustea proposatzen da (ik. Del Rio 1993; Del Rio *et al.* 2016; Bombini & Lomas 2019; Cassany 2021).

Los enfoques comunicativos de enseñanza del lenguaje ponen el énfasis en que los alumnos aprendan a comunicarse lo mejor posible dentro y fuera de la escuela. Su concepto de *adecuación* no intenta sustituir, sino ir de la mano del concepto de *corrección*, de modo que los docentes no persigan solo que los alumnos hablen *bien*, que no limiten la enseñanza de la lengua oral a su aspecto *formal o estructural*, sino que además tengan como objetivo educativo promover el desarrollo de las destrezas o *habilidades pragmáticas* interactivas que conviertan a los alumnos en hablantes competentes y comunicadores eficaces. Hablar bien no es solo hablar correctamente, algo importantísimo, sino también ser un comunicador eficaz. (Del Rio *et al.* 2016: 15)

Gutierrezek eta Ezeizabarrenak (2022: 16) halaxe definitzen dute hizkuntza: “pentsamenduak gizaki baten gogotik beste batzuenara helarazteko erabiltzen da, eta tresna izugarri indartsua da edozein berri, sentipen, ideia eta burutazio solaskideekin partekatzeke”. Norberak bere buruarekin zein inguruko pertsonekin komunikatzeko erabiltzen den erreminta denez, hiztunen hurbileko egoerekin egunero ahoz, zeinuz zein idatziz erabiltzen diren erregistro formal zein informalekin lotzea da azken urteotan hizkuntzaren didaktikan egin den proposamen esanguratsuenetako bat (ik. arestiko aipua).

Bestalde, *Euskaltzaindiaren Hiztegiaren literatura* hitza bilatuz gero, hauxe irakurriko dugu: “Hitzaren bidezko adierazpenean, ahozkoan nahiz idatzian, oinarritzen den artea; era horretako idazlanen multzoa edo multzo jakin bat”. Zentzuzkoa bide da, beraz, pentsatzea arte horrek zer paper joko dezakeen arte hori bera gauzatzeko erabiltzen den hizkuntzaren didaktikan.

Mendozak (2007) ematen du horren erantzuna, eta aldarrikatzen du literatur tesuek hizkuntzaren benetako ereduak eskaintzen dituztela:

[L]o cierto es que la gran diversidad de ejemplos de uso que aparecen en el discurso literario ofrece amplias y eficaces posibilidades para asimilar un gradual aporte de *input* lingüístico y comunicativo en un proceso de aprendizaje que emplee materiales literarios. (Mendoza 2007: 10-11)

Aurrerago ideia bera defendatzen du:

La diversidad de recursos lingüísticos que muestran las producciones literarias es la base para muchas propuestas que enriquecen la competencia comunicativa a través de la recepción de las creaciones escritas. La literatura sirve de fuente y recurso adecuado para ampliar los conocimientos interculturales y pragmáticos, aunque estas facetas no se hayan tenido muy en cuenta hasta poco tiempo. (Mendoza 2007: 13)

Azken urteetan hainbat irakaslek kezka izan dute ikasleen euskararen kalitateaz, eta hizkuntzak adierazkortasuna ere galdu duela esan izan da (Mounole 2024). Gazte-

laniak eta frantsesak euskararen duten eragina bistakoa da eta zenbait egitura zuzenean bi hizkuntza horietatik kalkatu dira maiz (ik. Garzia 2005). Hiztun on eta komunikatzaile eraginkorrek lortzea izan behar du hezkuntza sistemaren eginkizun, besteak beste, eta hor hizkuntzaren didaktikan diharduen irakasleak badu lana: bateko, hizkuntza lan-tresna duten heinean, beren hizkuntza etengabe landu behar dute (Mitxelena-ren metafora baliatuz, aizkora zorrotz mantendu behar dute) ezagutza hizkuntza horren bidez transmititu behar dutelako eta, besteko, beren ikasleen hizkuntza maila jasotzeko, hobetzeko ahalegina egin behar dute. Haiena lehenengo, ikasleena gero.

Manterolak eta Idiazabalek (2009: 54) dioten bezala, hizkuntzaren didaktikaz ari garenean “helburu aurrerakoiak garbi izatea ezinbestekoa da: euskaraz eta erdaraz (gaztelaniaz, frantsesez nahiz ingelesez) hitz eginez atera behar luke ikasleak eskolatik” eta, Euskal Autonomia Erkidegoko curriculumaren arabera (77/2023 dekretua), hiztun elebidunak sortu behar ditu eskolak. Orotara hamabi erronka finkatzen ditu dekretuak, eta horietatik bat da hau: “Euskara erabilera eta euskal kulturarekiko jakin-mina garatzea guztion ondasunean duten eragina baloratzea”.

Helburu hori lortzeko, euskaraz idatzi edo euskarara itzuli diren testuak baliabide egokiak izan daitezke ikasleen hizkuntza maila lantzeko, hobetzeko eta adierazkortasuna eskuratzeko. Azken finean literatura-obretan elkarrizketa informalak, narrazioak, deskribapenak, esamoldeak, baliabide linguistikoak eta lexiko aberats(ago)a agertzen dira. Ezbairik gabe, hizkuntza ikasten edo lantzen jarraitzeko literatura-testuak baliabide ezin utzizkoak dira, betiere ikasleen hizkuntza maila eta eskaintzen den testuarena kontuan harturik. Hori dela eta, lan honetan Agustín Iturriagak 1842an argitaratu zituen fabulen edizio eguneratua paratu da eta bertan agertzen diren hitz, adizki eta esamoldeen zerrenda gehitu da.

Hau da lanaren egitura: hasteko lanaren helburuak (§ 2) finkatu eta aurrerariak eta justifikazioa (§ 3) azaltzen dira. Gero, Agustín Iturriaga nor zen eta zer baliabide duen esplikatzen da (§ 4) eta ondoren 1842ko fabulen edizioa osatzeko baliabideak irizpideak aurkezten dira (§ 5). Lanaren atal nagusia edizioak betetzen du (§ 6) eta ondoren datoz hiztegia (§ 7), esamoldeak (§ 8) eta adizkitekia (§ 9).² Ondorioek (§ 10) ematen diote bukaera lanari.

2. Lan honen helburuak

Euskal literatura idatzia 1545ean hasten da, Etxeparek argitaratu *Linguae Vasconum Primitiae* poema liburuarekin. Maiz esan izan da XVI. eta XIX. mende artean euskaraz idatzitako testu gehienak elizgizonek idatzitako obra erlijiosoak direla; kristau-ikasbideak edo dotrinak dira batez ere. Bada, ordea, Álvarez-Uriak (2024: 9) dioten bezala, “testu laiko eta literario interesgarriak gure hizkuntzan”. Gure idazle klasiko horiek ezagutzea, aztertzea, irakurtzea eta lardaskatzea kulturara gerturatzea da, hura ezagutzea eta hizkuntza lantzea.

Gaur egungo eskoletan klasikoak irakurtzeari buruz, Rodríguez-Miñambres, Otegi eta Etxanizek (2019: 17) diote urrunegi gerta dakiekeela, batez ere “gizarte

² Egiari zor, ebaluatzaile anonimo baten iradokizuna izan da adizkien zerrenda ere gehitzea, eta lana aberasten duelakoan nago.

globalizatu eta aldakorrean artearen eta literaturaren tradizioaren jabe ez diren irakurleei". Zailtasun horri beste bat ere gehi diezaiokegu: euskal idazle klasikoaren artean gutxi dira ikasleek dituzten edizio fidagarri moderno eta gaurkotuak; horietako bat da Axularrena (Urgell 2015; Salaberri Muñoa 2017).³ Jatorrizko testua gehiegi ukitu gabe, baina gaurko irakurleak behar ditu klasikoaren bertsio eguneratuak. Ez naiz ari, baina, testuak egokitzeaz bakarrik, baizik eta gaurko grafiara aldatu eta testua ulertzen eta interpretatzen laguntzen duten ohar didaktikoz horniturik dauden edizio moderno eta gaurkotuez. Horiek, ezberrik gabe, testu haiekiko distantzia linguistikoa, kulturala eta kontzeptuala gainditzen lagunduko dute; ik. Rodríguez-Miñambres, Otegi eta Etxanizek (2019: 15) duten kezka.

Hori guztia kontuan izanda, lan honek helburu bikoitza du:

Lehen da Agustín Iturriagak 1842an argitaratu zuen *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado dialecto guipuzcoano con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos* liburuan agertzen diren fabula edo ipuinen edizio kritiko modernoa egitea. Iturriagak liburu horretan guztira berrogeita bederatzia fabula edo alegia bildu zituen (§ 6), eta "zalantzarik ez da batere Samaniego dela Iturriagaren alegien eredu eta iturri emankorrena: bost kenduta gainerako guztiak arabarraren bildumatik daude jasoak" (Ruiz Arzalluz 1995: 672).

Lehen argitalpen hartatik beste zenbait edizio izan ditu Iturriagaren liburuak. Areago, Manterolak (1880) bere kantu bilduma osatzeko orduan Iturriagaren paperen artean eskuz izkiriaturik aurkitu zituen liburuan argitaratutako fabulez gain beste sei argitaragabe. Lan honetarako horiek ez ditugu kontuan hartu. 1842ko hori da Iturriagak ezagutu zuen argitalpen bakarra. Bigarrena 1884an atera zen *Ipuyac eta beste moldaera batzuec Guipuzcoaco izqueran neurtubac* izenburuarekin Eusebio Lopezenean. Edizio hark ilustrazio batzuk ere baditu. 1932an hirugarren argitalpena izan zuten fabulek, Imanol Lekuonak prestatutako edizioarekin eta *Iturriagaren ipuiak* izenburuarekin. Ezagutzen den azkena Auspoa sailean atera zen Antonio Zabalaren gidaritzapean 1967an, *Ipuiak* izenburuarekin.

Iturriagaren edizio guztiak atera ziren euskara batuaren lehen arauak finkatu aurretik; beraz, edizio horiek ez dituzte egun darabilgun estandarren irizpideak jarraitzen eta ez bide dira egoki hizkuntza ikasten eta lantzen ari direnekin erabiltzeko, ortografia lantzeko eta ikasteko orduan nahasmena eragin dezakeelako. Jatorrizko argitalpenean oinarritzen den edizio honetan, aldiz, Lehen Hezkuntzako eta Derrigorrezko Bigarren Hezkuntzako irakasleek testuaren edizio eguneratua eskuragarri izango dute ikasleekin landu ahal izateko.

Bigarren helburua da edizioaren ondoren fabuletan agertzen diren esamoldeen eta egun erabilera murrizta edo dialektala duten hitzen eta aditz formen zerrendak (§ 7, § 8 eta § 9) eskaintzea. Iturriagak bere liburua argitaratu zuenean ere osatu zuen euskara-gaztelania hiztegia. Desberdina da lan honek dakarrena, helburua ere bestelakoa baitu. Hiztegi hori osatzeko, Euskaltzaindiaren *Orotariko Euskal Hiztegia* eta *Euskaltzaindiaren Hiztegia* baliatu ditut, eta irizpide nagusia izan da erabilera murrizta edo dialektala dutenak jasotzea. Betiere, ikaslearen ezagutza lexikoa eta dialektala aberastea da zerrenda horien helburua. Bigarrenean jaso diren esamolde eta eserak hizkun-

³ Halaxe gogorarazi dit ebaluatzaile anonimo batek.

tzaren adierazkortasuna indartzeko eta hizkuntzari bizia emateko ere baliagarri dira —ik. Garziak (2008: 234 eta hh.) esaten duena—.

Fabulen edizioak eta esamoldeen, hitzen eta aditzen zerrendek ez lukete lanaren akabua izan nahi, horietatik abiatu unitate edo sekuentzia didaktikoak edo ikas-egoerak diseinatu nahi dira, ikaslea euskarara eta bere literaturara hurbiltzeko.

3. Aurrekariak eta justifikazio teorikoa

Hizkuntza irakasteko literatura testuak erabiltzea ez da gai berria. 1987an Collie-k eta Slater-ek argitaratu zuten *Literature in the language classroom* liburuan zenbait arrazoi eman zituzten hizkuntza irakasteko orduan literatura erabiltzeko (1987: 3-6) eta gerora beste zenbait autorek ere aldarri bera egin dute.

Kontuan izan behar den lehenengo alderdia da literatur testua benetako material linguistiko eta estetiko delako (Mendoza 2007: 11). Testuek erreferentzia linguistikoak eta estilistikoak dituzte, egoera komunikatibo desberdinak eta egoera horietan erabiltzen den hizkuntzaren lagina eskaintzen dute. Lazar-ek (1993: 6) defendatzen duenez, literatura hizkuntza ez dago erabat bereizita beste hizkera molde batzuetatik, beste esparru batzuetan, zuzenbidean demagun, dagoen bezala. Edonola ere, zenbait ezaugarri maiztasun handiagoz ager litezke, hala nola metaforak, aliterazioak edo errimak: “Literary language is therefore not completely separate from other forms of language. This obviously has some implications for the use of literature in the language classroom” (Lazar 1993: 8).

Testuak hizkuntza aldetik aberatsak izateaz gain, kulturalki ere aberasgarriak dira: norbere kulturaren, zein besterenean sakontzeko tresna ere izan litezke testuak (Collie & Slater 1987).

Arrazoi horiengatik, atzerriko hizkuntza bat ikasteko orduan, maiz proposatu izan da literatur testuak erabiltzea: ingelesaren eta gaztelaniaren didaktikan egin izan dira halako proposamenak (ik., besteak beste, Mendoza 2007; Lasagabaster 2014: § 5; Palacios 2017; Molino & Mier 2018 eta, euskaldun elebarkarrek gaztelania lantzeko, Laiz 2008).

Euskararen kasuan, saiakeraren bat edo beste egin da. Beaskoetxeak eta Iruskietak (2019) *Martin Txiki eta Basajaunak* ipuinaren irakurketa ozen esanguratsuak lau urteko haurren hizkuntza- eta komunikazio-gaitasunean izan duen eragina aztertu dute, ipuina Bizkaiko euskarara moldatuta. Badira, jakina, ipuinen, kondairen, kantuen eta haur-literaturarekin uztarturiko gainerako generoen erabilerari buruzko lan gehiago ere, baina gehienak haurren gaitasun literarioa garatzeko helburuz egindakoak dira, eta ez konpetentzia linguistikoak lantzeko, nahiz eta zeharka hori ere egiten den.

Euskal Herriko hezkuntzaz eta hizkuntzaren didaktikaz ari garela, bada kontuan hartu behar dugun beste faktore bat: gure ikastetxeetako haur askorentzat, euskara bigarren hizkuntza da. EUSTATEk 2022ko urriaren 27an argitaratutako datuen arabera, 2021eko urtarrilaren 1era bitartean, Euskal Autonomia Erkidegoan 390.973 (% 18) pertsonak zuten euskara lehen hizkuntza, 1.534.029 (% 70) lagunek gaztelania, 153.795ek (% 7) biak eta 114.402k besteren bat (% 5). Esan nahi baita, ikasleentzat % 80k bigarren hizkuntzan ikasten du eta hori, hezkuntzan lanean dabilenak kontuan izan behar du.

Vilak (2024) gogorarazten duen bezala, hezkuntza sistemaren ardura da ikasleek beren hizkuntza lantzeko aukera izateaz gain (zeinahi delarik ere gizartean hizkuntza horrek duen indarra eta prestigioa), irakaskuntzarako baliatzen den hizkuntza ere modu egoki eta eraginkorrean garatzea. Horretarako, beste hizkuntza batzuetako esperientziak erakutsi dute testu literarioak tresna bikainak direla ikasleen gaitasun komunikatiboak lantzeko (Mendoza 2007).

Horiek horrela, galde liteke edozein testu motak balio ote lezakeen hizkuntza erakusteko ala ezaugarri bereziren bat behar ote duen hautatzen den testuak. Lazar-ek (1993) dioenez, kontuan hartu behar da hizkuntza ikasten ari diren horiek daukaten hizkuntza maila. Ez da gauza bera Europako Erreferentzia Markoaren arabera A, B edo C mailan egotea (Europako Kontseilua 2001).

Hizkuntza lantzeko baliabideetan testu literarioak sartu behar direla aldarrikatzen du Mendozak (2007: 39) eta kontuan hartu beharreko printzipio hauek proposatzen ditu:

1. Testu literarioa komunikazio unitate bat da.
2. Ikasle-irakurleek dituzten aurrezagutzak kontuan hartu behar dira.
3. Testuaren esanahia ulertu eta eraikitzeko prozesuan lagungarri izango dira jarduera kognitiboak.
4. Testua ulertzeko ikasleek aurrezagutzen eta jarduera kognitiboen arteko lotura egin beharko dute.
5. Irakurketaren bidez gaitasun komunikatiboak eskuratzeko, erabilera pragmatiko eta kulturalak ezagutzeko eta horietaz gozatzeko, irakurlearen eta testuaren arteko interakzioa bultzatu behar da.
6. Hautatutako testuak ikasmaterial funtzioa duten dokumentu linguistikoak dira.
7. Planteamendu didaktikoak edukiak eta ezagutza komunikatibo eta funtzionalak uztartu behar ditu.
8. Edukien sekuentziazioa gaitasun komunikatiboen eta funtzio pragmatikoen arabera finkatzen da.

Bestalde, Palaciosek (2017: 193) bere egiten ditu Sanz Pastorren hitzak eta adierazten dute literatur testu bat irakurtzea ekintza komunikatiboa dela eta hizkuntza erabiltzeko gaitasun handia erakusten duela:

Sanz Pastor (2000: 25) asevera que «leer un texto literario es una actividad comunicativa —útil, además de placentera— que implica un alto grado de dominio de las destrezas escritas, de conocimiento del código lingüístico y de conocimiento del mundo». (Palacios 2017: 193)

Areago, irakurtzea den ekintza komunikatibo horretan, egoera soziolinguistiko desberdinetako adibide andana aurki daitezke, hain dira desberdinak testu eta genero literarioak. Halaxe dio Palaciosek, atzerritarrei gaztelania irakasteaz ari dela:

De hecho, en los textos literarios se pueden encontrar múltiples ejemplos para ilustrar y explicar hechos sociolingüísticos a los estudiantes extranjeros de español. (García González y Coronado González 1989). (Palacios 2017: 193)

Unean irakatsi nahi dena zer den, hainbat izan daitezke testu literario bat baliabide didaktiko moduan hautatzeko irizpideak (ik. Mendoza 2007: 74-76), eta betiere curriculumak eskatzen duen gaitasun edo konpetentziekin lotu behar dira.

Testuen izaeraz eta zailtasunaz ari direla, Rodríguez-Miñambresek, Otegi eta Etxanizek (2019: 10) halaxe diote:

Irakurle gaituak prestatu behar ditu eskolak (Moreno, 2011), eta, helburu horrekin, irakaskuntzako curriculumetan bi arlo bereizten dira irakurmenean: irakurtzeko gaitasuna, ikas-prozesuan aurrera egin eta ezagutzaren gizartean parte hartzeko aukera ematen duena, eta literatura-gaitasuna, testuekiko gozamen estetiko eta gustua gartzekoa (Palou eta Fons, 2016). Adinean aurrera egin ahala, askotariko testuak ezagutu behar dituzte ikasleek, gero eta zailtasun handiagokoak, eta komeni da, orobat, urteetan zehar belaunaldiz belaunaldi zabaldu diren testuak ere ezagut ditzaten. Zentzu horretan, beharrezkoa da idazlan klasikoak eta tradizionalak ezagutzea, herri baten jakturiaren transmisiorako bide diren aldetik.

Eta aurrerago halaxe diote (2019: 23):

Euskal klasikoak behar ditugu, eta beste kulturetako klasikoak geureganatu ere bai. Horrenbestez, argi dago klasikoen irakurketa bultzatu beharra dagoela eskolatan. Lan horiekiko elkarrizketak bideratzen baditugu, klasiko oro bizi-esperientzia bilakatzera lor dezakegu. Bestela, gure pentsamendua gero eta pobregoa izango da; ez dugu garapenik izango, ez pertsona, ez gizarte moduan. Klasikoak behar ditugu giza kohe-sioa eta nortasuna eraikitzen joateko. Zeregin horretan, beraz, eskolek eratu behar dituzte irakurketa plan eraginkorrak —zein obra, zertarako, nola— datozen belaunaldiek literatur ibilbide hezigarria egin dezaten.

Maiz, ordea, testu klasikoak ez daude irakurle arrunten, ikasleen edo irakasleen eskura, eta horiek eskuragarri izateko, elkarlana eta diziplinartekotasuna beharrezko bide dira. Testu horiek gaur egungo irakurlearentzat atondu behar ditu filologoak, ondoren, hezkuntza arloan eta hizkuntzaren eta literaturaren didaktikan lan egiten duen irakasleak balia ditzan.

Aurreratu denez, lan honetan XIX. mendean Agustin Iturriagak idatzitako euskarzko fabula edo ipuinen edizioa eskaintzen da, Lehen Hezkuntzako azken zikloan zein Derrigorrezko Bigarren Hezkuntzan baliabide didaktiko moduan erabiltzeko.

Gurean ez dira gutxi ahozko tradizioetik jasotako testu bildumak; ik., besteak beste, Igerabide (2022), Paya (2013) edo Etxanizen (2009) lanak. Horietan ahozko literatur testuak jasotzen dira: errefrauek eta esaera zaharrak, asmakizunak, aho-korapiloak, bertso eta koplak, ahozko tradizioko kondairak, besteak beste. Horietako batzuk XX eta XXI. mendeetan jaso eta erabili izan dira, baina bada zaharragorik ere: Igerabidek berak (2022: 45), esaterako, 1615eko maitasun olerki bat dakar: *zure begui ederroc, / ene lastana, / cativaturic nave, / librea ninçana*.

Berariaz ekarri dugu Igerabideren lagin hori hona. Igerabide, bilduma osatzeko, leial izan zaio jatorrizko grafiari, testu bakoitza jatorrizko grafian ematea hobetsi du. Guk ordea egungo ortografia arauak jarraituz atondu ditugu fabulak, hizkuntzaren ikasketan errazteko. Ez da zalantzarik Euskal Herriko ikasleak euskal literatur tradizioa erakarri behar ditugula; bestela, esanda, euskal idazle klasikoak ikasleei gerturatu behar dizkiegu, baina ikasketa prozesuan daudenentzat egokiagoa bide da ereduak ortografia gaurkotuan eskaintzea.

Ahozko generoko testu bildumak ugari badira ere, ez da hala gertatzen tradizio idatziko testu bildumekin: halako gutxi ditugu eskura. Álvarez-Uriak (2024) berriki atera duen liburuan euskal literaturaren historia berrikusten du emakume idazleen

ekarpenak kontuan hartuta. Antologia lana ere bada eta garaian garaiko euskal emakume idazleen laginak bildu ditu, grafia gaurkotu gabe.

4. Agustin Iturriaga eta bere fabulak hautatzeko arrazoiak

Agustin Iturriaga⁴ 1778an jaio zen Hernanin eta bertan hil zen 1851n. Urte luzez apaiz aritu zen bere herrian, baina pentsaera ilustratu-liberaleko irakasle, pedagogo eta idazle ere izan zen (Zalbide 2007; Beldarrain 2010).

Gorabehera handiko garaiak bizi izan zituen Iturriagak: Konbentzioaren Gerra (1793-1795), Independentziako Gerra (1808-1813), Hirurteko Liberal-konstituzionala (1820-1823), Lehen Karlistaldia (1833-1839).

Gizarte egoerarekiko, hizkuntzarekiko eta euskararen etorkizunarekiko kezka bide zuen Iturriagak. 1805 eta 1817 bitartean apaiz ez ezik, irakasle ere aritu zen Hernanin eta 1817-1818tik aurrera ikastetxe bat sortzea erabaki zuen, zigorrik gabeko metodologia berritzailean oinarritua. Iturriaga kezkatua zegoen etxetik euskaldun ziren umeez gaztelania gaizki ikasten zutelako; bere ustez, eskolan euskara lantzen ez zutelako zeukatzen maila apala gaztelaniaz (Urgell 2018: 675; Zalbide 2007: 74-75).

Iturriagaren asmo eta kezkek hain izan zuten entzute handia, non Gipuzkoako Batzarrek euskararen aldeko politika egiteko erabakia hartzean Agustin Iturriagari eskatu zioten ikasmaterial elebidunak prestatzeko (Zalbide 2007: 14; Urgell 2018: 568).

1830ean Gipuzkoako Batzarrek Sustapen Elkarteak eratu zuten “Ameriketako koloniak galdu izanagatik sortu zen egoera ekonomiko larriari aurre egiteko asmoz” eta euskara “gorde eta ilustratzeko” (Urgell 2018: 569). Elkarteak Iturriagari eskatu zion euskararen egoerari buruzko txostena idazteko (ik. Zalbide 2007).

Hurrengo hamarkadan, hizkuntzaren irakaskuntzari loturiko hiru lan argitaratu zituen Iturriagak: *Arte de aprender a hablar la lengua castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa* (1841), *Diálogos basco-castellanos para las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa* (1842a) eta *Fábulas y otras composiciones en verso bascongado* (1842b). Zabalkunde handia izan zuten azken bi lan horiek, batez ere fabula edo ipuinen liburuak, Diputazioaren aginduz herrietan banatu baitziren.

Ikerlan honek azken liburu horretako testu guztien —salbu eta hiztegiaren— edizioa dakar. 1842ko fabulen liburu horretan biltzen dira berrogeita bederatzi alegia, hitzaurre gisako “Euskal Herriko gazteriar” bertsoa hasieran, eta akabuan Jainkoaren existentzia erakusten saiatzen den zenbait bertso, Virgilioren “Artzain koplak” eglogaren zati baten itzulpena, San Inazioaren martxa, Ezpata dantza eta hiztegia ditu. Guztia, hiztegia izan ezik, bertsoan idatzia.

Edizioa paratzeko, jatorrizko bertso argitaratuaren edizio digitalizatu baliatu dut, baina eskura izan dut Auspoak 1967an atera zuen edizioa ere (Iturriaga 1967).

Iturriagak dakartzan fabulak ez dira, inondik ere berak sortuak, berak euskarara ekarriak baizik. “Iturriagak ere molde herrikoien arabera hizkuntzaz eta metri-kaz berregin zituen hala Samaniegoren alegiak nola Virgilioren eglogak (Ruiz Ar-

⁴ Jaiotza agirian Agustin Ignacio María Pascual Ugalde Iturriaga Amitezarobe izenez ageri bide da, baina bere ohiko sinadura Agustin Iturriaga bide zen eta hori erabiliko dut nik ere lan honetan.

zalluz 1995)” (Urgell 2018: 639). Mitxelenak (2001 [1961]: 53) dioen bezala, sekreturik gabeko bertsozaintza erraz eta herrikoia baliatu zuen, eta, Zalbideren (2007: 21) arabera, “hizkuntza apala funtzio berri eta jasoetara hedatuz indartu behar zen euskara. Ordura arte erdara jaun eta jabe izandako goi-mailako esparru batzuetara sarbidea eskaini behar zitzaion baserriarren euskara jator baina mugatuari. Kultura europarra euskaraz eskuratzeko apustua egiten zuen Agustinek, bere *Fabula*-ipuinin eskaintzazko bertsoan”.

Martosek (2007: 12) dioenez, ipuin eta kondairak herrialde batetik bestera, hizkuntza batetik bestera, idatzitik ahozpora higitzen dira; orobat gertatzen da fabulekin. Europako kultura eta literatura tradizioan ezagun diren alegiak eskaintzen ditu Iturriagak, ozenki irakurtzeko edo kantatzeko moduan gainera (ik., haurrei altuan irakurtzeak dakartzan abantailez, Bueno *et al.* 2023).

Lasagabasterrek (2014) dekalogo bat dakar hizkuntzaren irakaskuntzan literatura testuek duten balioa aldarrikatzeko. Izatez, ingelesa atzerriko hizkuntza gisa ikasten ari direnen kasuan erabiltzeaz ari bada ere, euskararen irakaskuntzara egokitu daiteke proposamen hori. Ondoko lerroetan Lasagabasterren sei puntuak laburbildu eta dagokigun esparrura egokitu dira Iturriagaren fabulen edizioa justifikatzeko:

1. Testu originalak dira, ez dira egokituak. Hiztun gaituak izateko gisa horretako testuak ere ezagutu behar ditu hiztunak. Iturriagaren fabulen edizio berriarekin, euskara biziaren lagina izango dute eskura ikasleek; areago, testu horietan esamolde adierazkorrak eta euskarak dituen erregistroak aurkituko dituzte, baita euskalki batean idatzitako testu baten eredia ere.
2. Kultur ezagutza aberasten dute testuok. Iturriagaren fabulen kasuan XIX. mendeko edo, areago, lehenagoko ikusmoldea ezagutzeko eta hori nola aldatu den ikusteko aukera du irakurleak. Rodríguez-Miñambresen, Otegik eta Etxanizek (2019: 10) gogorarazten dutenez, “klasikoek ere hori bera egiten dute: kultura baten sustraietara eramaten gaituzte, eta urteen joanean eraiki den gizarte bateko partaide izaten laguntzen digute. Gizakiok identitate bat eraiki dugu ohituren, tradizioen, jokabideen gainean; elkar ulertzeko erreferentzia multzo bat”. Iturriagaren fabulak irakurtzean, euskal testu eta autore klasikoengana hurbilduko dira irakurleak; euskarazko ondare kulturala eta literatura unibertsaleko klasikoak izango dituzte eskura ikasleek.⁵ Horrekin batera, gizarteko ohiturak nola aldatu diren ere ikusiko dute.
3. Testu literarioaren bidez, ikaslea irakurketan inplikatzeko da, testua ulertu eta interpretatu behar duelako. Hemen, noski, irakasleak paper garrantzitsua jokatzen du, interpretatzen zailago diren pasarteetan laguntzeko.
4. Literatur gaitasuna lantzen da. Kasu honetan fabulak zer diren, zein egitura duten, pertsonaiak nolakoak diren ikasiko lukete ikasleek, besteak beste. Are gehiago, testu generoa eta baliabideak ere ezagutuko lituzkete. Iturriagaren fabuletako bertso-lerroek silaba kopuru konkretua dute eta pareek errima egi-

⁵ Istorio klasikoak edo horien bertso ezberdinak ezagutzea ere interesgarri da: “Cuando normalmente se habla de ‘cuento popular’ se hace como si éste fuera un concepto unívoco o uniforme. Nada más lejos de la realidad. A poco que penetramos en el abigarrado mundo de las tradiciones populares de cualquier comunidad, observamos un sinfín de formas y modalidades distintas” (Martos 2007: 17).

ten dute; hortaz, bertso idatzietara hurbiltzeko aukera eskaintzen dute fabula hauek. Hitzaurrean zortzikoaren erritmoa jarraitu duela azaltzen du Iturriagak: *ez det uste derala / egin lan alferra / ipuiak ifintzean / gure zortzikoan, / kantatzeko, / nahi bada, / harturik gogoan*. Aukera eskaintzen du, beraz, tradizioko musika erritmoak ere ezagutzeko.

5. Hizkuntza aldetik aberasgarriak dira eta ikasle/irakurlearen hizketa aberats dezakete. Lan honen akabuko hiztegian eta, batez ere, esamolde eta esaren zerrendan agertzen diren hitz eta egiturek eguneroko jarduna aberastu eta hizkuntza biziagotzen dute.
6. Pentsamendu kritikoa garatzeko lagungarri izan daitezke testuok. 2. puntuari aipatutako aldaketei eta hobetutako alderdiei buruz gogoeta egin dezake irakurle/ikasleak.

Etxanizek (2011: 73) gogorarazten du ezen “[e]l principal objetivo de las obras literarias es entretener, hacer disfrutar al lector, que goce con el argumento, el estilo, la poética del autor; pero, al mismo tiempo, es innegable la relación existente entre literatura y valores”; beraz, fabula hauek interpretatuta pentsamendu kritikoa gara daiteke, idatzi ziren garaiko balioak zein ziren aztertuta. “Ahuntzak eta akerrak” fabulak, adibidez, transfobiaz hitz egiteko aukera ematen du: *Akerrak ahuntz nahi dute / izan gehiengoa. / Gizonak andre moten / manerak harturik, / ikusten dirade maiz / tximu bihurturik*; emakume ederren estereotipoek hitz egin daiteke “Esne-saltzailea” fabularekin: *Gorputz liraina zuen, / gerria txit mehea, / ilea erporaino / urre kolorea. / Perla gisako hortzak, / ahoa txikia, / begiak beltz, handiak, / ezpaina gorria, / ibilian inori / ezer zor ez zion. / Hitz batean: jendeak / begiratzen zion*, eta misoginiak “Atsoa eta arakakosoa” alegian “atsoaz” egiten duen deskribapena irakurrita (Beldarrain 2010: 92).

Zentzu horretan, hala diote Rodríguez-Miñambres, Otegik eta Etxanizek (2019: 12):

Irakurgai klasikoak ez daude baltsamaturik; aitzitik, haien mezuak eta balioek mende honetako errealitatearen gainean begiratu kritikoa bat izaten laguntzen dute (García Gual, 2016). Merezki du ereduak diren obra klasiko horiek ezagutzeko, aztertzea eta hurrengo belaunaldiei helaraztea. (Rodríguez-Miñambres *et al.* 2019: 12)

Arestikoarekin, beste zenbait alderdi ere nabarmendu daitezke:

1. Ikasleek beren jarrera alda dezakete fabulak irakurrita atera ditzaketen ondorioekin. Fabulek berez dute helburu moralizatzaile bat eta XXI. mendean XIX. mendeko moralak duten fabuletatik ikastea proposatzea kontserbadorea eta atzerakoia da. Ez da, beraz, hori lan honen asmoa, baizik eta izan diren aldaketetatik ikastea, moralak ere aldatzen dela ikustea eta erakustea oraingo moralak ez dela betidanikoa eta ez duela betirakoa izan behar.
2. Literatur testuak irakurtzeak sormenari ateak irekitzen dizkio, era bateko edo beste jarduerak diseinatuta.
3. Testu erlatiboki konplexuak garaiz irakurri eta landuta, etorkizunean hizkuntza landuagoa izango dute ikasleek.
4. Ikerketek erakutsi dute irakurketak hizkuntza gaitasunean eragin positiboa duela eta, ondorioz, errazagoa dela zailtasun kognitibo handiagoko testuak ulertzen.

Aipatu denez, Samaniegoren fabulak itzuli zituen Iturriagak gaztelaniatik euskara, eta asmoa zen ordurako latinez eta gaztelaniaz zeuden ipuinak euskaraz ere ematea (Beldarrain 2010: 174). Beldarrainek (2010: 167) gogorarazten duenez, “[e]uskal eremuetako eskola-ume gehienak euskaldun elebakarrak ziren XIX. mendearen hasieran”. Irakaskuntza, aldiz, gaztelaniaz (Hegoaldean) eta frantsesez (Iparraldean) izaten zen. Hernaniarraren helburua zen euskaldun ziren hurrek gaztelaniaz ondo ikastea eta horretarako beren etxeko hizkuntzatik abiatzea, euskaratik alegia. Horrexegatik, euskara oinarri hartuta gaztelania ikasteko proposamena egin zuen Iturriagak (Zalbide 2007: 26): eskola elebiduna sortzea zen bere asmoa. 1823an, absolutistek boterea hartu eta Iturriagaren plana zapuztu zuten. Iturriagaren asmoez, hauxe iradokitzen du Beldarrainek: [d]akigunetik ez dakigunerako bide pedagogikoan, guztiz litekeena da, Iturriagaren asmoetako bat izatea lehenik ikasleek bere Samaniegoren euskal moldaerak irakurtzea, eta ondoren Samaniegorenak lantzea. Kontuan har dezagun, Samaniegok gaztelania lantzeko erabili zituela bereak Bergarako Mintegian (Beldarrain 2010: 175).

Hara zer idatzi zion Iturriagak Iztuetari gutun batean (Garmendia 1968: 179):

Orain dala saspi urte humechoaquin dempora iragotcen nubenean esagutu nubenera eraqueria andia eguiten zan emengo escoletan erderaz gaiztiai iracurtcen eracustea-requin, izanic milla bider errasago eusqueraz icastea eta eracustea.

[...]

Iduritzen zat eusquerasco liburuetan bear litzaqueala gure escoletan eracutzi iracurtcen erderascoetan asi baño leen.

[...]

Beti naigabe andi batequin ecustenditut gure muthilchoac iracurtcen erderasco liburuac, monjac latinescoac becela, cer iracurtcen duten ezdaqutela, eta adinic onena ecer icasi gabe iragotcen zaiotela.

Euskara bizia darabil Iturriagak, “naturala” eta “espontanea”, “sinplea” baina “dotorea”, “argia” eta “garbia”, besteentzako “eredu” Manterolaren (1880: 39) hitzetan. Esamolde eta erregistro aldetik ere joria da Iturriagaren lana. Gauzak askotxo aldatu dira hezkuntzan Iturriagaz geroztik. Orain ez dira etxetik euskaldun direnak gaztelaniaz eskolaratzen, baina bai alderantziz. Etxetik gaztelania dakarte gure hezkuntza sistemako haur askok. Horientzat, etxetik euskara dakartenentzat zein beste hizkuntzaren bat dutenentzat, Iturriagaren euskaratik ikasteak ikasleen euskara maila hobetu lezake, metodologia egokia erabiliz gero.

Igerabidek (2000: 11) dioenez, amandre ipuinak literaturako eta filologiako ikerketa material aberatsak izan daitezke eta “[h]izkuntzaren didaktikaren lagungarri ere erabili izan” dituela pedagogia tradizionalak. Amandre ipuinez esandakoa fabuletara ere heda bide daiteke. Iturriaga ez da euskarazko alegiak idatzi zituen bakarra; Álvarez-Uriaren arabera (2024: 204), mogeldarrak izan ziren “alegiari euskaldunen artean erreferente nagusia”. Horien artean dugu Bizenta Mogel eta bere *Ipuinak* liburua (1804) Esopo eta Febroren fabulen itzulpenekin. Zabala, Arxu eta beste zenbait autorek ere itzuli zituzten alegiak euskarara, eta horiek guztiek merezi dute edizio gaurkotu fidagarri bat egungo eskoletan erabiltzeko (ik. orain Álvarez-Uria 2024). Etorkizuneko egitekoen artean dagoke testu horien edizio gaurkotua paratzea.

5. Edizio irizpideak eta metodologia

Inoiz aldarrikatu izan den bezala (ik. Reguero 2019), testu zahar bat erabili nahi denean eman beharreko lehen urratsa da testuaren edizio fidagarria eskuratzea, eta hor dago filologoaren lana.

Testu baten edizioa finkatzean (*dispositio textus*) editoreak saiatu behar du ezauzgarri esanguratsuenak mantentzen eta anbiguotasunak saihesten (Blecua 2001: 137). Helburua zein den, testu zaharren edizio mota desberdinak daude (ik. Pérez Priego 2011: 101-103). Hemengo saio honetan Iturriagaren fabulen edizio kritiko modernoa paratu dut, zeinaren helburua baita jatorrizko testutik hurbilen dagoen testua berreraikitzea.

Helburu hori, ordea, beste helburu batekin uztartu da saio honetan, alegia, hartzailearekin. Arestian aipatu den bezala, LHko zein DBHko ikasleek erabiltzeko moduko edizio fidagarriak prestatu nahi izan dira. Horrek, ezinbestean, baldintzatu ditu edizioa prestatzeko orduan hartutako erabakiak.

Gorago esan denez, Iturriagaren fabulek zenbait berrargitalpen izan zituzten, denak autore hil ondoren. Edizio hau prestatzeko jatorrizkoa erabili dut, 1842koa, eta 1967ko azken edizioa ere eskura izan dut, interpretazio zalantza batzuk argitzeko. Horregatik,⁶ lanean ohar batzuk ageri dira azken edizio horretako irakurketari erreferentzia egiteko.

Orotara Iturriagaren liburuko berrogeita hamazazpi testu bildu dira, eta ez dira denak fabulak. Aurreko atalean azaldu legez, hitzurre bat du liburuak fabulen aurretik, eta ondoren beste zenbait testu. Guztiak bertsoan eman zituen Iturriagak.

Edizio honetan, testuari eta bere hizkerari ahalik eta leialen izatea da asmoa. Beraz, aldaketa nagusiak ortografikoak izan dira. Hauek dira aldaketa edo egokitzapen esanguratsuenak:

— Euskara batuaren ortografia arauak jarraitu dira:

- $c^{a,o,u}, qu^{e,i} \rightarrow k$
- Txistukari afrikatu zein frikarian islatzeko, egungo estandarrari jarraitu zaio; beraz:

— $c^{e,i} \rightarrow z$

— $tc \rightarrow tz$

— $ch \rightarrow tx$

— $nz, ns, lz \rightarrow ntz, nts$ eta ltz

— $rz / rc^{e,i} \rightarrow rtz$

— Iturriagak *piska* idazten badu ere, edizioan *pixka* jarri da egungo ereduaren arabera.

— Batzuetan herskari aurreko txistukaria neutralizatzen du Iturriagak: hala, *gasteria*, *ister* idazten du, *gazteria* edo *izter* idatzi ordez. Kasu honetan, euskara batuan ematen den aldaera hobetsi da; izan ere, edizioaren helburua didaktikoa da, eta ikasleengan nahastea eragin dezakeenez forma estandarra eskaintzea erabaki da.

⁶ Eta ebaluatzaile anonimo baten iradokizunari jarraituz.

- *mb* → *nb*
 - Hots sabaikariak Iturriagak *n̄* eta *ll* idazten ditu; edizioan, *in*, *il* eman dira.
 - Iturriagak [j] islatzeko *y-z* jarri duena, *i-z* eman da edizioan. Beraz: *ayenatu* → *aienatu* eta *ayuda* → *aiuda* aldatu dira, besteak beste.
 - Iturriagak *g* erabiltzen du igurzari belarra islatzeko [x], *e* eta *i* aurretik (*fritu*, *peregil*). Halakoak *j*-rekin eman dira edizioan.
 - *H* ere gaurko arauen erara gehitu da, Iturriagak erabiltzen ez badu ere. Kasu batzuetan horrek silaba kopurua igotzea eragin lezake: *lengo* → *lehengo*. Kasu horretan, irakurtzeko orduan erritmoa zaintzea eta silaba bakarrean irakurtzea komeniko litzateke.
- Idazkera etimologikoak gaurko erara eman dira: *itzketan* → *hizketan*; *ortzca* → *hozka*.
- Iturriagak ez ditu bertsoak estrofatan bereizten. Edizioan, irakurketa errazte aldera, hala bereizi dira, eta puntuazio-markak ere aldatu egin dira. Gaiaren koherentziari eta kohesioari eman zaio garrantzi handiagoa. Gehienak zortzi lerroko bertsoak dira, bakoitiek zazpina silaba dituzte eta bikoitiek seina, eta azken hauek egiten dute errima (bigarrenak laugarrenarekin eta seigarrenak zortzigarrenarekin). Gehienetan hala bada ere, beste batzuetan lau edo hamabi lerrokoak atera dira, fabulako lerro kopuruek, errimak, esaldien egiturak edo koherentziak hala eskatzen dutelako.
- Testuan agertzen diren aldaera dialektalak bere horretan utzi dira, interesgarri izan daitezkeelakoan; beraz, *hoien*, *ifintzen*, *ipuiak*, *arkitu*, *etzarri* etab. mantendu dira.
- Erratak zuzendu egin dira, oharririk egin gabe.

6. Edizioa

Euskal Herriko gazteruari

Nere Euskal Herriko
gazteri ederra,
ez det uste derala⁷
egin lan alferra
ipuiak ifintzean
gure zortzikoan,
kantatzeko, nahi bada,
harturik gogoan.

Badirade latinez,
badira erderaz,
ez al ditugu behar
guk ere euskaraz?

Bai, on da jakitea
lehengo denboretan
txit⁸ omen zekitela⁹
ederki hizketan
txakur eta katuak
ahuntzak, azeriak.
Hitz batean: orduko
abere guztiak.

Hala dio Esopok.
Gizon egitia¹⁰
ote zan ez dakit nik,
edo gezurtia.

Baina ez da dudarik
zala txit txikia,
bizkar makurra eta
jakintsun¹¹ handia.
Eta lehendabiziko
honen mesedeak¹²
mintzarazo¹³ zituen
ederki abereak.

⁷ *derala*: dedala, dudala.

⁸ *txit*: oso.

⁹ *zekitela*: jatorrizkoan hala dator, baina 1967koan *zekikela*; ziurrenik hutsa da.

¹⁰ *egitia*: egiatia, egia esaten duena.

¹¹ *jakintsun*: jakintsua.

¹² *honen mesede(ak)*: errespetuzko trataera; gaztelaniako *vuestra merced* izenordainaren pareko.

¹³ *mintzarazo*: mintzarazi, hitz eginarazi.

Aditurika¹⁴ horien
jardun-erausiak,¹⁵
egingo dituzute
askotan irriak.
Esango ere dezute
eginika¹⁶ farra:
“Ez huen,¹⁷ horregatik,
jende hura narra”.¹⁸

Ipuien akabailan¹⁹
dauden sententziak
agiri da dirala
egia handiak.
Eta sartzen badira
zuen bihotzetan
damutuko ez zazute²⁰
zeren²¹ egunetan.

Horra Esopo jaunak
nahi duen saria,
eta horra nik ere
nahi dedan guzia.

Azeria eta oiloa

Azeri zahar handi bat,
gosaldu gabea,
zebilen sasiz sasi
errabiz²² betea.
Iluntzera zijoan
eta mokadurik
jan gabe arkitzen zan
gaixoa oraindik.

¹⁴ *aditurika*: aditurik.

¹⁵ *jardun-erausi(ak)*: hizketak eta marmarra.

¹⁶ *eginika*: eginikan, eginik.

¹⁷ *huen*: zuan; hiketako forma.

¹⁸ *narra*: ergela.

¹⁹ *akabaila(n)*: bukaera.

²⁰ *zazute*: zaizue.

²¹ *zeren*: zuen. *Neure* > *nere* egiten duen bezala gertatzen da bigarren pertsonan ere.

²² *errabi(z)*: amorrua.

Oilo batek kakaraz²³
eginik, honetan
han dijoa lasterka
lau oinen puntetan.
Ozta oilotegira
alderatutzen²⁴ zan,
oilo guztiak iges
han dijoaz hegan.

Bakarrik gelditu zan
otarre batean
kolka²⁵ arkitzen zan bat
arraultzen gainean.
Aldamenetik zaio
azeria hasten
kolkari belarrira
honela esaten:

—Zer da hori, maitea!,
kioa²⁶ al dezu?
Edo arraultz egiten
zaude horrela zu?
Atera behar nazu
kezka honetatik.
Nola arkitzen zeran
jakin nahi nuke nik.

—Jauna, —dio oiloak—,
arkitzen naiz gaizki.
Aienatzen²⁷ bazera
jarriko naiz ongi.

Zenbati, nola gauden
galde egitean,
ez diegu esaten
geren²⁸ barrenean
azeriari esan
ziona oiloak?
Minez zeukan orduan
saskian kioak?

²³ *kakara(z)*: karaka, oiloaren kantua eginez.

²⁴ *alderatutzen*: gerturatzen.

²⁵ *kolka*: loka, arrautzak erruteko egoeran da-
goen hegaztia.

²⁶ *kioa*: aholagarra, hegaztien ahoko gaitza.

²⁷ *aienatzen*: aldentzen, urruntzen.

²⁸ *geren*: gure.

Txakur biak

Sultan zan zakur ausart
gutzizko jalea,
batez ere ahari²⁹
gizenen zalea.
Izter lodi handi bat³⁰
behin, ustekabea,
nagusiari zion
ostu bere etxean.

Pinto haren laguna,
ez jale txikia,
zokoz zoko zebilen,
galdurik guztia,³¹
Sultanen bila. Eta
sukalbazterrean³²
noizbait topatu zuen
etzinik³³ lurrean,
ahari izterra jaten
ahalegin guztian,
harturika³⁴ aurreko
bi oinen erdian.

Beldurrez ez ziola
utziko pakean,
marmar hasi zan Sultan
Pinto ikustean,
begiak armaturik,³⁵
jasorik sudurra,
letaginaz puskatzen
zuela hezurra.

Pinto hasitzen³⁶ zaio
bertatik³⁷ galdetzen:

²⁹ *ahariki*: ahariaren okela.

³⁰ *lodi handi bat*: 1967ko edizioan *handi lodi*
bat.

³¹ *galdurik guztia*: atsekabeturik, etsirik.

³² *sukalbazterrean*: sukalde bazterrean, suton-
doan.

³³ *etzinik*: etzanik, etzanda.

³⁴ *harturika*: harturikan, harturik.

³⁵ *Begiak armaturik*: begiak zabal-zabal ire-
kirik.

³⁶ *hasitzen*: hasten.

³⁷ *bertatik*: berehala, segituan.

—Zer deaurrukeria³⁸
ari haiz egiten?
Zeinek burutara³⁹ dik
etxe mot⁴⁰ honetan
hastea horren fresko,
Pinto, lapurretan?

Ez haiz oroitzen zenbat
nausiak nahi⁴¹ digun?
Gurekin dabilela
jostatzen gau ta egun?⁴²
Ez duela behin ere
jaten mokadurik
aurrena gu bioi
eman gabetanik?⁴³

Nausiari diozkak⁴⁴
ematen eskerrak
despentsatik ostuaz
aharien izterrak?

Honelako pagurik⁴⁵
ez dik hark merezi.
Bertatika⁴⁶ behar dek
izter hori utzi.
Zakurrak izan behaik⁴⁷
leiala, prestua,
edo ez dek zakurra
baizika⁴⁸ katua.

—Bertatik segitzeko
hire kontsejua,
zeina ikusten diat
dala txit justua,
Pinto, —dio Sultane—
galdetxo bat hiri

³⁸ *deaurrukeria*: deabrukeria.

³⁹ *Burutara* (*burutaratu*): bururatu, iradoki.

⁴⁰ *mot*: mota. Agian silaba kopurua egoki-
tzeko kendu du azken *-a* hori.

⁴¹ *nahi*: kasu honetan, *maitatu* da adiera.

⁴² *gau ta egun*: gau eta egun, etengabe.

⁴³ *gabetanik*: gaberik, gabe.

⁴⁴ *diozkak*: dizkiok.

⁴⁵ *pagu(rik)*: saria.

⁴⁶ *Bertatika*: bertatik, berehala.

⁴⁷ *behaik*: behar dik.

⁴⁸ *baizika*: baizikan, baizik.

egin behaiat⁴⁹ orain.
Esan zadak⁵⁰ niri:
baldin ahari izter hau
utzitzen badet nik,
Pinto nere maitea,
ez al dek jango hik?

Besteri kontsejua
nahi dionak eman,
lehenaz ikusi behaik⁵¹
bera premian dan.

Errementaria eta zakurra

Errementari batek,
kanpora joatean,
etxezai⁵² uzten zuen
zakurra atean.
Egun batez lapurrak
dirua kutxatik
ostu zuten, sarturik
atzeko aldetik.

Ohartu zan orduan
errementaria
falta zala etxean
zan diru guztia.
Buruu galdu eta
harturik makila,
etxe guztitik dabil
zakurraren bila.

—Hatorkit honontz⁵³ Turko—
oju⁵⁴ egiten dio.
Zakurra ixil-ixil
badijoakio,
guztia beldurturik
belarriak behean,
burua makur eta
buztana hankapean.

⁴⁹ *behaiat*: behar diat.

⁵⁰ *zadak*: iezadak.

⁵¹ *behaik*: behar dik.

⁵² *etxezai*: etxezaina, etxea zaintzen duen per-
tsona.

⁵³ *honontz*: honantz.

⁵⁴ *oju*: oihua.

—Turko, —esaten dio—
Zertarako haut nik?
Ez diok etxeari
egiten konturik.
Mailuen hotsak ez hau
behin ere esnatzen,
plater soinuak, berriz,
laster hau ernaitzen.⁵⁵

Lanari utzi eta
ni jaten hastean,
falta gabe han haukat
zut aldamenean.
Ez dek inoiz ikusi
nere sutegia,⁵⁶
mahaiean ikusten dek
hire nagusia.

Uste dek, noski, Turko,
haizela kondea,
horrela bizitzeko,
ase ta betea.
Beti etzin eta lo,
altxa gabetanik⁵⁷
sukaldera joan eta
asetzeko baizik.

Hitz hoién ondotika⁵⁸
Turkok ikustean
nausiaren makila
zuela gainean,
iges egin ondoren
aurreko atetik,
ojuka⁵⁹ hasten zaio
burua jasorik:

— Zer du gehiago, jauna,
nik baino kondeak?
Nik bezin ongi daki
bere mesedeak,⁶⁰

sortzetik dakarrela
nork bere patua,
nahiz dala zakurra ta
nahiz dala katua.
Ez zituen zakurrak
egin Jaungoikoak
lanean aritzeko,
baizikan astoak.

Nausiak ikusirik
burua hain gora,
beldurrez ez zekion
saltatu lepora,
erantzun bide zion
modu onarekin:
—Ez det nahi, konde jauna,
nik jardun⁶¹ zurekin.
Hoiék guztiak dira
zure erausiak,⁶²
akabatu ditzagun
gaur gure auziak.

Zuk badakizu dala
etxe hau nerea
eta nahi det hemendik
kanpora joatea.
On da ikus dezazun,
Turkotxo, gaur bertan,
nola bizi diraden
beste etxeetan.

Ikusirik zakurrak
hala despeditzen,
hasten da hemen sartu
eta handik irten.

Ez du Turkok gustoko
etxerik topatzen.
Han erabili behau⁶³
tornu burruntzia,⁶⁴
erretzeko harentzat
ez dan aharikia.

⁵⁵ *ernaitzen*: iratzartzen.

⁵⁶ *sutegia*: errementariaren lantegia.

⁵⁷ *gabetanik*: gaberik, gabe.

⁵⁸ *ondotika*: ondotikan, ondotik.

⁵⁹ *ojuka*: oihuka.

⁶⁰ *bere mesede(ak)*: berorrek, errespetuzko tra-
taera; gazt. 'vuestra merced'.

⁶¹ *jardun*: eztabaidatu.

⁶² *erausi(ak)*: erasia, marmarra, zaunka.

⁶³ *behau*: behar du.

⁶⁴ *burruntzia*: okela su gainean erretzeko era-
biltzen den burdinazko ziria.

Hemen itsuaurreko⁶⁵
da haren jarduna.⁶⁶

Beti barau, ez dezan
galdu osasuna.

Azkenik beste etxe
aberats batean
gau ta egun han daukate
loturik katean.

Honela ikusten du
dirala laratzak⁶⁷
herrian diran etxe
guztietan beltzak
eta lan egiteko
gure Jaungoikoak
guztiok gaituela
egiten astoak.

Katu biak

Etxe handi batean
zituzten katu bi,
bata Zapiron eta
bestea Misipi.
Biak zeuden gizenez
lehertzeko zorian.
Nork beste halako bi
arkitu herrian!

Maitatuak ziraden
etxean bizi.⁶⁸
Haien bizia ohi zan
jan, josta eta lo.
Beti uzten zituzten
bi katu prestuak
pakean arratoiak,
pakean saguak.

Samurregia zuten
gaixoak bihotza

⁶⁵ *itsuaurreko*: itsumutila.

⁶⁶ *jarduna*: jarduera, lana.

⁶⁷ *laratz(ak)*: sutondoan, kebidetik zintzilik
dagoen kate kakoduna, pertza edo galdara eseki-
tzeo erabiltzen dena.

⁶⁸ *bizi*: biziki, oso.

haiei emateko
zarpaz heriotza.

Goiz batean zeudela
eltzeen ondoan,
lurrean etzinika,⁶⁹
lo gozo-gozoan,
abarrots⁷⁰ batek ditu
batetan⁷¹ esnatzen,
eta aurrera dute
biak begiratzen.

Ikusten dute suan
tornu burrunzia,⁷²
eta hartan jiraka
kapoi bat handia.
Erasotzen diote
biak kapoiari
eta dirade jaten
hatzaparka ari.

Begiak armaturik⁷³
eta marmarraraz,
buztana harontz-honontz⁷⁴
maiz erabiliaz,
ikustekoak ziran
bat eta bestea
tantaka kokotzetik
jarioz koipea.

Jan zituzten orduan
mamiak, hezurak,
baita ere garbitu
mingainaz sudurrak.
Misipik omen zion
esan Zapironi:
—Gauza bat orain zaidak

⁶⁹ *etzinika*: etzinikan, etzinik, etzanda.

⁷⁰ *abarrots*: harrabotsa, zarata. Jatorrizkoan
arrabotz dator, baina errata izan daitekeelakoan
zuzendu egin dut. 1967ko edizioan ere *abarrots*
eman zuten eta *Orotariko Euskal Hiztegia*n ere al-
daera hori jasotzen da.

⁷¹ *batetan*: bat-batean.

⁷² *burrunzia*: burdinazko ziria.

⁷³ *Begiak armaturik*: begiak zabal-zabal ire-
kirik.

⁷⁴ *harontz-honontz*: harantz-honantz.

gogoratu⁷⁵ niri:
jan degun ezkeroztik
kapoitzar⁷⁶ guztia,
jan dezagun lasterka
orain buruntzia.

—Hago ixilik, mutil, —
dio Zapironek.

—Kontzientzia hori
egiteko non dek? —
erantzun omen zion
irriaz Misipik.

—Astoa! Errepainak⁷⁷
zer dion ez dakik?

Kontzientziaraino
etorri ezker,
mandoa nerea dek.
Gerokoa gero —.
Zapironek, entzunik
zer zion Misipik,
—Jan zak nahi badek, —dio—
ez diat jango nik.

Zenbat ez ote dira
kristaben⁷⁸ artean
eskrupuluz beteak
ezin dutenean,
eta besteen gauzaz
eskrupulo gabe
egiten diradenak
ahal badute jabe.

Hitz-ontzia

Parisen eta beste
herri handietan
ikusi ohi dirade
asko karriketan,
egunaz eta gabaz,
gizon hitz-ontziak,
jendez inguratutik
daudela guztiak.

⁷⁵ *gogoratu*: bururatu.

⁷⁶ *kapoitzar*: kapoi handia.

⁷⁷ *errepain(ak)*: esaera zaharra, errefraua.

⁷⁸ *kristaben*: kristauen.

Batek han egiten du
hartzaren orrua,
besteak hor gabazko
hontzaren kantua.
Azkenik beste batek
arpegi berean
farra eta negarra
denbora berean,
erakusten duela
arpegia zinez
alde batetik farrez,
bestetik negarrez.

Haien artean zan bat
txikiratzailea,⁷⁹
guztien gain-gaineko
gurrinkagilea.⁸⁰
Txit jende asko zeukan
karrika buruan⁸¹
ahoak zabaldurik,
bere inguruan.

Kapa handi batean
zegoan bildurik,
bultzaka, ezin leku
inolaz eginik.

Oju⁸² egiten zioten:
“Fuera, fuera kapa”,
beldurrez zezakean
zerbait hala tapa.

Kapa kendu ondoren
gurrink egiten du,
hain ongi non jendea
algaraz lehertzen du.

Hasten da berehala
gurrinkari⁸³ abila,

⁷⁹ *txikiratzailea*: zikiratzailea, zirikatzailea.

⁸⁰ *gurrinkagilea*: gurrinka edo kurrinka egiten duena (ik. behean *gurrinkari abila*). Kurrinka txerriek, basurdeek eta kidekoek egiten duen hotsari esaten zaio.

⁸¹ *karrika buru(an)*: kalearen bukaera.

⁸² *Oju*: oihua.

⁸³ *gurrinkari*: gurrinka edo kurrinka egiten duena (ik. goian *gurrinkagilea*). Kurrinka txerriek, basurdeek eta kidekoek egiten duen hotsari esaten zaio.

txapela luzaturik,
bertan diru bila.
Eta mutiko batek
dioke⁸⁴ esaten
jokatuko diola
gurrinka egiten.

Apostura eginik⁸⁵
biak dira hasten
karrikaren erdian
gurrinkak egiten.
Aditu zutenean
txikiratzailea,
oju egiten dute:
“lehen baino hobea!”
Eta aditurika⁸⁶
gero mutikoa,
“fuera, fuera” esanaz,
jendea han dijoa.

Galtzarbe-sare⁸⁷ bat du
mutilak agertzen
eta txerrikume bat
die erakusten,
esaten dielarik,
tximurtxi⁸⁸ batekin
—Ez nik, mutiko honek
dik gurrinka egin.

Zuek diozutenez
txikiratzaileak
egin dizkik gurrinkak
honek baino hobek.
Herriak bazinduzte
zuek buruzagi,
ez huke justizia
ibiliko gaizki.

⁸⁴ *dioke*: esaten omen dio. Ziurgabetasuna adierazteko forma.

⁸⁵ *Apostura egin*: apustu egin.

⁸⁶ *aditurika*: aditurik.

⁸⁷ *Galtzarbe-sare*: zorroa, zakua.

⁸⁸ *tximurtxi*: atximurkada.

Otsoa eta arkumea

Arkume bat jua⁸⁹ zan behin
erreka batera,
egarritu zalako,
ura edatera.

Irteten da otso bat
aurreko menditik,
jartzen zaio edaten
garaiko aldetik.⁹⁰

Bildotsa⁹¹ zegoan txit
mardul, biribila.

Asko ibiltzen gera
halakoen bila.

Hasten zaio otsoa
ojuka esaten:

— Mutil, zertan ari haiz
ur guztia lohitzen?

—Jauna, —dio bildotsak—
nahita ere urik
ezin zikin nezake
nik beheko aldetik.
Ikus beza berorrek,⁹²
baldin badu gura,⁹³
hor goitik hemen behera
datorrela ura.

— Hala dek —dio— baina
oraintxe urte bi,
zikindu hidan arras⁹⁴
ura hemen niri.

—Nola izan diteke,

—arkumeak dio—
baldin orain urte bi
ez banintzan jaio?

—Arrazoi dek, —otsoak
dio erantzuten.

⁸⁹ *juan*: joan. Birritan erabiltzen du aldaera hau, gainerakoetan *joan* erabiltzen du. 1967ko edizioan *joan*.

⁹⁰ *garaiko aldetik*: goiko aldetik.

⁹¹ *bildotsa*: urtebete inguruko arkumea.

⁹² *berorrek*: errespetuzko trataera.

⁹³ *gura*: gogoa, desioa.

⁹⁴ *arras*: osoki, guztiz, zeharo.

—Oraintxe hasitzen nak
kontuan erortzen:⁹⁵
hire anaia huen,
bai, hire anaia.
Oroitzen nak ni zala
egun hura jaia.⁹⁶

— Ez da —dio bildotsak—
horrelako gauzik.
Ez det, jauna, nik izan
sekula anairik.

— Hire amak, horrela,
behar zian izan—
erantzunaz, otsoa
lasterka hasi zan
bildotsaren ondotik,
ta nahi zuen egin
mila puska, gaixoa,
lau letaginakin.

Heltzera dijoala
bertan da azaltzen
ehiztari bat, eta du
bi balaz pasatzen.
Honela kendu zizkan
gure Jaungoikoak
otsoari bildotsa
jateko gogoak.

Etxe arratoia eta soro arratoia

Soro arratoi batek
etxe arratoia
ikusit zuen lodi,
gizen eta joia.⁹⁷

—Adiskidea, —dio
bertatik⁹⁸ esaten—
zure mardultasunak
guztiz nau harritzen.
Nonbait ongi ona da

⁹⁵ *kontuan erortzen*: konturatzen. Jatorriz-
koan eta 1967koan *erorten*; hutsa dirudi.

⁹⁶ *jaia*: jaieguna, igandea.

⁹⁷ *joia*: joria, lodia.

⁹⁸ *bertatik*: berehala.

daukazun bizia.
Egia esateko,
dizut enbidia.

—Nere bizimodua
jakin nahi badezu—
erantzuten dio hark—
zurea esazu.

—Ni —dio sorokoak—
zelaiz zelai nabil,
ale bat edo beste
ote dezadan bil.
Askotan bihurtzen⁹⁹ naiz
zulora leherturik,
aletxo bat bakarra
bildu gabetanik.
Orduan jaten ditut
belarren sustraiaik
eta izaten ditut
sabel-errabiak.¹⁰⁰

Nere bizimodua,
horra adiskidea,
orain jakin behar det
nik ere zurea.

—Arrazoa daukazu
—dio erantzuten
eta hasitzen zaio
honela esaten—:
Zure bi saihetsetan
det ongi ikusi
ase eta betean
ez zerala bizi.
Argia agiri da
batetik bestera,
negu honetan zoaz
goseak hiltzera.

Eroen kontua da
nekez bizitzea,
zuhurrena neke gabe
tripa betetzea.
Sinistatu¹⁰¹ nazazu:

⁹⁹ *bihurtzen*: itzultzen.

¹⁰⁰ *sabel-errabia(k)*: sabeleko mina, kolikoa.

¹⁰¹ *sinistatu*: sinestatu, sinetsi.

nik, adiskidea,
oraindika¹⁰² ez dakit
zer dan nekatzea.
Bizkitartean¹⁰³ nago
beti uguiturik.¹⁰⁴
Jan baino jan nahiago,
eta ezin janik.

Atoz ikus dezazun
nola nik etxea
goitik behera daukadan
janariz betea.
Han daukatzit¹⁰⁵ zintzilik
gazta Frandeskoak,
odolkiak, lukainkak
eta txorizoak.
Bakarrik nago eta
nahi nuke laguna
igarotzeko pozez
jostatzen eguna.

Ozta soro arratoiak
zuen hau aditu,
berehalaxe zion
atzetik jarraitu.
Etxera zirenean,¹⁰⁶
elkarren ondotik
sartu ziran despentsan
katuen txulotik.

Sorokoak ozta du
goratzen burua,
uste du ikusitzen¹⁰⁷
duela zerua.
—Zer da hau! —dio ojuka—
Hau bai dala mauka!
Honelako fortuna
munduan nork dauka?

¹⁰² *oraindika*: oraindikan, oraindik.
¹⁰³ *Bizkitartean*: bien bitartean.
¹⁰⁴ *uguiturik*: higuindurik, nazkaturik, janariz lepo.
¹⁰⁵ *daukatzit*: dauzkat.
¹⁰⁶ *Etxera zirenean*: etxera heldu zirenean.
¹⁰⁷ *ikusitzen*: ikusten.

Pozez eroturika,¹⁰⁸
trast, salto batean
igo eta jartzen da
lukainken gainean.
Jan eta jan ari da,
ezin uguiturik.
Ez du inork ikusi
halako jalerik.

Honela ari dala
sabela betetzen,
katuaren miauak
dirade aditzen.
Aditu bezin¹⁰⁹ laster,
eta salto bian,¹¹⁰
etxeko arratoia
sartzen da kabian.

Hura ikusi eta
gero, sorokoa
lasterka ondotika¹¹¹
hargana dijoa.
Nahi baino nekezago
sartu zan txulotik,
zeren sabela zeukan
lukainkaz beterik.

Ikusten du laguna
ikaraz betea
neke handiarekin
hartzen asnasea.¹¹²

—Zer da? —esaten dio—,
zer da beldur hori?
Zer gertatzen zaik mutil?
esan zadak niri.

Asnas ezin harturik,
dio erantzuten:
—Katuaren miauak
ez dituk aditzen?
Badituk lau etxean,
lauak chiztariak.

¹⁰⁸ *eroturika*: eroturikan, eroturik.
¹⁰⁹ *bezin*: bezain.
¹¹⁰ *salto bian*: bi saltotan.
¹¹¹ *ondotika*: ondotikan, ondotik.
¹¹² *asnasea*: arnasa.

Hoiek jan zizkidatek
nere bost anaiak.

Begira zak nola nik
daukadan buztana,
erdia larrutua,
beste erdia jana.

Doi-doia egun batez
nian iges egin.
Kontentu gelditu nak
honenbesterekin.
Geroztik galtzen diat
osoro burua,
aditzen dedanean
katuen miaua.

Hau entzun zuenean,
dio sorokoak:
—Maiz badira ikara
gaur bezalakoak,
hoa, mutil, nahi badek,
deaurru etxera,¹¹³
nahiago diat nik joan
sustraiak jatera.

Gabaz irtenik joan zan,
esanaz bidean,
peligrotika¹¹⁴ libre
arkitu zanean:
—Hobe diat nik askoz
pobreza pakean
ez aberastasuna
ikaren artean.

Esne-saltzailea

Neskatxa bat zijoan
plazara neguan,
eskuan txantxila¹¹⁵ ta
kaikua¹¹⁶ buruan.
Gorputz liraina zuen,
gerria txit mehea,

¹¹³ *deaurru-etxe(ra)*: deabru-etxea, infermua.

¹¹⁴ *peligrotika*: peligrotikan, peligrotik.

¹¹⁵ *txantxila*: esnea neurtu eta banatzeko era-
biltzen den ontzia.

¹¹⁶ *kaikua*: esnea biltzeko zurezko ontzia.

ilea erporaino¹¹⁷
urre kolorea.

Perla gisako hortzak,
ahoa txikia,
begiak beltz, handiak,
ezpaina gorria,
ibilian inori
ezer zor ez zion.
Hitz batean: jendeak
begiratzen zion.

Lasterka bere buru¹¹⁸
zijoan hizketan,
hitz egiten zuela
manera honetan:
—Esne hau nerea det.
Hala, aitak esan dit
saldu ta diru asko
niri emango dit.

Berehala behaitut¹¹⁹
arraultzak erosi.
Saski bat bete arraultz
izango det noski!
Udaberria dator,
maiz nere burua
txitox ikusiko det
nik inguratua.

Egiten diranean
oilanda-oilasko,¹²⁰
hartuko det haiekin
dirurikan asko,
erosteko ferian
aurrera-txerria,¹²¹
berexitzen¹²² derala
ahalbait¹²³ umazia.¹²⁴

¹¹⁷ *erpo(raino)*: orpoa.

¹¹⁸ *bere buru*: bere buruarekin, bere kolko-
rako.

¹¹⁹ *behaitut*: behar ditut.

¹²⁰ *oilanda-oilasko*: oilanda ‘oilo eme gaztea’
eta oilaskoa.

¹²¹ *aurrera-txerria*: gizonteko erabiltzen den
txerria.

¹²² *berexitzen*: bereizten, apartatzen.

¹²³ *ahalbait*: ahal den neurrian, ahal dela.

¹²⁴ *umazia*: umea egindako animalia emea.

Ugari izan baita
txit aurten ezkurra,
joaraziko diot
laster tripaz lurra.

Nola izango duen
urdaia lodia,
hartuko det honekin
nik diru handia
eta erosiko det
txahaltxo bat urrisa,¹²⁵
umeak egin ditzan
etxekeoen gisa.

Urte asko baino lehen,
badet nik ustea,
arkituko naizela
ganaduz betea.
Ozta izango al da
herrian neskatxik
dotea nik adina
izango duenik?

Asmo hoiek egiten
ari dan artean,
irristatzen zaiozka¹²⁶
bi oinak lurtean.
Adio haren esne,
arraultz ta txitoak.
Adio txerri, txahal ta
dote guztizkoa.

Askotan dirudite
gure esperantzak
osoro txakurraren
gaberdiko¹²⁷ ametsak.

Astoa eta txerria

Asto bat bizi ohi zan
ukuilu batean
eta txerri bat, berriz,
haren bazterrean.

¹²⁵ *urrisa*: urrisa, animalia emea; *txahaltxo*
urrisa: txahaltxo emea.

¹²⁶ *zaiozka*: zaizkio.

¹²⁷ *gaberdiko(ko)*: gauerdia.

Txerriari astoak
zion enbidia,
zeren askoz hobea
zan haren bizia.

—Hori —esaten zuen—
dago uguiturik.
Ez dezake ezer jan
ez badu irinik.
Ni, berriz, hemen nago
gosez idikirik,¹²⁸
majaderan¹²⁹ ez daukat
lastoaren pixkik.¹³⁰
Noizik behin baldin badet
milizkatzen¹³¹ zahia,¹³²
iduritzen zat¹³³ dala
orduaz eztaia.¹³⁴

Goizetik arratsera
ohi da haren lana,
tripa ezin jasoa,
ezer ezin jana.
Ni beti narabilte
arras zamaturik,
indarrak galdu eta
ezin higiturik.¹³⁵
Hatz egiten¹³⁶ diote
hari bizkarrean,
“maitetxoa” esanaz,
jana ematean.

Ni zamaren azpian
ez naute urriki,¹³⁷
behaituzte¹³⁸ egunean
neretzat makil bi.

¹²⁸ *gosez idikirik*: gosez irekirik. Zentzu metaforikoan, ‘gosez hilda’.

¹²⁹ *majadera(n)*: manjatera, aska.

¹³⁰ *pixkik*: pixkarik, apur bat.

¹³¹ *milizkatzen*: miazkatzen.

¹³² *zahia*: eho ondoren irinarekin nahasirik gertatzen den ale azal xehatua.

¹³³ *zat*: zait.

¹³⁴ *eztaia*: ezteia, festa.

¹³⁵ *higiturik*: mugiturik.

¹³⁶ *hatz egin*: hazka egin, arraskatu.

¹³⁷ *urriki*: errukia, gupida.

¹³⁸ *behaituzte*: behar dituzte.

Zenbat eta daukadan
indar gutxiago,
hanbat eta gainean
det golpe gehiago.

Hau ohi zan astoaren
betiko hizkuntza,
Jainkoari esanaz:
—Indazu¹³⁹ laguntza.

Ostegun gizen egun¹⁴⁰
deritzan goizean
golpeka hasten dira
etxeko atean.
Esnatzen da astoa
eta du ikusten
harakina barrena
deadarka sartzen
esanaz: —Guazen, guazen.
Non dago txerria?

Neskamea, harturik
eskuan pazia,¹⁴¹
hasten da idikitzen
gaixoari heia.¹⁴²
Irteten da txerria
doi-doia heietik,
hartzen du harakinak
belarrietatik
eta ematen dio
urte bi baino lehen
heriotza gogorra,
zeren dagoen gizen.

Nork esan astoaren
beldur-laborria,¹⁴³
noiz ailegatuko zan
beraren aldia!
Burutik oinetara
izerdiz bustirik
han zegoan gaixoa
txokoan ixilik.

¹³⁹ *indazu*: emadazu.

¹⁴⁰ *Ostegun gizen egun*: inauterietako osteguna da.

¹⁴¹ *pazia*: pertza.

¹⁴² *heia*: ukuilua.

¹⁴³ *laborria*: izua, izu-ikara, beldur handia.

Irten zan, bada, noizbait
gure harakina,
eta akabatu zan
astoaren mina.

Orduan esan zuen
bere barrenean:
—Jainkoari eskerrak
bizi naizenean!

Nik nere lagunari
enbidia nion,
nere patua opa
inori ez nion.
Ez det nik nahi alerik
ez det nahi irinik,
baldin hil behar bada
horrela gazterik.

Betoz nere gainera
hamar mila makil,
askoz nahiago det nik
honela zaharrik hil.
Berdin ikusia da,
ez da atseginik,
mundu honetan inon
zerbait gabetanik.

Berritsua

Tristan estudiante
gutziz behartsua,
buru handikoa¹⁴⁴ zan
baina berritsua:
aberastu nahi zuen.
Gutizi¹⁴⁵ ona da
baldin bide onetik
aberasten bada,
baina gutxi dirade
galdetzen dutenak
bideak diran txarrak
edo diran onak.

Hasten da gure Tristan
herriz herri deitzen

¹⁴⁴ *buru handikoa*: inteligentea, azkarra.

¹⁴⁵ *gutizi*: nahia, guraria, desira.

diela abereai
hitz eginarazten.

Horra non berehala
dakien erregek
zer abilidadea
dadukan Tristanek.
Bere-berehalaxe
deitzen du Madrila
honen gizon jakintsun
gutzizko abila.

Errege hasten zaio
pozturik esaten:
—Omen dakik astoai
hitz eginarazten?
Badiat bat etxean
eta dek emea.
Luzaro edan diat
nik haren esnea.

Berari zor zioat
nere osasuna,
geroztik uste diat
derala¹⁴⁶ laguna.
Orain aterako dek
kontua hemendik,
haren hitza aditu
nahiko ote dedan nik.

Tristanek dio: —Jauna,
da ezagutua
txit gogorra duela
astoak burua.
Berorren mesedeak
hamar urteetan
astoa entzungo du
ederki hizketan.

Gelara joan ondoren
dator erregea
sakela bat eskuan
ontz urrez¹⁴⁷ betea.
Eta ematen dio

Tristani, esanaz:
—Kontentu izango nak,
Tristan, hire lanaz
baldin ikusten badet
hamar urteetan
nere asto maitea
nerekin hizketan.

—Ez da —dio Tristanek—
predikadorerik
asto hori hizketan
gainduko¹⁴⁸ duenik.

Gil, haren adiskide
eta herritarra,
hau aditu ta ezin
idukirik farra,
hasten zaio esanaz:
—Deaurruz betea,
horrela engainatu
behak¹⁴⁹ erregea?
Iges egin zak, Tristan,
lasterka hemendik,
ostikoka ez badek
egon nahi zintzilik,
zergatik azkeneko
Tristanen pagua
izango dek hiltzea
hemen urkatua.

—Giltxo —dio Tristanek—,
gutziz dek luzea
eskatu eta eman
diraten epea.
Hamar urte hoietan,
kontu epe honi,
ez gaituk hilko errege,
astoa edo ni?

Abereak izurriakin¹⁵⁰

Baso eta soroak,
zelaiak, mendiak,

¹⁴⁶ *derala*: dudala.

¹⁴⁷ *ontz urre(z)*: ontzako urrea, diru zaharra, urrezkoa, hogezi edo hamasei ogerleko balio zuena.

¹⁴⁸ *gainduko*: gaindituko.

¹⁴⁹ *behak*: behar duk.

¹⁵⁰ *izurriakin*: 1967ko edizioan *izurriarekin*.

abere hilez zeuden
 arras estaliak,
 sartu zitzaielako
 gaitz bat txit handia,
 zeinari ohi dioten
 deitzen izurria.

Leku haietan baitzan
 lehoia errege,
 beldurrez geldi zedin
 jenderika¹⁵¹ bage,¹⁵²
 deitu omen zituen
 abere guztiak,
 utzirika¹⁵³ alde bat
 bakarrik eriak.¹⁵⁴

Joan ziraden lasterka,
 ahal zuten lehenena,
 zein baino zein harako
 ote zan aurrena.
 Muino baten gainean
 lehoia jarri zan,
 eta handik ojuka¹⁵⁵
 honela hasi zan:

—Nere seme maiteak,
 da izugarria
 gure artean sortu
 zaigun izurria.
 Gelditu beharra naiz
 ni, zuen errege,
 egun asko baino lehen
 inor ere bage.

Zuei esateko,
 da nere ustea,
 honenbeste bat jende
 galtzen ez uztea.
 Izurri honi omen
 deritza kolera,
 eta deitu zaituztet
 guziak honera

¹⁵¹ *jenderika*: jenderikan, jenderik.

¹⁵² *bage*: gabe. *Gabe* ere erabiltzen du Iturriagak. 1967ko edizioan *gabe* berriatzi da.

¹⁵³ *utzirika*: utzirikan, utzirik.

¹⁵⁴ *eri(ak)*: gaixoa.

¹⁵⁵ *ojuka*: oihuka.

nolabait Jaungoikoa
 dezagun eztitu,
 eta kolera gabe
 gaitezen gelditu.

Uste det eztitzeko
 haren mesedea
 on dala gutako bat
 gaur hemen hiltzea,
 erretzen degularik
 gero aldarean
 kolerak utzi gaitzan
 lehenbailehen pakean.

Nor da gure artean
 gaitzika¹⁵⁶ gehiena
 jaio zanetik honontz
 egiten duena?
 Hau da, nere semeak,
 ez daukat dudarik,
 daukana Jaungoikoa
 txit hasarraturik.

Hau hilik aldarean
 erretzen badegu,
 berehala Jainkoa
 eztituko degu,
 gelditzen diralarik
 gure pekatuak
 han goien¹⁵⁷ duda gabe
 betiko ahaztuak.

Hasi bedi bakoitza
 esaten bereak,
 aditurik aurrena
 osorik nereak:
 —Behin ere ez det izan,
 aitortuko det nik,
 aberez asetzeko
 batere kupidik.¹⁵⁸
 Zezenak, behiak, ahuntzak
 eta basurdeak,
 bete izan dituzte
 maiz nere hesteak.

¹⁵⁶ *gaitzika*: gaitzikan, gaitzik.

¹⁵⁷ *han goien*: zeruan.

¹⁵⁸ *kupidik*: gupidarik, errukirik.

Gaiztakeria hoiek
dirade nereak.

Orain esango ditu
bakoitzak bereak.

—Ez, jauna ez —ojuka
dio azeriak.

Ez dirade horiek,¹⁵⁹
ez, gaiztakeriak.
Nonahi beti mendean
bizi dan jendeak,
bazkatutzen¹⁶⁰ ohi ditu
bere erregeak.

Katamotzak zionez,
bai ere otsoak,
haiek jan ohi zituzten
artalde osoak.
Asko alditan zion
berriz azeriak
hustu izan zituela
hark oilotegiak.

Pekatuak esaten
bakoitza dijoa,
eta azken-azkena
badator astoa.
Arrantzaz hasitzen da
bereak esaten,
eta modu honetan
ojuak egiten.

—Jaunak, ni oroitzen naiz
igande batean
bazkatzen nebilela
goizetik larrean
inon ere belarrik
ezin arkiturik,
egin ez zuelako
luzaro euririk.

Sartu izandu nintzan
gari zelaiean,

¹⁵⁹ *horiek*: jatorrizkoan hala dator baina gainerako agerraldietan *hoiek* erabiltzen du Iturriagak.

¹⁶⁰ *bazkatutzen*: bazkatzen, elikatzen. Beherago *bazkatzen* dakar.

baina jauna egiaz
zan uste gabean,
eta ezin gogora
zait etorri niri
jan nituen edo ez
buru bat edo bi.

Atera bezin laster
hitz hoiek ahotik,
azeriak ojuka:
—Ez dago dudarik!
—esaten du— Hori da,
horixen da, hori,
hemen sartu diguna
izurria guri.

Berehala behar du
hankaz gora jarri,
aldarean dezagun
ederki etzarri.¹⁶¹
Iduritu zitzaion
ongi jendeari
bizia kendutzea¹⁶²
asto gaixoari.

Berehala astoa
gelditu zan hilik
ez izanagatika¹⁶³
batere kulparik.

Erregek inguruan
zeuzkan mutikoak,
nola ziran katamotz,
azeri, otsoak,
irri egiten zuten
astoa hiltzean,
hil eta hankaz gora
surtan etzartzean.

Mundu honetan beti
indarra dutenak
ez badirade ere
mutilik onenak,
esan ohi da dirala

¹⁶¹ *etzarri*: ezarri. 1967koan *ezarri*.

¹⁶² *kendutzea*: kentzea.

¹⁶³ *izanagatika*: izanagatikan, izanagatik.

txit gizon prestuak,
estaltzen diralako
haien pekatuak.
Beste aldetik, berriz,
jende behartsua
ardit¹⁶⁴ batengatika¹⁶⁵
ohi da urkatua.

Baina gertatzen ohi da
hau gure artean.
Bestela izango da
han gora¹⁶⁶ joatean,
zeren izango gera
guztiok han berdin,
nahiz errege hemen izan,
nahiz izan arlekin.¹⁶⁷

Txitxarra eta txingurria

Iduritzen zitzaien
urrikigarria¹⁶⁸
txitxarrari auzoan
zuen txingurria,
zeren ikusten zuen
lehertutzen lanean
denbora pixkatxo bat
ondutzen¹⁶⁹ zanean.

Askotan esan zion,
ez irriz, benetan:
—Ez diat lanik egin
nere egunetan,
eta uste diat nik,
nere mutikoa,
lan egiten duena
dala txit astoa.

Zer ibili behar dek
beti arrastaka
ezin gari ale bat

karraiaturika,¹⁷⁰
erori eta altxa,
beti jira-bira,
eramatiagatik
ale bat kabira?

Bizimodu txar hori
utzak, txingurria.
Egin zak nik egiten
deraden¹⁷¹ guztia.

Txingurriak jakinik
gurasoetatik,
ezin biziko zala
egin bage¹⁷² lanik,
txitxarraren esanik
ez zuen aditu,
eta bere lanari
ohi zion segitu.

Bitartean txitxarra
zijoan pasatzen
uda guzti-guztia
sasian kantatzen.
Baina gaizki jo zion
soinua kukuak,¹⁷³
uda joan eta zuen
atzeman neguak.

Eta nola baituen
kopet itsusia,
joan ziran txitxar kanta
eta erausia,
zeren bukaturika¹⁷⁴
udako asea,
hotzak ekarri zuen
berekín gosea.

Txitxarra gelditu zan
argala, umila,

¹⁶⁴ *ardit*: balio gutxiko txanpon mota.

¹⁶⁵ *batengatika*: batengatikan, batengatik.

¹⁶⁶ *han gora*: zerura.

¹⁶⁷ *arlekin*: bufoia.

¹⁶⁸ *urrikigarria*: urrikarria, errukarria.

¹⁶⁹ *denbora...ondutzen*: eguraldiak hobera egin.

¹⁷⁰ *karraiaturika*: karraiaturikan, karraiaturik, garraiaturik.

¹⁷¹ *deraden*: dedan, dudan.

¹⁷² *bage*: gabe.

¹⁷³ *kukuak gaizki/oker jo*: gauzak gaizki, espero ez bezala gertatu.

¹⁷⁴ *bukaturika*: bukaturikan, bukaturik.

heste zimurtuakin¹⁷⁵
eta erdi hila.
Oroitzen da auzoan
badala zer jana,
dijoa arrastaka
txingurriagana.

Eta esaten dio
doi-doia argalez:
—Adiskidia, dizut
eskatzen mesedez
zure gordaidutika¹⁷⁶
pixkatxo bat zer jan,
nolabait negu beltz hau
igaro dezadan.

Ikusi zuenean
hain argal txitxarra,
txingurriak, eginaz
gogotika¹⁷⁷ farra,
hola esaten dio:
—Zu honontz txitxarra?
Kantari ona zera,
behargile txarra.

Uda igaro dezu
erausian,¹⁷⁸ kantan,
ni nebilen artean
lehertzen lan eta lan,
eta orain nahi dezu
txingurri nekeak
bete ditzaten txitxar
alferren hesteak?

Ez, ez horrelakorik!
On da ikustea
zer dan mundu honetan
alfer izatea.
Ni lehen nekatu eta
banoa jatera,
zu geldi egon zera,
zoaz kantatzera.

¹⁷⁵ *heste zimurtuakin*: sekulako gosearekin.
¹⁷⁶ *gordaidutika*: gordaidutikan, godaidutik,
gordailutik.

¹⁷⁷ *gogotika*: gogotikan, gogotik.

¹⁷⁸ *erausi(an)*: erasia, hizketa, murmurazioa.

Lagundu behar zaio
behargileari,
ez, ordea, behin ere
jende alferrari.

Igelak errege eskatzen

Abere mot¹⁷⁹ bakoitzak,
lehengo denboretan,
erregea bazuten
toki guzietan.
Gabetanika¹⁸⁰ zeuden
igelak bakarrik,
zeren ozta ziraden
irteten lohietik.¹⁸¹

Eta ez da atsegin,
nahiz izan errege,
bizitzea lohipean
handik irten bage.¹⁸²
Igel gaixoak zeuden
arras¹⁸³ lotsaturik,
inork ez zielako
egiten kasorik.

Biltzen dira guziak
beren batzarrean
eta diote:
—Guazen
jartzera aurrean
Jupiter handiari
eta esatera,
“Jauna, gatoz zugana
errege eskatzera:
abere mot¹⁸⁴ bakoitzak
izanik berea,
guk ere nahi genduke,
ahal balitz, gurea.”

¹⁷⁹ *mot*: mota. Agian silaba kopurua egokitzeko kendu du azken *-a* hori.

¹⁸⁰ *gabetanika*: gaberik, gabe.

¹⁸¹ *lohi(etik)*: lokatza.

¹⁸² *bage*: gabe. Iturriagak *gabe* ere erabiltzen du eta 1967ko edizioan *gabe* idatzi zuten.

¹⁸³ *arras*: guztiz, zeharo.

¹⁸⁴ *mot*: mota. Agian silaba kopurua egokitzeko kendu du azken *-a* hori.

Jupiterrek, mugituz
noizik behin burua,
aditu omen zien
beren erregua.

Far-irria¹⁸⁵ eginaz,
zeren ez zekiten
igel txoriburuak¹⁸⁶
zer eskatzen zuten.
Bada, bizi ziraden
elkarren artean,
kantatu eta josta,
ederki pakean.

Esan omen zioten
beren Jaungoikoak:
—Ez zaitzela izan
arren hain txoroak,
zeren ez da munduan
zori onagorik,
nola dan bizitzea
buru¹⁸⁷ gabetanik.
Badezute non bizi,
zer jana, pakea,
zertako nahi dezute
orain erregea?

Gaiztoak behar dute,
ez dago dudarik,
elkar hil ez dezaten
buru gabetanik,
baina izanik ona
zuen familia,
zer deaurrutarako
du agintaria?

—Jauna —erantzun zuten—:
badute besteak
eta lotsatzen gaitu
guk ez izateak.
Ez gera gutxiago,
noski, haiek baino.
Lotsarik asko izan
degu oraindaino.

¹⁸⁵ *far-irria*: barre-irria, irribarrea.

¹⁸⁶ *txoriburu(ak)*: buruarina.

¹⁸⁷ *buru*: kasu honetan ‘nagusia, jabea’ esan nahi du.

—Hori horrela bada—
dio Jupiterrek,
—faltarik ez dizute
egingo erregek.

Hau esan ondorean,
horra non batetan¹⁸⁸
zerutik zingirara¹⁸⁹
zerbait erortzen dan,
ematen duelarik
halako golpea,
non galtzen dute arras
igelak kordea.¹⁹⁰

Pixka bana¹⁹¹ ikara
pasa ondorean,
eta ezaguera¹⁹²
etorri zanean,
lasterka han dijoaz
sartzera lehenbailehen,
gutxienaz kana¹⁹³ bi,
lohien barrena.

Zortzi egun haietan
ez zan bat bakarrik,
lohietik irtetera
atrebitzen zanik.

Noizbait irteten da bat,
eta dio, —*tat, tat*,
erregetzat diagu
egur puska handi bat.
Ikusi zutenean
ziola egia,
nork esan haien lotsa,
eta errabia.

Badijoaz lasterka
Jupiterren bila,
eta esaten diote:
—Jauna, esker mila.

¹⁸⁸ *batetan*: bat-batean.

¹⁸⁹ *zingira(ra)*: istinga, aintzira lohitsuua.

¹⁹⁰ *kordea*: konortea.

¹⁹¹ *Pixka bana*: pixkana.

¹⁹² *ezaguera*: ezagutza, zentzua.

¹⁹³ *kana*: luzera-neurria, metroa baino zerbait laburragoa.

Gaur bidaldu diguzun
errege prestua
da itsua ta gorra,
gainera mutua.
Beste bat nahi genduke
ernaia,¹⁹⁴ bizia,
jendiari agintzen
ongi ikasia.

—Zoazte hortika,¹⁹⁵ zoazte. —
die erantzuten.

— Berdin¹⁹⁶ ez dakizute
zer darabilzuten.
Bidaltzen die, bada,
beste erregea,
zeina zan hamar kana
luze zan sugea.

Zingiran¹⁹⁷ sartu eta
hasi zan batetan,¹⁹⁸
igelai jarraika
harrapa eta jan.
Han dijoaz igesi
behera eta gora
batzuek lohi azpira
besteak kanpora.

Madarikatzen dute
guztiak errege,
hobeto ziralako
agintari bage.
Honela ohi dirade
txoroen kontuak,
ez die farra gaizki
egiten munduak.

Ongi geran orduan,
hobeto nahi degu,
galdu ta gero ona
ezagutzen degu.
Baina nola orduan

¹⁹⁴ *ernaia*: ernea, atzarria.

¹⁹⁵ *hortika*: hortikan, hortika.

¹⁹⁶ *Berdin*: agian, beharbada.

¹⁹⁷ *zingira(n)*: istinga, aintzira lohitsuia.

¹⁹⁸ *batetan*: bat-batean.

ez degun protxurik¹⁹⁹
ez ohi zaigu gelditzen
damua besterik.

Asto buru gogorra

Asto bat zebilen behin
bazkatzen²⁰⁰ larrean
bururaino estaltzen
zuen belarrean.
Hain zegoan kontentu
gure aberea,
non dagoan Txinako
enperadorea.

Belarrez ase eta
eginaz arrantza,
guztia zan harentzat
festa eta dantza.
Lepoa luzaturik,
bi belarriak zut,²⁰¹
arrantzaka ikusten
derala²⁰² uste dut.²⁰³

Honela dabilela
batetik bestera,
oroitu gabetanik
joateaz etxera,
noizik behin luze-luze
etzinik²⁰⁴ lurrean
tripaz gora jarriarik,
zankoak²⁰⁵ airean.

Horrontz-honontz²⁰⁶ jiraka
zan gorputz guztia,
gelditzen zitziola
hautsez estalia,

¹⁹⁹ *protxu(rik)*: probetxu, onura.

²⁰⁰ *bazkatzen*: bazka hartzen, larratzen, alhatzen.

²⁰¹ *zut*: zutik, tente.

²⁰² *derala*: dedala, dudala.

²⁰³ *dut*: hau da *dut* darabilen kasu bakarra; gainerakoetan *det* gisakoak ditu. Errimogatiko hautua bide da.

²⁰⁴ *etzinik*: etzanik, etzanda.

²⁰⁵ *zanko(ak)*: zangoa, hanka.

²⁰⁶ *horrontz-honontz*: horrantz-honantz.

akabatzen zuela
azkenean festa
tronpeta joaz, nola
esan behar ez da.

Honela dabilela
astoa mendian,
nausia ikusten du,
ez txit urrutian,
deituaz —Potxo, Potxo,
hatorkit honera.
Etsaiak dijoazkit
hor hire gainera.

Ez al dituk aditzen
tronpet-atabalak
eta txistuka horrontz
dijoazen balak?
Hator honontz lasterka,
edo haiz galdua,
ukuiluan han daukak
toki segurua.

Potxo sasi tartean
han dabil bazkatzen,
nausiari kasorik
ez dio egiten.
Egur bat hartu eta
han dijoakio,
eta burutik behera
erasotzen dio.

Esaten diolarik,
—Esker gabekoa!
Nik oju egin eta
hi igesi hoa?
Asto madarikatu,
nar,²⁰⁷ buru gogorra,
noiz ezkeru egin haiz
hi neretzat gorra?

Ez dituk bizi hire
aita ta aitona,
ezagutzen zutenak
beren zori ona!
Guazen, guazen hemendik,

²⁰⁷ *nar*: narra, ergela.

guazemak²⁰⁸ etxera,
merezi ez dek baina,
otea²⁰⁹ jatera.

Astoak nausiari
dio erantzuten,
—Pentsamentu bat orain
nengoan egiten:
harrapatzen banaute
ni hemen etsaiak,
gaitzik egingo ditet²¹⁰
haien astazaiak²¹¹
Edo haien mendean
gelditzen banaiz ni,
ifiniko dizkitet²¹²
gainean txalma²¹³ bi?
Ni bezalakoentzat,
nere nagusia,
nere ustez etsaia
da mundu guzia.

Patu gaiztoarekin
danean bat jαιο,
han edo hemen bizi
oro orobat zaio,
eta gerra denboran,
ezer ez izanik,
ez ohi du aberatsak
duten ikararik.

Belea eta azeria

Zuraritz²¹⁴ luze baten
tontor-tontorrean
bele bat gelditu zan
joan dan egunean.
Bere mokoan zeukan
gazta bat guria,²¹⁵

²⁰⁸ *guazemak*: goazemak, joan gaitezen; agin-terazko forma trinkoa hikako moldean.

²⁰⁹ *otea*: zuhaixka mota bat.

²¹⁰ *ditet*: didate.

²¹¹ *astazai(ak)*: astazaina.

²¹² *dizkitet*: dizkidate.

²¹³ *txalma*: zama lanetan aritzen diren animaliei bizkarrean jartzen zaien bigungarri arina.

²¹⁴ *zuraritz*: zuhaitza.

²¹⁵ *guria*: biguna.

borda leiho batetik
ebatsi²¹⁶ berria.

Azeri bat irten zan
harkaitzen artetik
eta igarotzen zan
zuraritz azpitik.
Ozta zuen gaztaren
usaia sentitu,
gora begiratuaz
bertan zan gelditu.

Ikusi zuenean
hain gazta guria,
zintzilika zerion
ahotik lirdia.²¹⁷
Geldi-geldi zegoan
zuraritz azpian,
gazta nahi, ezin izan,
zalez errabian.²¹⁸

Bere barrenen zion:
“Ezin gora io!²¹⁹
Igotzen banaiz ere
ez likek balio,
zeren nik nahi banuke
hargana gora joan,
iges egingo likek
berehala hegan.

Zerbait beste gauzarik
behaiat²²⁰ asmatu.
Tat tat oraintxen bertan
zaidak gogoratu.²²¹
Ezin hobeagoko
pentsamentuba dek,
sei minutu baino lehen
gazta nerea dek.”

—Agur adiskidea, —
dio behetik deitzen.
Zure edertasunak

²¹⁶ *ebatsi*: lapurtu.
²¹⁷ *lirdia*: lerdea, adurra, baba.
²¹⁸ *zalez errabian*: gogo biziz.
²¹⁹ *io*: igo.
²²⁰ *behaiat*: behar diat.
²²¹ *gogoratu*: bururatu.

nau enamoratzen.
Moko horia dezu,
luma beltz-urdina,
begia, berriz, galant,
argi eta fina.

Hitz batean zerade
hain guztizko joia,²²²
non arkitu diteke
beste bat doi-doi.
Sinistatu nazazu,
dudarika²²³ bage,²²⁴
hegaztien artean
zinake errege.

Zeran bezin eder
bazendu kantua,
hala dezun edo ez,
hor dago kontua.

Beleak aditzean
lausengatxo²²⁵ hura
sentitzen du beregan
kantatzeko gura.²²⁶
Ozta idikitzen²²⁷ du
gaixoak moko,
berehala lurrera
gazta han dijoa.

Azeriak algaraz
omen zion deitu:
—Horren kanta ederrik
ez det nik aditu.
Orain nik gazta jaten
deran²²⁸ bitartean,
goza zaitez zu zere²²⁹
harrotasunean.

²²² *joia*: ederra, bikaina.

²²³ *dudarika*: dudarikan, dudarik.

²²⁴ *bage*: gabe.

²²⁵ *lausengatxo*: lausengua; norbaiten gogoa
edo onginahia irabazteko egiten zaion hitza edo
keinua, askotan, engainuzkoa.

²²⁶ *gura*: gogoa, desioa.

²²⁷ *idikitzen*: irekitzen.

²²⁸ *deran*: dedan, dudan.

²²⁹ *zere*: zeure.

Jangoikoak dizula²³⁰
luzaro osasuna,
zure kantu eztia,
zure edertasuna.
Kontentu izango naiz
ni nere aldetik,
tripa betetzen badet
maiz zure mokotik.

Hau esan eta joan zan
bere gaztarekin.
Belea gelditu zan
sabel hutsarekin.
Lausengarien²³¹ hitza
duenak sinisten,
honelakoxe txalmak²³²
ditu eramaten.

Oilarra eta azeria

Oilar bat zebilen behin
faza ederrean,²³³
soroa jorratuaz²³⁴
jaten goiz batean.
Kakaraza²³⁵ eginaz,
horra non batetan²³⁶
igotzen dan oilarra
arbolera hegan.

Begira negokion²³⁷
ni bazter batetik,
ezin begiak kenduz
inolaz hargandik.
Gain-gainean zegoan
jarririk ederki,
oilar ederragorik
ez det nik ikusi.

²³⁰ *dizula*: eman diezazula.

²³¹ *lausengari(en)*: lausenguak, losintxak, askotan engainuzkoak diren hitz ederrak esaten dituen pertsona.

²³² *txalma(k)*: ustekabekoa, desilusioa.

²³³ *faza ederrean*: lasai ederrean, patxadan.

²³⁴ *jorratu(az)*: soroko belar txarrak kendu eta lurra harrotu.

²³⁵ *Kakaraza*: karaka, oiloaren kantua.

²³⁶ *batetan*: bat-batean.

²³⁷ *negokion*: nengoan, ni hari.

Atzapar bat bazuen
kana²³⁸ batekoa,
atzeko azkazala
zentzadarrekoa,²³⁹
bularra²⁴⁰ txit lodia,
lepoa laburra,
begi hori-gorriak,
mokoa makurra.²⁴¹

Atzeko lumak jo nahi
zioten burua,
zintzilik goitik behera,
eginaz arkua.
Galdor²⁴² gorri handia
zeukan hain zuzena,
non hartan ikusten zan
beraren kemena.

Haren luma ederrak,
eguzkiak jorik,
distiatutzen²⁴³ zuten
gutziz urrutitik,
halako moduan, non
ez nezake esan
gure oilar hori zer
kolorezkoa zan.

Hain laster zirudien
zilarra, urrea,
non perla, esmeralda,
non diamantea.
Hari begira ezin
nintzan ni aspertu.
Ez pentsatu derala²⁴⁴
ezertan edertu.

²³⁸ *kana*: neurri mota, metroa baino laburragoa.

²³⁹ *zentzadarrekoa*: neurri mota, hatz-loditik erakuslerako distantzia; *zehume* ere esaten zaio.

²⁴⁰ *bularra*: jatorrizko argitalpenean eta 1967koan *bullarra* agertzen da. *OEHn* (s.v. *bular*) errata izan daitekeela iradokitzen da, lekukotasun bakarra baita.

²⁴¹ *makurra*: okerra.

²⁴² *Galdor*: gandorra, gangarra.

²⁴³ *distiatutzen*: distiratzen.

²⁴⁴ *derala*: dedala, dudala.

Oraindik sei minuto
igaro baino lehen,
azeri zahar handi bat
horra non datorren.

Ikusten du oilarra,
gelditzen da bertan,
behetik gora hasten zaio
honela hizketan:

—Biba, biba, maitea.
Hauxen bai berria:
pakeak egin dira!
Gaur mundu guztia
bizi diteke aisa,
beldur gabetanik.
Inork ez du aurrera
izango etsairik.

Katu eta txakurrak,
otso-arkumeak,
azeriak, oilarrak,
gera adiskideak.
Jaitsi zaitetz lasterka,
beldurrik ez izan.
Elkarri laztantxo bat
behaiogu²⁴⁵ eman.

Oilarrak berehala
dio erantzuten:
—Zaude pixka-pixka bat,
horra non datozen
hiru azeri-txakur.²⁴⁶
Horra otadian
lasterka lau oinean
lehertzeko zorian.
Ez dago, ez, dudarik:
diozu egia.
Hoiiek dakarte seurki
pakeen berria.

Aditu bezin laster,
txakurren izena,

han dijoa azeria
ahal duen lehenena.

—Zaude, zaude— oilarra
hasten zaio deitzen.
Berehala natzazu²⁴⁷
hemendik jaitsitzen.
Ez dago gelditzeko
gure azeria,
badirudi igesi
dijoan erbia.

—Gutziz presa det— dio.
Berehala hor naiz.
Guk honelako presak
ohi ditugu txit maiz.
Gutziz asko jakina
zan azeri zaharra,
baina oilarra ere
ez bide zan narra.²⁴⁸

Ahuntzak eta akerrak

Munduan enbidia
batak besteari
izaten ohi diogu
txit maiz edo beti.
Ahuntzak ikusirika²⁴⁹
zirala akerrak,
jendeen arabera
gutzizko ederrak,
eta haiek eragin
ohi zutela farra
falta zitzaielako
zintzilik bizarra.

Joan omen ziran beren
jaungoikoagana
esanaz: —Jauna, gatoz
gaur berorregana²⁵⁰
adiarazotzera²⁵¹

²⁴⁵ *behaiogu*: behar diogu.

²⁴⁶ *azeri-txakur*: azeriak ehizatzeo erabiltzen
den txakurra.

²⁴⁷ *natzazu*: natzaizu. Jatorrizkoan eta
1967koan *nazazu*.

²⁴⁸ *narra*: ergela.

²⁴⁹ *ikusirika*: ikusirikan, ikusirik.

²⁵⁰ *berorregana*: errespetuzko trataera.

²⁵¹ *adiarazotzera*: adieraztera.

zer lotsagarria
dan gutzaz egitea
jendeak irria.
Zergatik kokotzean
ez degun bizarrik,
akerren motakoak
gu ere izanik.

Jauna, gure kokotza
bizarrez betea
gelditzeko asko da
zuk nahi izatea.
Esperantza daukagu
etxera hemendik
bihurtuko²⁵² gerala
bizarrez jantzirik.

Jaungoikoa honetan
zegoan glorian
ahuntzak entzunaz, irriz
lehertzeko zorian.
Eta esaten die:
—Zoazte hemendik.
Ez esan horrelako
txorakeriarik.

Baina negarrez ahuntzak
omen ziran hasi,
harat-honat ibiliz
beeka sasiz sasi.
Kupiturik²⁵³ orduan
jainkoa guztia,
eta hartzen zuela
manera ezta:
—Horra,— esan zioten
bertatik —²⁵⁴ bizarra.
Munduak egingo du
orain zuez²⁵⁵ farra.

Kontrara gertatzen da
gaurko egunean:
akerrak ahuntz nahi dute
izan gehienean.

²⁵² *bihurtuko*: itzuliko.

²⁵³ *Kupiturik*: errukiturik.

²⁵⁴ *bertatik*: berehala, segituan.

²⁵⁵ *zuez*: zuetaz.

Gizonak andre moten
manerak harturik,
ikusten dirade maiz
tximu bihurturik.

Ahuntzak ahuntz behau²⁵⁶ izan,
akerrak akerra.

Gizonak indartsua,
andreak ederra.
Bestela buruz behera
joango da mundua
eta geldituko da
betiko galdua,
ematen zaiolarik
kulpa Jainkoari,
nork eman beharrean
bere buruari.

Lehoia eta tximuak

Lehoi bat irten zan behin
zulotik ehizera,
gosez irrikiturik,²⁵⁷
tripa betetzera.
Alferrik ibili zan
goiz santu guztian,
ezin topaturika²⁵⁸
ehizika²⁵⁹ mendian.

Muino baten gainera
igo ondorean,
nekaturik zegoan
lo bete-betea.
Horra non bat-batetan²⁶⁰
tximu irrintziak
igarotzen diozkan²⁶¹
bere belarriak.

Esnatzen da saltoan,
jartzen da begira,

²⁵⁶ *behau*: behar du.

²⁵⁷ *gosez irrikiturik*: gose handiz.

²⁵⁸ *topaturika*: topaturikan, topaturik.

²⁵⁹ *ehizika*: ehizarik.

²⁶⁰ *bat-batetan*: bat-batean. Esanahi berarekin

batetan soila ere erabiltzen du.

²⁶¹ *diozkan*: dizkion.

irrintzia datorren
aldeko mendira.
Begi zorrotza zuen,
urrun egon arren,
ehiza ikusitzen²⁶² du
basoan barrenen.

Badijoa poliki
tripaz lurra joaz,
histua²⁶³ dariola
jateko gogoaz.
Alderatu²⁶⁴ zanean
baso barrenera,
han dijoaz tximuak
arbolen gainera.

Amorratutzen²⁶⁵ zaio
txalma²⁶⁶ handi honekin,
gosez irrikiturik
ez daki zer egin.
Hartzen du tximu batek
eskuan ezkurra,
tiratu eta dio
odoltzen sudurra.

Beste batek hautsitzen²⁶⁷
du berriz egurra,
eta zauritzen dio
txit bizkarrezurra.
Hanka altxatu eta
txakurraren gisa
egiten dio batek
zar zar goitik pisa.

Azkenik beste batek,
jasorik buztana,
egin zion gauza bat
esaten ez dana.
Honela zital haiek
lehoi indartsua

²⁶² *ikusitzen*: ikusten.

²⁶³ *histua*: txistua, listua.

²⁶⁴ *alderatu*: gerturatu.

²⁶⁵ *amorratutzen*: amorratzen, errabiatzen,
haserratzen.

²⁶⁶ *txalma*: desilusioa, dezepzioa.

²⁶⁷ *hautsitzen*: hausten.

uzten dute burlaka
arras lotsatua.

Burua makurturik
badago lehoia,
ez dezake iritsi
arbolaren goia.
Urgunka²⁶⁸ badijoa,
bide bazterrera,
etzinik egiten du
hilaren papera.

Tximuai, ikusirik
odola isurtzen,
egiazki hil dala
zaie iduritzen.
Bere-berehalaxen
tximu familia
goitik behera saltoka
jaisten da guztia.

Inguratutzen dute
hilaren gorputza,
algaraka diote:
—Hau triparen hutsa!
Batak egiten dio
hozka belarritik,
besteak tiratutzen
dio buztanetik.

Hori ezer ez dala,
hau bai ausartzia!
Larrutu nahi diote
hiruk epurdia.²⁶⁹
Altxatzen da batetan
lehoia lurretik,
ez zaio bat itzultzen²⁷⁰
dagoan lekutik.

Hiltzen ditu guztiak
hortzaz, atzaparraz,
eta buztanarekin
ezker-eskui joaz.
Utzitzen duelarik,

²⁶⁸ *Urgunka*: herrenka.

²⁶⁹ *epurdia*: ipurdia.

²⁷⁰ *itzultzen*: itzurtzen, alde egiten.

zer negargarria!,
lurra zan bezin zabal
tximuz estalia.

Hargatik esan ohi da
etsai agiria
ez dala hain gaiztoa
non dan estalia.

Euliak

Abaraska²⁷¹ batean
zegoan eztiak
beregana zituen
milaka euliak.
Jan baino jan nahiago,
nabarmenkerian
zebiltzan triparaino
sarturik eztian.
Azkenean guztiak,
oinak itsatsirik,
bertan gelditu ziran
ase eta hilik.

Hau egiten balute
euliak bakarrik,
ez litzake, kristabak,
zer izan penarik.
Baina izan ohi dira
gizonen erdiak,
batzuek tripazaiak,²⁷²
besteak hordiak,²⁷³
eta hiltzen ohi dira
gaztetasunean,
bizi nahi dutelako
ase ta betean.

Sugea eta nekazaria

Gizon bat zihoan behin
zelaitik etxera,

goiz guztian lan egin,
eta bazkaltzera.
Ikusten du bidean
etzinik sugea,
hotzak erdi hilika,²⁷⁴
korderik²⁷⁵ gabea.
Kupiturik²⁷⁶ sartzen du
gaixoak kolkoan,
hango beroarekin
pizteko asmoan.
Etxera joan zaneke²⁷⁷
sugea hasi zan,
kolkotika²⁷⁸ kanpora
atera nahirikan.

Kanpora botatzeko,
gizonak hartzen du,
eta suge gaiztoak
hozka pozoitzen du.
Horra esker ederrak!
Zitalen eskutik
ez du izango inork
behin ere gauz onik.

Hilabete baino lehen
suge hura bera,
hotzak ikaturirik,
dator sukaldera.
Ojuka hasten dira
etxeko guztiak.
Jarraitutzen²⁷⁹ diote
morroi-nagusiak.

Sartzen da ukuiluan,
badabiltza bila,
arkitzen dute eta
uzten dute hila.
Zitalkeriak ez du
behin ere gauz onik,
eta inork ez du nahi
ikusi zitalik.

²⁷¹ *Abaraska*: ezta gordetzeko, erleek erlaun-
tza barruan argizariz prestatzen dituzten gelaxka
hexagonalen multzoa.

²⁷² *tripazai*: tripazaina, pertsona jatuna.

²⁷³ *hordi(ak)*: mozkorra.

²⁷⁴ *bilika*: hilikan, hilik.

²⁷⁵ *korde(rik)*: konortea.

²⁷⁶ *Kupiturik*: errukiturik.

²⁷⁷ *Etxera joan zaneke*: etxera joan zenerako.

²⁷⁸ *kolkotika*: kolkotikan, kolkotik.

²⁷⁹ *Jarraitutzen*: jarraitzen.

Arrantzalea eta arraia

Askotan ohi bezala,
joan zan ibaiera
behin batean gizon bat
arrantz egitera.

Ozta amuaz zuen
ur gaina ikutu,
arrai txiki pollit bat
zuen harrapatu.
Bazebilen zintzilik
saltoka amutik,
baina ez zan inolaz
iges egiterik.

Etsi zuen orduan
txit amorraitxoak.²⁸⁰
Esaten omen zuen
amutik gaixoak:

—Zertako nazu zuk ni
txiki txar gaztea?
Nola nahi dezu zure
tripa betetzea?
Urte biko ibaian
utzitzen banazu,
handi eta gizena
atzemango nazu.

Orain, berdin egia
garbi esateko,
ez naiz hagin tarte bat
zuri betetzeko.

Amorraitxoak zuen
ustez arrazoa,
gero izango zuen
hobea sasoa,
baina arrantzaleak,
eskuan harturik,
erantzun omen zion:
—Aurrekoetatik
txit errepain²⁸¹ eder bat
ikasi nian nik.
On dek hik aditzea

²⁸⁰ *amorrai(txoak)*: amuarraina.

²⁸¹ *errepain*: errebraua, esaera zaharra.

gaur nere ahotik:
hobea dek eskuan
seguru txoria,
ez airian dabilen
hegazti handia.

Hoakit paderara,²⁸²
hoakit ixilik,
esperantzak ez ohi dik
betetzen triparik.
Perejil, tipulakin
olio tartean
igari²⁸³ egingo dek
frijitu artean.

Arrantzalearentzat
ez da zer esanik,
zeren gizonarentzat
jaunak hala nahirik,
dirade abereak
txiki ta handiak,
baita ere arraiak
eta hegaztiak.

Bestela izango zan
txit kupigarria²⁸⁴
hemen ikusten degun
amorrai txikia.
Gaizki dirudiena
da arrantzalea
gaixoaz far eginaz
hala egotea.

Lehoia zaharrez hiltzen

Lehoi guztiz handi bat
ez hil bai hilean²⁸⁵
luze-luze etzinik
zegoan lurean.
Urteen zamak zeukan
ezin higiturik,²⁸⁶
bada ez zan arkitzen
hargan beste minik.

²⁸² *padera(ra)*: zartagina.

²⁸³ *igari*: igeri.

²⁸⁴ *kupigarria*: errukarria.

²⁸⁵ *ez hil bai hilean*: hilzorian.

²⁸⁶ *higiturik*: mugiturik.

Orruaz mendiz mendi
zanean lehen bizi,
abereak zebiltzan
harganik igesi.
Bat bakarrika²⁸⁷ ez zan
guztien artean
itxorongo²⁸⁸ zionik
inolaz bidean.

Orain ikusirika²⁸⁹
etzinik lurean,
esan daran²⁹⁰ bezala,
ez hil bai hilean,
han dijoaz lasterka
txiki ta handiak,
eta ito nahi dute
gaixoa guztiak.

Zitalen kontua da,
gaixoa danari
egin nahi izatea
farra eta irri.
Gizon prestuak ez du
honela pentsatzen,
gaixoenari dio
gehiena laguntzen.

Honetan nahi dutenak
hartu lezioa
irakurri bezate
Ebanjelioa.

Artzaia eta ardiak

—Atozte honontz, laster
atozte, anaiak—
deadar egiten du
Perutxo artzaia.
—Otso handi bat dator
mendi hoiek behera,
zuzen-zuzen honera,
ardiak jatera.

Badijoaz anaiak,
bi txispa²⁹¹ harturik
beldurrez geldi dedin
ardi gabetanik.

Ailegatzen dirade
lehertzeko zorian,
eta ez da ageri
otsorik mendian.
Bihurturik²⁹² badaude
soseguz etxean
orobat gertatzen da
biharamonean.

Bigarren txalmak²⁹³ dauzka
txit ereztaturik,²⁹⁴
hurrengoan ez dute
egiten kasorik.

Orduan egiazki
otsua jatsi zan
menditik artaldera,
eta han hasi zan
ardirik galantenak
hiltzen eta jaten,
eta, lastima zana,
artaldea galtzen.

Gezurra esan zuen
bi bider artzaia,
eta ez zioten nahi
sinistu anaiak.

Gezurtiak egia
baldin badu esaten,
gezurria dalako
ez zaio sinisten.
Honela egiten du
beretzat kaltea,
on da beti egia
non-nahi esatea.

²⁸⁷ *bakarrika*: bakarrikan, bakarrik.

²⁸⁸ *itxorongo*: itxarongo.

²⁸⁹ *ikusirika*: ikusirikan, ikusirik.

²⁹⁰ *daran*: dedan, dudan.

²⁹¹ *txispa*: zizpa, antzinako fusil mota; esku-peta.

²⁹² *Bihurturik*: itzulirik, itzultzean.

²⁹³ *txalma(k)*: ezustekoa, sustoa.

²⁹⁴ *ereztaturik*: haserreturik.

Otsoa eta zigoina

Jakina da zigoina²⁹⁵
dala hegaztia,
lepaluze, moko mehe,
handi, beltz-zuria.

Otso bat zegoan behin
arkume bat jaten
eta hezur bat zaio
eztarran sartzen.
Itotzera zijoan,
ezin aterarik,
ez zeukan inondika²⁹⁶
erremediorik.

Zigoina bat gainetik
zan hegan pasatzen,
otsoa intziriaz²⁹⁷
hasten zaio deitzen.
Ikusten du zigoinak
ahoa zabalik,
inolaz ere ezin
asnasa²⁹⁸ harturik.

Jaitsitzen²⁹⁹ zaio eta
utzirik beldurra,
atera bide zion
mokoaz hezurra.

Zigoina pozez dago
beterik guztia,
itxoroten³⁰⁰ otsoak
zor dion saria
atera zuelako
estutasunetik,
bada geldituko zan
bestela itorik.

Ikustean zigoinak
zerbait zuela nahi,
otsoak esan zion
adi zazu, anai:

²⁹⁵ *zigoina*: zikoina.

²⁹⁶ *inondika*: inondikan, inondik.

²⁹⁷ *intziri(az)*: intziria, minaren kexua.

²⁹⁸ *asnasa*: arnasa.

²⁹⁹ *Jaitsitzen*: jaisten.

³⁰⁰ *itxoroten*: itxoroten.

—Bazoazke³⁰¹ hemendik
pozez kontatzera,
osorika³⁰² lepoa
dezula atera
gaur goizean, maitea,
zuk nere ahotik,
eztarran moko
sartu ezkerotzik.

Ez dauka zori on hau
nahi duen guztiak,
bakarrik eman dizu
nere eztarriak.
Errepainak³⁰³ ohi dio
egin ezazu on
eta egin ezazu
ez dakizula non.

Otso gaiztoa beti
gure iges dabil,
beldurrez ez dezagun
atzeman eta hil.
Eta zigoina, berriz,
bizi da gurekin,
zeren ez dizaioke
inork gaitzik egin.

Txoarrea eta erbia

Arrano batek zuen
erbi bat atzeman,
eta zeukan itotzen
bi atzapparretan.

Txoarre³⁰⁴ batek, ustez,
toki segurutik,
oju egiten dio:
—Esaten ez dek hik
ez dala lur gainean
arkitzen mutilik,
lasterka hi hainbat
joan ditekeenik?

³⁰¹ *Bazoazke*: joan zaitezke.

³⁰² *osorika*: osorikan, osorik.

³⁰³ *Errepain(ak)*: errefraua, esaera zaharra.

³⁰⁴ *txoarre*: txolarrea.

Orain zertan hago hor,
erbitxo, geldi
horren mutil arina
haizen ezkeroz hi?

Honela hitz egiten
dion bitartean
gabirot³⁰⁵ bat gainera
dator bat-batean.
Hartzen du txoarrea,
haren atzaparrak
kentzen diozka³⁰⁶ bere
burla eta farrak.

Inork mundu honetan
ez dezake esan,
ur honetatika³⁰⁷ nik
ez det behar edan.
Usterik gutxiena
guk degun orduan
arkitu ohi gerade
besteen lekuan.

Hargatika³⁰⁸ behin ere
zori gaiztokoaz
ez degu egon behar
farrak eta burlaz.

Iturriko orina

Nekez, baino arkitu
zuen iturria
orin³⁰⁹ batek hil nahirik
zeukan egarria.
Edan zuen orduan
gaixoa zan ari
urean begiratzen
bere buruari.

Ez da zer farrak egin,
irakurtzaileak,
bazerate benturaz³¹⁰

³⁰⁵ *gabirot*: gabiraia, hegazti harraparia.

³⁰⁶ *diozka*: dizkio.

³⁰⁷ *honetatika*: honetatikan, honetatik.

³⁰⁸ *hargatika*: hargatikan, hargatik.

³⁰⁹ *orin*: oreina.

³¹⁰ *benturaz*: menturaz, beharbada.

neskatxa gazteak.
Jakin behar dezute
gaur dan egunetik
ez duela orinak
beste ispilurik.

Gutziz ederra dala
zaio iduritzen,
batez ere adarrak
dute txit txoratzen.
Baina ditu arkitzen
haren mesedeak³¹¹
txit itsusiak bere
zanko³¹² luze-meheak.

—Zanko laburragoak
baldin banituke,
nere parerik —zion—
inon nik ez nuke.
Ah! Eman bazizkiran
gure Jaungoikoak
egokixiakoak
nere bi zankoak!

Honela dagoala
marmar iturrian,
zangak³¹³ aditzen ditu
ez txit urrutian.

Laisterka hasitzen da
mendira igotzen,
zakurrak ondotika³¹⁴
diote jarraitzen.

Iges egin duela
uste duenean,
gelditzen da batetan,³¹⁵
otadi³¹⁶ batean,
lotu ziozkalako³¹⁷
bere bi adarrak
otetika otera
han zegoan larrak.

³¹¹ *haren mesede(ak)*: errespetuzko trataera.

³¹² *zanko*: zangoa.

³¹³ *Zanga(k)*: zaunka.

³¹⁴ *Ondotika*: ondotikan, ondotik.

³¹⁵ *batetan*: bat-batean.

³¹⁶ *otadi*: otea hazten den lekua.

³¹⁷ *ziozkalako*: zizkiolako.

Zakurrak gaineratzen
zaizka³¹⁸ gaixoari,
hil eta bertan uzten
die nagusiari.

Horra adar ederrak,
zanko itsusiak,
hoiek txit onak eta
haiek galgarriak.³¹⁹
Txoroak engainatzen
ohi ditu itxurak,
ez, ordea, behin ere
zentzua dutenak.

Sugea eta lima

Hozka ari zitzaion
sugea limari.

Limak esaten zion:
—Alferrik haiz ari.
Ez dik ezer balio
hire ahaleginak:
kamustuko dizkiat
hortz eta haginak.

Kasorik egin gabe
ari zaio zinez.
—Ez hat³²⁰ —dio— utziko
hortzetako minez.
Berandu baina noizbait
duke ezagutzen³²¹
hortzak dijoazela
guztiak kamusten.

Uzten dio limari
txit damuz, esanik:
—Askoz indar gehiago
nik baino daukak hik.
Erokeri handia
ohi dek nerekiko
akuiloa jotzea
bortizki ostiko.

Adiskide bi eta hartza

Adiskide handi bi
dijoaz bidean,
elkarrekin hizketan
umore onean.

Hartz handi bat zaiote
basotik irteten.
Ikaraz³²² arbolara
bata da igotzen,
bestea gelditzen da
gaixoa bakarrik,
hartz handiari ezin
arpegi emanik.

Zer egin honelako
estutasunean?
Hila balitz bezala
jartzen da lurrean.
Nola hartzak ez duen
gorputz hilik jaten,
usai egin ondoren
da aurrera joaten.

Berehala jaitsitzen³²³
da arbolakoa,
eta lagunagana
lasterka han dijoa.

—Adiskidea, —dio—
txit det nik atsegin
zu hemen arkitzea
osasanarekin.
Zer ikarak ditudan
zugatik eraman
beldurrez zu noiz hartzak
behar zinduen jan!

Ixilik belarrira
dizu hark hitz egin,
zer esan ote dizun
nahi nuke nik jakin.

³¹⁸ *zaizka*: zaizkio.

³¹⁹ *galgarriak*: galbidera daramatenak.

³²⁰ *hat*: haut.

³²¹ *duke ezagutzen*: ezagutzen, konturatzen dela dirudi.

³²² *ikaraz*: jatorrizkoan *icarac* dator eta *ikarak* eman zuten 1967ko argitalpenean; halere, hutsa bide da eta horregatik eman dut *ikaraz*.

³²³ *jaitsitzen*: jaisten.

Hara zer esan diran³²⁴
hartzak belarrira:
“Munduan adiskide
mota asko dira;
ez dezu hartu behar,
jakizu³²⁵ gaurdanik,
zure adiskidetzat
gizon beldurtirik.

Arkumea eta otsoa

Bildots³²⁶ gizen-gizen bat
dago artegian,³²⁷
bee egiten duela
amaren antsian.
Belar izpi bat ez zan
haren tripan sartzen,
hiru ardik esnea
zioten ematen.

Begira dagoala
ate zirritutik,³²⁸
agertzen zaio norbait
kanpoko aldetik.
Artzaia zala uste
zuen lehenbizian,
gero ikusi zuen
otsoa sasian.

Hasten zaio ojuka
barrendik esaten:
—Jakín behazu³²⁹ preso
naukatela hemen.
Hau honela ez balitz,
hemendik irtenik
ez nezake nik utzi
otsoaren antzik.³³⁰

³²⁴ *diran*: didan.

³²⁵ *jakizu*: jakin ezazu; *jakín* aditzaren forma trinkoa.

³²⁶ *Bildots*: urtebete inguruko arkumea.

³²⁷ *artegi(an)*: arditegia.

³²⁸ *zirritu(tik)*: zirrikitua.

³²⁹ *behazu*: behar duzu.

³³⁰ *antz(ik)*: arrastoa.

Otsoak hizkuntza hau
aditzearekin,
dio: —Ez det protxurik³³¹
izango honekin.
Seguru dagoela
hau da seinalea.
Nitzaz barrendik farraz
burla egitea
izaten ohi da gizon
txit ikarakoia,³³²
toki segurutika
gutziz fanfarroia.

Urdaila eta beste gorputzaren parteak

Aho eta begiak,
oin eta eskuak
urdailarekin zeuden
txit hasarretuak.

Begiak esan zuten:
—Gu gau eta egun
hor gabiltza jana non
ikusiko degun.
Ahoak zion, berriz:
—Nere hortz-haginak
kamusturik daukatzi³³³
lan asko eginak.

Oinak esaten zuten:
—Nahiz ez izan gura,³³⁴
joan behar degu beti
jana dan lekura.
Azkenean eskuak
zeuzkan nekatuak
beti-betiko ezin
jan ahala bilduak.

Guztiak keja ziran
urdaila bakarrik
zegoala lanika³³⁵
egin gabetanik.

³³¹ *protxu(rik)*: probetxua, etekina.

³³² *ikarakoia*: ikaratia, erraz ikaratzen dena.

³³³ *daukatzi*: dauzka.

³³⁴ *gura*: gogoa, desioa.

³³⁵ *lanika*: lanikan, lanik.

Egiten dute junta
edo batzarrea,
zeina izan omen zan
guztiz hasarrea,
eta bukatzen dute
esatearekin,
“ez degu guk gehiago
behar lanik egin,
batak jan, besteak lan
da erakeria.³³⁶

Urdailak ohi darama
gure lan guztia”.

Esan zuten bezala
badaude geldirik
bi egunean lanik
egin gabetanik.
Hasten zaie orduan
Ahitutzen³³⁷ indarra,
urdailak barrendika³³⁸
egiten du farra.
—Zer da hau? —esaten dute—
zer zaigu pasatzen?
Indarra pixka bana
ari zaigu juaten.

Orduantxe esaten
diote³³⁹ urdailak:
—Lehengo antzik ez ditek
gaur gure masailak.
Nola nahi zute³⁴⁰ izan
ni gabe indarrrik,
zuek bildutakoa
urtutzen badet nik?

Ez dezute ikusten
hortz eta haginak
errotarri gisara
daudela eginak?
Hoiek txehetzen dutena
nik derala³⁴¹ urtzen,

³³⁶ *erakeria*: erokeria.

³³⁷ *Ahitutzen*: ahitzen, agortzen, bukatzen.

³³⁸ *barrendika*: barrendikan, barrendik.

³³⁹ *esaten diote*: esaten die.

³⁴⁰ *zute*: duzue.

³⁴¹ *derala*: dedala, dudala.

eta gero guztiok
gerala mantentzen?

Ez badet nik urtutzen
egun oro jana,
zuen neke guztia
dala alfer lana?
Horra nola egun bi
ozta igarorik,
zaudezten³⁴² indar gabe,
eta erdi hilik.

Arrazoi hau aditu
eta ondorean
guztiak sartu ziran
berriz batzarrean.
Deitzen dute urdaila,
dijoa lasterka,
hartzen dute erdian
emanaz besarka
eta esanaz: —Orain,
diagu aitortu,
hi bezin mutil latzik³⁴³
ez dek inon sortu.

Nork esan zezakean
ezkutuko lana
zala gorputzarentzat
beharrena zana!
Munduan gutxiena
uste dan pertsonak
egiten ohi dituzte
lanik beharrenak.

Eta ikus dezazun
dala hau egia,
irakurri ezazu
hurrengo ipuia.

Jakintsuna eta nekazaria

Nekazari batek du
gizon bat ikusten,
liburua eskuan

³⁴² *zaudezten*: zaudeten.

³⁴³ *latz(ik)*: kementsua, indartsua.

eta paseatzen.
 Biak elkarri zaizka³⁴⁴
 hasitzen hizketan,
 lehena nekazaria,
 manera honetan:

—Ongi ona da, jauna,
 berorren³⁴⁵ bizia!
 Hobe du ez dan jaio,³⁴⁶
 ah!, nekazaria!
 Guk egin behar degu
 urte guztian lan,
 berok³⁴⁷ bizi ditezten
 pasea eta jan.

Munduko gauzak dira
 ongi desberdinak,
 izan arren guztiak
 Jainkoak eginak.
 Zertarako dirade
 beron liburuak,
 ez bada nahastutzeko
 alferren buruak.

Kendu behar liteke
 txit alferkeria,
 orduan genduke guk
 lanaren erdia,
 geroztika³⁴⁸ ginake
 askozaz hobeki,
 ez lirake izango
 berok ere gaizki.

—Adiskidea, dezu
 ederki hitz egin—
 erantzun zion—, baina
 behar dezu jakin
 ez daudela munduan
 gauzak hain desberdin,
 eta bazekiela
 Jainkoak zer egin.

³⁴⁴ *zaizka*: zaizkio.

³⁴⁵ *berorren*: errespetuzko trataera.

³⁴⁶ *Hobe du ez dan jaio*: eskerrak ez den jaio.

³⁴⁷ *berok*: errespetuzko trataera.

³⁴⁸ *geroztika*: geroztikan, geroztik.

Buruak egiten du
 lanika³⁴⁹ gehiena,
 iduririk nekatzen
 dala gutxiena.
 Eta esana dago
 baldin bada abila,
 buru batek balio
 dituela mila.

Esan zarazu³⁵⁰ niri
 zuk, nekazaria:
 nork erakutsi zuen
 ereiten garia?
 Nork elorri txurian
 sagarra txertatzen?³⁵¹
 Nork sagar tolareak³⁵²
 zur-oholez egiten?
 Nork sortuak dirade
 aitzurra, goldea,
 laiak eta bostortza
 eta besabea?³⁵³

Zu ohean zurrungaz
 zaudenean lotan,
 norbaitek bere gelan,
 asko gaberditan,
 lau bider nahastu ohi du
 gogotik burua,
 eskuetan harturik
 bere liburua.

Asmatzen badu zerbait,
 gertatu ohi dana
 gizonak egin dezan
 errazago lana,
 gehiago egiten du
 buruz gizon honek,
 ezen ez eskuakin
 ehun mila gizonek.

³⁴⁹ *lanika*: lanikan, lanik.

³⁵⁰ *zarazu*: iezadazu.

³⁵¹ *txertatzen*: zuhaitzaren enborrean edo adar batean beste landare baten adarra itsatsi, fruituak emateko.

³⁵² *tolare(ak)*: dolarea; mahatsa, sagarrak edo bestelako frutak zanpatu eta zukua ateratzeko tresna.

³⁵³ Aitzurra, goldea, laia, bostortza eta besabea lurra lantzeko eta harrotzeko lanabesak.

Begira irakiten
dagoan paziak³⁵⁴
zein aisa eramaten
dituen ontziak,
nahiz izan bere kontra
haize mot³⁵⁵ guztiak
eta marea handi
edo ur biziak.

Pazia bat urekin
ikus zazu nola
dabilen han errota,
hemen berriz ola.
Ezin egin duena
gure ahaleginak,
egiten du pertzako
uraren lurrinak.

Lurrinaren indarra
ezagututzea
izan da buru baten
abilidatea.
Hargatik esaten da
buru batek mila
balio dituela
baldin bada abila.

Jakin behar da, bada,
da indartsuena,
ez gorputz bortizkoa,
bai jakintsuena.
Txispa³⁵⁶ batekin hamar
urteko gaztea
hain da bortitza gaur, non
gizon goiantea.³⁵⁷

Gehiena dakitenak,
gaurko egunean,
idukitzen ohi dute
mundua menean.³⁵⁸

³⁵⁴ *pazia(k)*: pertza, ura berotzeko edo zerbait egosteko erabiltzen den ontzia.

³⁵⁵ *mot*: mota. Agian silaba kopurua egokitzeko kendu du azken *-a* hori.

³⁵⁶ *Txispa*: kasu honetan *txispa* eskopeta edo zizpa izan daiteke, antzinako fusil mota.

³⁵⁷ *goiantea*: erraldoia.

³⁵⁸ *menean*: menpean.

Txangurruak

Hitz egin omen zuten
bazarre batean
txangurruak³⁵⁹ atzerontz³⁶⁰
joateko gainean,
ikusirik txit zala
modu itsusia
eta, dudarik gabe,
txit lotsagarria.

—Nork bere umeari—
esan omen zuten
—erakutsi behaio³⁶¹
aurrerontz³⁶² ibiltzen,
ohitura hau emanaz
jaiotzen danetik
utzi gabe ematen
atzerontz pausorik.

Biharamon goizetik
omen dira hasten
umetxoak aurrerontz
erabiliarazten,
atzaparrak biguinak
dituzten artean
aurrerontz eraginaz
atzerontz ordean.

Ari dira honela
zinez gurasoak
egun oro zuzentzen
umeen pausoak.
Alferrika³⁶³ egiten
dute ahalegina,
ezin garaitu dute
semetxoan grina.

Atzerontz ikustean
beren gurasoak
umeak daramatzi³⁶⁴
hoien ejenploak.

³⁵⁹ *txangurru(ak)*: karramarro handi mota bat.

³⁶⁰ *atzerontz*: atzerantz.

³⁶¹ *behaio*: behar dio.

³⁶² *aurrerontz*: aurrerantz.

³⁶³ *Alferrika*: alferrikan, alferrik.

³⁶⁴ *daramatzi*: daramatza.

Hargatik txangurruak
gaur ere dabilta,
beti atzerontz pauso,
sokagile gisa,
esaten digutela:
“Emak ejenploa,
nahi badek segitzea
hire lezioa”.

Aita bere semeakin

Nekazari zahar bat nik
ezagutu nuen
zeinak bere etxean
lau seme zituen.
Lauak hain langileak,
hain mutil azkarrak³⁶⁵
non beste halakoak
ohi dira bakarrak.
Falta bakar bat zuten
bainan hau handia
eta zan lauak elkar
ezin ikusia.³⁶⁶

Etxean iskanbila
ikusirik, aita
txit triste egoten zan
haiek hala nahita.
Jainkoak lagundurik
egun on batean
pentsamendu bat zaio
etortzen ohean.

Beregana deiturik
esaten diote:
—Nere seme maiteak,
adi nazazute:
ebaki behazute³⁶⁷
makila mehe bana,
eta gero etorri
lauak neregana.

³⁶⁵ *azkar(rak)*: indartsua.

³⁶⁶ *elkar ezin ikusia*: ezin elkar ikusi, gorroto izan.

³⁶⁷ *behazute*: behar duzue.

Obeditu zioten
bere lau semeak,
baita ere eraman
beren makil meheak.
Orduan esan zion
seme bakoitzari:
—Puskatu behar dirak³⁶⁸
makil hori niri.

Laister zuen bakoitzak
berea puskatu,
lan honek ez zituen
txit asko nekatu.
—Horra, —esaten die—
horra zein errazki
bakoitzak egin duen
makila bi erdi.

Orain beste lau makil
behar dira lotu,
eta behaituzute³⁶⁹
loturik puskatu.

Egiten dute sorta
beren makilakin,
ezin puskatu dute
lauen indarrakin.
Ari dirade lehertzen
gaixoak alferrik,
ez da puskatutzeko
lauetan indarrik.

Orduan zien aitak
semeai esan:
—Horra nere semeak
elkartea zer dan:
izaten bazerate
elkarrekin etsai,
zuek garaitutzeko³⁷⁰
askoko³⁷¹ da nornahi,
baina makilen gisa
elkarturik ongi,

³⁶⁸ *dirak*: didak.

³⁶⁹ *behaituzute*: behar dituzue.

³⁷⁰ *garaitutzeko*: garaitzeko, irabazteko.

³⁷¹ *askoko*: aski izango.

ez dituk gai izango
zuentzat hamabi.

Anton etxe-galgarria

Ustez beti jardungo³⁷²
zuela lanean,
ofizio batean
ez bazan bestean,
hartu zituen Anton
etxe-galgarriak³⁷³
ofizio mot³⁷⁴ asko,
ez bazan guztiak.

Arotzaz gainera zan
errementaria,
hargina, kapagina³⁷⁵
eta dendaria.
Gero, berriz, gainera
zan zapataria.
Hitz batean Anton zan
behar zan guztia.

Ezin esan diteke
zeukan fantesia,³⁷⁶
ez ere herrikoak
zien enbidia.
Bere auzoan zuen
gizon bat argia,
izengoiti emaile
guztizko handia.

Honek esaten zuen
karrikan, ferian,
lagunakin arkitzen
zan toki guztian:

—Apostura egingo³⁷⁷
diot edozeini,

³⁷² *jardungo*: arituko.

³⁷³ *etxe-galgarri(ak)*: etxekaltea, etxera galbi-
dea dakarrena.

³⁷⁴ *mot*: mota. Agian silaba kopurua egoki-
tzeko kendu du azken *-a* hori.

³⁷⁵ *kapagina*: lihoa, artilea... kardatzen di-
tuen langilea.

³⁷⁶ *fantesia*: fantasia.

³⁷⁷ *Apostura egin*: apustu egin.

eta hala nahi badu
Antoni berari,
asmatzen derala³⁷⁸ nik
zer zaion gertatzen
lau urteren barrenen,
ez bada lehen hiltzen.

Ez du jatekorika³⁷⁹
izango etxean,
ez ere jakirika³⁸⁰
sartzeko eltzean.
Ofizio bat ongi
behar da ikasi,
ez mila ofizio,
eta milak gaizki.

Oraindika³⁸¹ lau urte
ez ziran pasatu,
honek esan zuena
bera zan gertatu.

Antonek ezer ongi
ez zuen egiten,
eta hasi zitzaion
jendea atzeratzen
halako moduan, non
ez zuen inondik
hilabete osoan
egun biko lanik.

Auzokoak esaten
zuen orduantxe:
—Sarri³⁸² hasiko zaigu
Anton etxez etxe.
Hargatika³⁸³ behin ere
ez da behar ahaztu,
bi ofizio inor
ez du aberastu.
Eta bitatik gora
dituzten guztiak
izan ohi dira beti
etxe-galgarriak.

³⁷⁸ *derala*: dedala, dudala.

³⁷⁹ *jatekorika*: jatekorikan, jatekorik.

³⁸⁰ *jakirika*: jakirikan, jakirik.

³⁸¹ *Oraindika*: oraindikan, oraindik.

³⁸² *Sarri*: berehala.

³⁸³ *Hargatika*: hargatikan, hargatik.

Arratoi eta saguen batzarrea

Zapiron hil ezkeroz
 sagu eta arratoiak
 milaka sortu eta
 zeuden guztiz joiak³⁸⁴
 zeren beste katuen
 beldurrika³⁸⁵ gabe
 ziraden beren etxe
 guztiaren jabe.

Baina ilobatxo³⁸⁶ bat,
 txit mutil sendoa,
 Zapironek bazuen
 bere antzekoa.
 Denborak egin zuen
 guztiz ehiztaria,
 egun oro bazuen
 lanaren saria.

Ernaia³⁸⁷ zan, bortitza,
 gainera katarra,³⁸⁸
 bere aitona bezin
 mutiko azkarra.³⁸⁹
 Goizean, arratsean,
 ordu guztietan,
 usaika han zebilen
 beti zokoetan.

Ez zuten arratoiak
 besteaz beldurrik,
 ikaratzen zituen
 honetxek bakarrik,
 zeren estu-estuan
 arkitzen baziran,
 beste edozeinekin
 burrukatzen ziran.

Eta omen zituzten,
 hala det aditu,
 behin baino gehiagotan
 zenbait elbarritu.

³⁸⁴ *joi(ak)*: joria, lodia.

³⁸⁵ *beldurrika*: beldurrikan, beldurrik.

³⁸⁶ *ilobatxo*: biloba, gero Zapiron aitona dela
 esaten baitu.

³⁸⁷ *Ernaia*: ernea, atzarria.

³⁸⁸ *katarra*: katu arra.

³⁸⁹ *azkarra*: indartsua.

—Katar deaurru hori
 baldin hiltzen balitz—,
 esaten zuten, —ongi
 ginduzkek gu anitz.³⁹⁰
 Ikusia zeagok³⁹¹
 segurki bestela
 ezin biziko gaituk
 luzaro honela.

Atera nahi badegu
 jatera zulotik,
 han diagu gainean
 hortzak agerturik.
 Ez bagerade, berriz,
 irteten lehenbailehen,
 sarri³⁹² hasiko gaituk
 elkar jaten hemen.

Hoiene artean zan bat
 biziro³⁹³ handia,
 bizar luzea eta
 txit ile zuria.
 Urte asko zituen,
 zan asko jakina,
 mairan³⁹⁴ jan izan zuen
 lau bider irina.

Honek esaten die:
 —Baziakiat³⁹⁵ nik
 nola gindezkean gu
 atera hemendik,
 baita ere bihurtu,³⁹⁶
 zeinta³⁹⁷ dan azkarra,
 egiten diogula
 burla eta farra.

Behin baino gehiagotan
 ikusi dedanaz,

³⁹⁰ *ongi ginduzkek gu anitz*: ondo asko geun-
 deke gu.

³⁹¹ *zeagok*: zagok.

³⁹² *sarri*: berehala.

³⁹³ *biziro*: biziki, oso.

³⁹⁴ *maira(n)*: orea egiteko erabiltzen den aska
 modukoa.

³⁹⁵ *baziakiat*: bazekiat.

³⁹⁶ *bihurtu*: itzuli.

³⁹⁷ *zeinta*: zeren eta.

lo egiten dik beti
katarrak egunaz.
Lepoan kaskabel bat
ifintzearekin,
iges egiten erraz
dek soinuarekin.

Lokarriaz lotutzen
ez dek gaitz lepoa,
zergatik nere ustez
pisua dik loa.
Guztai zitzaien
ongi iruditu,
baina inork ere ez zuen
beretzat aditu.

Batak esaten zuen
“Ni nago gogorra”,
besteak “ni itsua”,
besteak “ni gorra”.
Edozeinek ematen
ohi du kontsejua,
baina nork egiten du?
Hor dago kontua.

Atsoa eta arkakosoa

Gure goiko bizitzan³⁹⁸
bizi zan atsoa
zan elizarakoia,³⁹⁹
zan Jaungoikozkoa.
Beti mar-mar zegoan
etxean, elizan
beti paternosterrak
esaten ari zan.

Ez zituen utzitzen,⁴⁰⁰
zer nahi gerta zedin,
nahiz katarroa izan,
nahiz sabelean min,
egun oroko meza,
errosarioa,

³⁹⁸ *bizitza*: solairua.

³⁹⁹ *elizarakoia*: elizkoia.

⁴⁰⁰ *utzitzen*: uzten.

eta bezperondoren⁴⁰¹
zan kalbarioa.

Baina zuen gaixoak
eraman⁴⁰² txikia,
edozein gauzak zuen
estutzen guztia.
Egun batez ari zan
errabiz atsoa
ezin harrapaturik
gonan kukusoa.⁴⁰³

—Zital horrek ez dirak⁴⁰⁴—,
zegoan esaten
—ohean ez kanpoan
pakerik ematen.

Ez diat igarotzen
behin ere egunik
Jaungoikoari otoitz
egin gabetanik,
hire hortzetatika⁴⁰⁵
utzi nazan, arren,⁴⁰⁶
hala edo honela,
ni libre lehenbailehen.

Hitz hoiek aditzean
nengoan pentsatzen
zer gauzak Jainkoari
zaiozkan⁴⁰⁷ eskatzen.

Sentitzen det honetan
negar-intziria.⁴⁰⁸
Lasterka noa gora.
Odolez bustia
topatzen det atsoa
etzinik lurean,

⁴⁰¹ *bezperondoren*: bezperen ondoren, iluna-barreko otoitzen ondoren.

⁴⁰² *eraman*: kasu honetan izena da eta ‘pazientzia’ da adiera: *eraman txikia izan, pazientzia gutxi eduki*.

⁴⁰³ *kukusoa*: arkakusoa, ardia.

⁴⁰⁴ *dirak*: didak.

⁴⁰⁵ *hortzetatika*: hortzetatikan, hortzetatik.

⁴⁰⁶ *arren*: mesedez.

⁴⁰⁷ *zaiozkan*: zaizkion.

⁴⁰⁸ *negar-intziria*: negarrezko intziria, oinazea edo atsekabea adierazteko hotsa.

alkitik⁴⁰⁹ eroria
sukalbazterean.

Salto egin ondoren
gonatika⁴¹⁰ gora,
arkakoso gaiztoa
igo zan lepora.

Atzera egin nahirik
iges egiteko,
eta gero lurrian
oinakin hiltzeko,
erori ta jo zuan
erruz⁴¹¹ suburnia⁴¹²
eta idiki⁴¹³ zion
buruan zauria.

Orduko haren oju
eta deadarrak!
Gainera hark egiten
zituen negarrak!
Ordu bi gutxienaz
egon zan honela,
zirudien larrua
kentzen ziotela.

Negarrak utzi eta
hasen da atsoa
arra eta demoka,⁴¹⁴
zeren kukusoa
iges joan zitzaion,
eta arratsean
beldur zan izan zezan
berek in ohean.

Hau da gertatzen dana
kristau askorekin
ezin duten orduan
nahi dutena egin.

⁴⁰⁹ *alki(tik)*: aulkia.

⁴¹⁰ *gonatika*: gonatikan, gonatik.

⁴¹¹ *erruz*: indar handiz.

⁴¹² *suburnia*: suburdina, egurrari eusteko
beheko suan jartzen den burdinazko euskarria.

⁴¹³ *idiki*: ireki.

⁴¹⁴ *arra eta demoka*: madarikatzen.

Baina engainatutzen
dirade gaixoak,
gizonak, agureak,
andreak, atsoak,
baldin uste badute
gure Jaungoikoak
entzungo dituela
haien errezoak,
igesi bidaltzeko
udan kukusoak,
ez badira garbitzen
etxeko zokoak.

Gure otoitzak dira
gauza txit ederrak;
ez, ordea, bagera
otoizle alferrak.

Errezoak egiten
diran bitartean,
jardun⁴¹⁵ behar du beti
bakoitzak lanean.
Ez badegu ereiten
soroan hazia
ez zaigu etorriko
zerutik garia.
Eta badaukatzigu⁴¹⁶
zikinak zokoak
ez zaizkigu faltako
tximitz⁴¹⁷-kukusoak.

Astoa eta igelak

Asto bat zijoan behin
egur zamarekin,
pentsamentu ilunak
eginaz berekin.
Bide luzea zeukan,
pisua zan zama,
hogeit urte baziran
hil zala haren ama.
Gainera zeukan guztiz

⁴¹⁵ *jardun*: aritu.

⁴¹⁶ *badaukatzigu*: badauzkagu.

⁴¹⁷ *tximitz*: zimitza, gizakiaren odola xurgatzen duen intsektua.

handia gosea,
ez zan milagro triste
gaixoa joatea.

Zingiradi⁴¹⁸ batean
horra non dan sartzen
eta arrantz eginaz
hasten dan esaten:
—Madarikatua, bai,
madarikatua,
Jainkoak niri eman
diraden patua.

Hau entzutean hango
igel kantariak
itxi omen zituzten
beren belarriak,
ez aditzeagatik
haren deadarrak,
zeren bestela lehertu
nahi zituen farrak.

Batek esaten dio
saihetsera joanik:
—Ez dago hemen, jauna,
erremediorik,
hona gu ere nola
geran hemen bizi.
Jaio ginan ezkeroz
ez degu ikusi
beste gauzarik baizik
lohia eta ura,
ez izanagatika⁴¹⁹
guztiz hoién gura.⁴²⁰

Honelaxe Jainkoak
dauka agindua,
ez balitz bezela da
guretzat mundua.
Eta jakin behar du
bere mesedeak⁴²¹
milaka, diotenez,
dira abereak

bizitzen diradenak
lurpean sarturik,
ikusten ez dutela
sekulan argirik.

Haiek beti kontentu
omen dira hala,
ez degu izan behar
guk ere honela?
Bai, guk beti daukagu
umore alaia,
ezin egingo degu
berdin gure nahia
konparatuaz haien
suertearekin,
kontentu izango da
nor berearekin.

Hau da gertatzen dana
munduko gaitzakin,
baldin neurtzen badira
handiagoakin.
Zu hemen zaude orain
zingiran⁴²² sarturik,
eta ateratzeko
ez dezu kemenik.

Birauka hasitzen da,
baina, —Txito-txito,
—igelak deitzen dio—
begirozu⁴²³ ito!
Gaur zure ezbarra
guztiz da handia,
baina ez da oraindik
galdua guztia.

On da jakin dezazun
da pazientzia
gaitz handia egiten
duena txikia.
Norbait etorriko da
hortik edo handik
lagunduko dizuna
irteten hemendik.

⁴¹⁸ *zingiradi*: zingira multzoa.

⁴¹⁹ *izanagatika*: izanagatikan, izanagatik.

⁴²⁰ *gura*: gogoia, desioa.

⁴²¹ *bere mesede(ak)*: errespetuzko trataera.

⁴²² *zingira(n)*: istinga, aintzira lohitsuia.

⁴²³ *begirozu*: “kontuz!” esateko modua.

Hau aditu ondoren,
haren mesedea⁴²⁴
hasi zan pixka bana
hartzen asnasea.⁴²⁵
Egon zan geldigeldi
denbora luzean,
gaineko zamak zeukan
uraren gainean.
Indarrak zitzaizkion
pixkaka etorri,
eta irteteko gai
horra non zan jarri.

Zingiratik kanpora
atera zanean,
astoak esan zuen
bere barrenean:
“Nik hemen ikusten det
gaur nere burua,
aditu deralako⁴²⁶
igel kontsejua,
bestela jira-bira
arras nekatu-rik,
zingiran geldituko
nintzan ni itorik.

Ez det nik, ez, ahaztuko:
da pazientzia
gaitz handia egiten
duena txikia.
Eta mundu honetan
nahi duenak bizi,
zer nahi gerta dakion
ez du behar etsi.

Astoa eta txakurra

Asto bat zamatua
alportx⁴²⁷ handiak

⁴²⁴ *haren mesedea*: errespetuzko trataera.

⁴²⁵ *asnasea*: arnasa.

⁴²⁶ *deralako*: dedalako, dudalako.

⁴²⁷ *alportx*: alportxa, ehun gogorrezko zerrenda zabala, ertzak bi poltsa eratuz josiak dituen eta sorbaldetan edo zamarien gainean alde banatara jarria eramaten dena.

zijoan feriara
nagusiarekin.
Etxeko artzanorak⁴²⁸
nahiz bai, nahiz ez deitu,
beti-beti ondotik
ohi zion segitu.

Ibili ziranean
hiru bat legoa,⁴²⁹
gure nagusi horrek
sentitzen du loa.
Gelditzen du astoa
bide bazterrean,
han bazkatzen⁴³⁰ dabilen⁴³¹
lo egin artean.

Etziten⁴³² da soroan,
hasten da zurrungaz,
oroitu gabetanik
astoaz, ez zamaz.

Bazebilen astoa
soroan bazkatzen,
eta txakurra zion
atzetik jarraitzen,
baina nola astoa
zan guztiz handia,
atzeman ezin zion
hortzaz janaria.

Orduan bi eskuak
gorontz⁴³³ altxaturik,
hasitzen zan ibiltzen,
txutika⁴³⁴ jarri-rik,
eta asto gaiztoak
altxarik bizkarra,
egiten zion beti
burla eta farra,

⁴²⁸ *artzanor(ak)*: artzain-zakurra.

⁴²⁹ *legoa*: bide neurri zaharra; Espainian guxti gorabehera 5,5 km-ren baliokidea, Frantzia 4 km-rena.

⁴³⁰ *bazkatzen*: bazka hartzen, larratzen, alhatzen.

⁴³¹ *dabilen*: ibil dadin.

⁴³² *Etziten*: etzaten.

⁴³³ *gorontz*: gorantz.

⁴³⁴ *txutika*: zutik.

esaten ziolarik:
—Hau bai komedia!
Dirurik⁴³⁵ itsuaren
txakur dantzaria.

Eta honek esaten
dio astoari:
—Pixkatxo bat, maitea,
beherontz⁴³⁶ makur hari.⁴³⁷

Honela dabiltzala
poliki jostatzen,
lehoi bat basotika⁴³⁸
zaie ateratzen.
Artzanora lasterka
badijoa handik
utzitzen duela han
astoa bakarrik.
Honek egiten dio
hari deadarra,
hark berriz urrutitik
egiten du farra.

Asto gaixoa hil zan,
ez dago dudarik,
eskarmentu eder hau
guztiori utzirik:
besteak laguntzea
guri nahi badegu,
guk ere besteai
lagun behaiegu.⁴³⁹

Erlikidun astoa

Asto bat zamatua
guztiz erlikiaz
zijoan inon ezin
kabiz⁴⁴⁰ fantasiaz,
zergatik zutenean
jendeak ikusten,

⁴³⁵ *dirurik*: dirudik, irudi duk.

⁴³⁶ *beherontz*: beherantz.

⁴³⁷ *hari*: hadi.

⁴³⁸ *basotika*: basotikan, basotik.

⁴³⁹ *behaiegu*: behar diegu.

⁴⁴⁰ *kabiz*: kabituz.

belauniko ziraden
berehala jartzen,
eta bide zitzaion
buru hartan jarri,
egiten ziotela
belauniko hari.

Hargatika⁴⁴¹ zeraman
guztiz goratua
eta haizez betea
gaixoak burua.

Honela ikusirik,
esan zion batek:
—Agur hoiek hiretzat
dirala uste dek?
Ez dek besterik falta,
baizika⁴⁴² astoa
adoratzea hala
nola Jaungoikoa!

Makurtu ezak hire
haizezko burua,
ez dituk agur hoiek
hiretzat, kaikua!
Ez al dakik dijoala
kutxa bat gainean
erlikiaz betea
hire bizkarrean?

Zenbat asto badira
gizonen artean,
arkitzen diranean
enpleo batean,
sinistatzen ohi dute
gure kortesiak
dituztela gugandik
haiek mereziak,
eta gero galtzean
beren enpleoak
gelditzen ohi dirade
lehen bezin astoak.

⁴⁴¹ *Hargatika*: hargatikan, hargatik.

⁴⁴² *baizika*: baizikan, baizik.

Lehoia eta astoa

Lehoi handi bat zan behin
goizetik atera,
asto bat bere lagun
harturik, ehizera.
Artzai-txaol⁴⁴³ batean
uzten du astoa,
bidetxidior⁴⁴⁴ batera
bera badijoa.

Astoak behar zuen
handik arrantz egin,⁴⁴⁵
lehoiaganontz⁴⁴⁶ ehiza
guztia joan zedin.
Hain gogoz egiten du
astoak arrantza,
non zuen lehoiaren
orruaren antza.

Abereak dabilta
batetik bestera,
eta gero dijoaz
bidetxigorrrera.⁴⁴⁷
Astoak sartu zien
halako beldurra,
non ez zuten ikusten
begiakin lurra.

Jaten ditu lehoiak,
utzirik hezurrak,
usaiez ase ditzan
astoak sudurrak.

Hezurrak ikustean,
esan emen⁴⁴⁸ zuen:
—Pixka bat lehentxeago
egon banintz hemen,
ez nuen ez utziko

⁴⁴³ *txaol*: txabola.

⁴⁴⁴ *bidetxidior*: bidezidorra, animalia zein oi-
nezkoentzako bide estua.

⁴⁴⁵ *arrantz egin*: arrantza egin, astoak orro
egin.

⁴⁴⁶ *lehoiaganontz*: lehoiaganantz.

⁴⁴⁷ *bidetxigor(rera)*: bidezidorra; ohart gaiten
lehentxeago *-txidor* aldaera erabili duela.

⁴⁴⁸ *emen*: omen, ei.

bakar bat bizirik,
ez zezen, ez katamotz,
ez otso, ez hartzik.

Aditu zuenean
fanfarroikeria,
lehoiak egin zuen
algara handia.
Honen tripa betea
gelditu zan ehizez,
astoarena berriz,
lehen bezela, haizez.

Farra eragiten du
gizon beldurriak,
esaten hasten bada
bere balentia.⁴⁴⁹

Tximua lotsaturik

Hegazti eta arrai,
abere guztiak,
deitu omen zituen
Jupiter handiak,
eta esan zioten
far-irriarekin:⁴⁵⁰
—Zertarako zatozten
behazute⁴⁵¹ jakin.

Umerik ederrena
dakarkidanari
emango diot nik gaur
lepande⁴⁵² bat sari,
zilarrezko letretan
esaten duena:
“Guraso guztietan
hau dek abilena”.

Badijoaz lasterka
guztiak etxera
beren umeak hartu
eta ekartzera.

⁴⁴⁹ *balentia(k)*: balentria.

⁴⁵⁰ *far-irri(arekin)*: barre-irria, irribarrea.

⁴⁵¹ *behazute*: behar duzue.

⁴⁵² *lepande*: lepokoa, koilarea.

Bihurtutzen⁴⁵³ dirade
guztiak batetan⁴⁵⁴
dituztela umeak
beren bizkarretan.

Tximuak erakusten
du bere umea,
jaio berria eta,
gainera, emea.
Jupiter hasitzen da
eztanda egiten
duenean halako
figura ikusten.

Lehertu nahi dute ere
abere guztiak
farraz eta algaraz
txiki ta handiak.
Tximu gaixoa arras
zaiote lotsatzen,
eta da Tetuana
iges handik joaten.

Nolatan atrebitu
zan eramatera
ume itsusi hura
guztien aurrera?
Zergatika⁴⁵⁵ ez ohi da
ume itsusirik,⁴⁵⁶
bere gurasoentzat
ederra ez danik.

Jupiter eta astoa

Jupiterri, zeina dan
jaungoiko faltsoa,
kejatu zitzaion behin
biziro⁴⁵⁷ astoa.

—Ez dakit —esan zion—
nola dan astorik

⁴⁵³ *Bihurtutzen*: bihurtzen, itzultzen.

⁴⁵⁴ *batetan*: bat-batean.

⁴⁵⁵ *Zergatika*: zergatikan, zergatik.

⁴⁵⁶ *itsusirik*: lehen argitalpenean *itsuric* jartzen du; agidanez, errata da. Silaba kopuruak ere hala iradokitzen du.

⁴⁵⁷ *biziro*: biziki, asko, oso, guztiz.

baratzazaia⁴⁵⁸ nausi
izan nahi duenik.
Egun oro narama
plazara berekin
aza, porru, tipula,
eta letxuakin.⁴⁵⁹

Hoiiek saldu ondoren,
bihurtzen⁴⁶⁰ naiz nekez,
arras zamaturika,⁴⁶¹
etxera, gorotzez.
Ezer ere jan gabe
nabil erdi hila,
goitik behera sentitzen
derala⁴⁶² makila.

Astoaren negarraz
jauna da kupitzen,⁴⁶³
eta teilagin⁴⁶⁴ bati
han dio bialtzen.

Laster bihurtzen zaio
berriz Jupiterri,
esanaz: —Teilaginak
hiltzen narabil ni.
Jan gutxi ematen dit,
makil golpe asko.
Nonbait eraman behat,⁴⁶⁵
Jauna, zenbait txasko!

Hemen nator berorri⁴⁶⁶
berriz eskatzera
arren bidal nazala
beste etxe batera.

Larruzale zahar bati
bidaldutzen dio,
astoari hobeki

⁴⁵⁸ *baratzazaia*: baratzezaina, baratzea lantzen duena.

⁴⁵⁹ *letxua(kin)*: letxuga.

⁴⁶⁰ *bihurtzen*: itzultzen.

⁴⁶¹ *zamaturika*: zamaturikan, zamaturik, kargaturik.

⁴⁶² *derala*: dedala, dudala.

⁴⁶³ *kupitzen*: gupidatzen, errukitzen.

⁴⁶⁴ *teilagin*: teilak egiten dituen langilea.

⁴⁶⁵ *behat*: behar dut.

⁴⁶⁶ *berorri*: errespetuzko trataera.

ez dijoakio.

Bihurtu zan lasterka
berriz kejurekin,
eta jaunari zion
honela hitz egin:

—Jauna, larruzaleak
zamatzen nau erruz⁴⁶⁷
egun oro, idi, behi,
eta zaldi larruz.
Nere uste guztian
dauka desoea
zamaz leherturik hila
ni ikustekoa.
Nola nere larrua
dan aski handia,
nerekin egin nahi du
segurki zahagia.⁴⁶⁸

Jaunak entzunik haren
hitz negargarriak,
itxi ziozkan⁴⁶⁹ arras
bere belarriak,
esaten ziolarik:
—Hemendik aurrera
ez datorrela inor
keja ematera.

Ez naiz inortxo ez ere
berdin kupituko,
beren patuarekin,
dira geldituko
asto eta txerriak
mandoak, zaldiak,
gizon eta abere
diraden guztiak.

Inork ez du estimatzen
bere suertea,
ustez dala besteena
askotzaz hobea.

⁴⁶⁷ *erruz*: asko.

⁴⁶⁸ *zahagia*: ardoa edo olioia gordetzeko era-
biltzen den abere larruz egindako zakua.

⁴⁶⁹ *ziozkan*: zizkion.

Mediku hitzontzia⁴⁷⁰ eta eria

Eri⁴⁷¹ bat guztiz gaizki
zegoan ohiean,⁴⁷²
eta pultsua ongi
hartu ondorean,
hasten zaio esaten
bere medikua:
—Gaizki iduritzen zat
gaur zure pultsua,
indarrika⁴⁷³ ez dauka,
eta bitartean
ehun golpe daukatzi⁴⁷⁴
minutu batean.

Sendatu zinalako
zerade zu poztu
eta zerbait jan dezu,
edo zera hoztu.
Alferrik ukatuko
dirazu⁴⁷⁵ zuk niri,
zerbait honelakotxe
pasa zazu⁴⁷⁶ zuri,
bestela seguru naiz,
ez daukat dudarik,
aterako zindudan⁴⁷⁷
nik gaitz honetatik.

Mila atera ditut
nik nere denboran
ez da bat bakarrika⁴⁷⁸
beste mundura joan.
Gauzarika⁴⁷⁹ onena
izango da hemen
zure konfesoara
deitzea lehenbailehen.
Ongi dakizu inork

⁴⁷⁰ *hitzontzia*: berritsua, asko hitz egiten
duena.

⁴⁷¹ *Eri*: gaixoa.

⁴⁷² *ohi(ean)*: ohea.

⁴⁷³ *Indarrika*: indarrikan, indarrik.

⁴⁷⁴ *daukatzi*: dauzka.

⁴⁷⁵ *dirazu*: didazu.

⁴⁷⁶ *zazu*: ezazu.

⁴⁷⁷ *zindudan*: zintudan.

⁴⁷⁸ *bakarrika*: bakarrikan, bakarrik.

⁴⁷⁹ *gauzarika*: gauzarikan, gauzarik.

esan gabetanik
ez dakarrela inoiz
gauza onak gaitzik.

Hasarretutzen zaio
honetan eria,
eta esaten dio:
—Berritsu handia!
Zertan ari zerade
aitzakia bila,
gaitz honetatik zuri
hil zaizkitzu mila.

Ez det jan, ez naiz hoztu,
ez det hitz bat egin,
ez orain eta ez lehen,
ez bada zurekin.
Zure betiko hitza
eta erausia⁴⁸⁰
jakizu asko dala
hiltzeko eria.

Zure aitzakiakin
zoazkit hemendik,
ez det nik sendatzeko
mediku beharrik.
Beti esan dirazu
ezer ez derala,⁴⁸¹
eta orain diozu
gaizki nagoala?
Badakit nik zer dedan,
ez nago hain gaizki,
erausi gutxirekin
jarriko naiz ongi.

Burua makurturik⁴⁸²
medikua joan zan,
eta gero eria
laster sendatu zan.
Hitz gutxi, begi ona,
handia zentzua,
hoiek egiten dute
ona medikua,

⁴⁸⁰ *erausia*: erasia, hizketa, jarduna.

⁴⁸¹ *derala*: dedala, dudala.

⁴⁸² *Burua makurturik*: umildurik.

baina oraindika⁴⁸³ da
mediku hobea
osasunari ongi
kontu egitea.

Mando zamatuak

Bi mando zijoazen,
biak zamatuak,
bata eta bestea
elkarri lotuak.
Bata zijoan arras
ederki jantzia,
zinta, kaskabel, lumaz
betea guztia.

Atzetika⁴⁸⁴ zintzilik
zeukan joaleak⁴⁸⁵
iduki ohi zituen
airean kaleak.
Bizkarrean zeraman
urre zama handia,
ongi botatzen zion
jendeak begia.

Bestea lotsaturik
zijoan arlotez,⁴⁸⁶
zamatu zutelako
zaku garagarrez.
Ez ziran nerekiko
harrotzeko galak
bizkarrean zituen
garagar kostalak.⁴⁸⁷

Irteten zaiozkate⁴⁸⁸
lapurrak bidean
mando ederragana
zuzen-zuzenean.

Ostikoka hasten da,
eginaz irrintzi,

⁴⁸³ *oraindika*: oraindikan, oraindik.

⁴⁸⁴ *atzetika*: atzetikan, atzetik.

⁴⁸⁵ *joale(ak)*: joarea, zintzarria.

⁴⁸⁶ *arlotez*: eskalez.

⁴⁸⁷ *kostal(ak)*: zaku handia.

⁴⁸⁸ *zaiozkate*: zaizkie.

eta alderatutzen⁴⁸⁹
ez die nahi utzi,
beldurrez geldi dedin
jantzi gabetanik
bota zuen bezala
amak sabeletik.

Nola zituzten txispak⁴⁹⁰
lapurrak berekin
hil eta joan ziraden,
diruak harturik,
ukitu ere gabe
bestea utzirik.

Hau ikusi ondoren
bigarren mandoak
esan omen zituen
hitz honelakoak:

—Deaurru-etxeraino
bijoa⁴⁹¹ jantzia,
laburtu behar badu
honela bizia.
Nahiago det eraman
askoz garagarra,
ezen ez urre zama
edo nahiz zilarra.

Azeria eta mahatsak

Zintzilika⁴⁹² daudela
ditu azeriak
ikusten mahats-mordoak
heldu, hori-horiak.
Jartzen da begiraka
gaixoa goseak,
badabilzkio tripak
jateko zaleak.

Saltoka hasitzen da
ahalegin guztian,
ordu bian badabil
ezin iritsian.

⁴⁸⁹ *alderatutzen*: alderatzen, gerturatzen.

⁴⁹⁰ *txispa(k)*: zizpa, antzinako fusil mota; es-
kopeta.

⁴⁹¹ *bijoa*: joan bedi, joan dadila.

⁴⁹² *Zintzilikan*: zintzilikan, zintzilik.

Ikus zuenean
ez zala protxurik,⁴⁹³
mahatsai esan zien,
begia jasorik:
—Zaute, zaute,⁴⁹⁴ mordoak,
zaute hostopean,
ez zerate oraindik
jarri sasoiean.

Zerbait nahi eta ezin
badegu iritsi,
azeriak bezela
behar degu utzi,
“Zaude, zaude” esanaz
“Zaude hor berean,
zergatika ez zera
jarri sasoiean”.

Lehoia eta arratoia

Lehoi baten atzapar
handi zorrotzetan
arratoi bat zegoan
guztizko penetan,
ez zergatik jan zion
gazta, txorizoa,
bai zeren kentzen zion
gabetako loa,
ordu guztietako
haren ibiliak
uzten ez ziolako
itxitzen⁴⁹⁵ begiak.

Negarrez hasten zaio
barkazio eske,⁴⁹⁶
uzten dio, esanaz:
—Horra bahoake.⁴⁹⁷

Ozta hilabete bat
oraindika joan zan,
horra non lehoi hori
erori zan tranpan.

⁴⁹³ *protxu(rik)*: probetxua, etekina.

⁴⁹⁴ *zaute, zaute*: zaudete, egon zaitezte. Agin-
terazko forma da.

⁴⁹⁵ *itxitzen*: ixten.

⁴⁹⁶ *barkazio eske*: barkamen eske.

⁴⁹⁷ *bahoake*: hi joan haiteke.

Hasitzen da egiten
halako orruak,
non ikaratzen ditu
hango inguruak.

Ezagutu ondoren
orruan lehoia,
lasterka han dijoa
gure arratoia.
Hortzakin berehala
du soka puskatzen,
eta tranpatik libre
du lehoia uzten.

Nork esan lehoiari
orduan bizia
eman behar ziona
zala arratoia!
Hargatika munduan
handi izan arren,
ez daki batek noren
behar izango den.

Otsoa eta artzanora

Otso handi bat
mendiak gora
zijoala goiz batean,
artzanor⁴⁹⁸ handi
batekin topo
egin zukean⁴⁹⁹ bidean.
Zeuden lekuan
gelditu ziran
biak elkar ikustean.

—Adiskidea
—dio otsoak,
agur handi bat eginik—,
Noiz ezkeru zu
honen goiz hemen?
Zure ardiak utzirik,
ez zera, ez, gaur
motibo gabe
apartatu artaldetik.

⁴⁹⁸ *artzanor*: artzain-zakurra.

⁴⁹⁹ *egin zukean*: egin zuten, nonbait; egin omen zuten. Ziurgabetasuna adierazteko modua.

Artzanor horrek
erantzun zion:
—Nahi nuke egon zurekin,
aurrera nola
bizi behagun,⁵⁰⁰
biok dezagun hitz egin.
Zuk nahi badezu,
nere partetik
izango nuke atsegin.

Ikusi zuen
otso handiak
zeukala hark lepandea,⁵⁰¹
hartzen ziona
lepo guztia,
burni arantzez betea,
eta ez zala
orduan erraz
harekin burrukatzea.

Lotsa zan baino
beldur gehiago
bere barrenen sentirik,
—Gusto horixen,—
erantzun zion,
—gaur bertan izan nahi det nik,
eser gaitezen
hementxen bertan,
izan ez dedin esparik.⁵⁰²

Iduritzen zat,
—dio artzanorak—
dala guretzat hobea,
aurrera biok
lehen degun baino
hobeto elkar hartzea.
Batak besteari
esanaz beti,
“Agur, nere adiskidea”.

Nork izango du,
esan zadazu,
bizi guztian gogoia,
beti barrenen

⁵⁰⁰ *behagun*: behar dugun.

⁵⁰¹ *lepandea*: lepokoa, koilarea.

⁵⁰² *espa(rik)*: kexua.

idukitzeko
elkarrentzat gorrotoa?
Ta letaginaz
puskatutzeko
bata besteari lepoa?

Ez dagokio,
beste aldetik,
esan behar da egia,
zu bezalako
indartsu bati
pertsegitzea ardia.
Zergatika da
aberetxo bat
ona eta izutia.

Zuretzat askoz,
dudarik gabe,
dira kontresta⁵⁰³ hobeak
lehoiak, hartzak,
ta katamotzak,
eta basoko urdeak.
Hoiekintxe zuk
egin behaituzu⁵⁰⁴
aurrera zure peleak.

—Arrazoi dezu.
—dio otsoak—
Ez duenari indarrik
lotsagarri da
gaitz egitea,
ta ez uztea bizirik.
Ez det gehiago
halakoakin
nik izan nahiko konturik.

Ematen dizut
hitza egiaz
ez naizela ni aurrera
joango hemendik
zuen alderontz,
zure ardiak jatera,
baizika zuek
bisitatuta,
zuen ordenak hartzera.

⁵⁰³ *kontresta*: aurkaria.

⁵⁰⁴ *behaituzu*: behar dituzu.

Orduan elkar
despediturik,
bihurtu⁵⁰⁵ ziran etxera,
bata bestearen
beldurrik gabe
soseguz asnas⁵⁰⁶ hartzera,
eta kuido
guztitik libre
deskantsuz lo egitera.

Egun batzuek
igaro eta
hasi zan ardi kontatzen,
eta artzanora,
ikusirika
ari zirala bakantzen,
lehen bezin berri
hasi izan zan
egun eta gauak galtzen.

Gaitz egiteko
grina gaiztoa
batek badakar jatorriz,
gaztetandika⁵⁰⁷
ez badu uzten,
gaitza egingo du berriz,
nahiz bere hitza
eman dezala
mila eta mila aldiz.

Mendia haurgiten

Turmoiak⁵⁰⁸ hortik
tximist hemendik
ikusirika, jendea
egun batean
bide zegoan
arras beldurrez betea,
eta egiaz
posible ez zan
sosegurik izatea.

⁵⁰⁵ *bihurtu*: itzuli.

⁵⁰⁶ *asnas*: arnasa.

⁵⁰⁷ *gaztetandika*: gaztetandikan, gaztetandik.

⁵⁰⁸ *turmoi(ak)*: trumioia.

“Dudarik gabe,”
 esaten zuten,
 “juizioko eguna
 da aditzera
 tormenta honek
 guri ematen diguna.
 Behar bezela
 prestatutzeko
 egin zagun ahal deguna.”

Honetan norbait
 badator eta
 horra non duen esaten,
 txit urrutian
 mendi handi bat
 omen dagoala haurgiten,⁵⁰⁹
 honetarako deadar haiek
 dituela hark egiten.

Ikara utzi
 alde bat eta
 jendea dago ixilik.
 Zer gauza handik
 behar ote duen
 atera haren barrendik?
 Zergatik gauza
 txikirik ezin
 diteke irten menditik.

Badator norbait
 berri handia
 jendeari ematera,
 dala mendiaren
 sabeletika⁵¹⁰
 sagu txiki bat atera.
 Hau aditu ta
 jende guztia
 juan zan algaraz etxera.

Honela gerta
 ohi da, kristabak,
 maiz urrutiko gauzakin.
 Hargatika guk
 bizi behagu⁵¹¹

⁵⁰⁹ *haurgiten*: haur egiten, erditzen.

⁵¹⁰ *sabeletika*: sabeletikan, sabeletik.

⁵¹¹ *behagu*: behar dugu.

gure errepain⁵¹² zaharrakin,
 geldi ez gaitezen
 asko bezela
 gero txalma⁵¹³ handi barekin.
 Urrutitika⁵¹⁴
 eginagatik
 intxaurrak soinu handiak
 alderatuta
 izan ohi dira
 askotan intxaur txikiak.
 Egia handi hau
 erakutsitzen
 digu esperientziak.

Aizkora eta kirtena

Egurgile bat
 sort egitera⁵¹⁵
 joan zan basoan barrena,
 eta bidean
 galdu zitzaion
 aizkoratika⁵¹⁶ kirtena.

Sort egiteko
 beste berri bat
 egin nahirik aizkorari,
 gaia eskatzen
 hasi zitzaion
 han zan arbol bakoitzari.

Inork ez zion
 gairik eman nahi,
 eta arteak bakarrik
 adar mehetxo bat
 eskeini zion,
 gaixo hartzaz kupiturik.⁵¹⁷

Kirten berria
 egin ondoren,
 sartzen dio aizkorari.
 Eta golpeka

⁵¹² *errepain*: errefraua, esaera zaharra.

⁵¹³ *txalma*: ezustekoa.

⁵¹⁴ *urrutitika*: urrutian, urrutitik.

⁵¹⁵ *sort egitera*: egurra moztu eta biltzera.

⁵¹⁶ *aizkoratika*: aizkoratikan, aizkoratik.

⁵¹⁷ *kupiturik*: errukiturik.

hasitzen⁵¹⁸ zaio
arte harixe berari.

Hau ikusita,
hasten dirade
zumarrak eta lizarrak,
arte onaren
kontra egiten
oju⁵¹⁹ eta deadarrak.

—Asto handia,—
esaten die
—ez al hekien oraindik
egurgileak
bizi dirala
guk galtzen degun bizitik?

—Horra zer esker
ematen dian,
orain hasi dek higandik.
Sarri⁵²⁰ ez geatzik⁵²¹
bat bakarrika
basoan utziko zutik.

Hiri bakarrik
egin bazian,
tontotzar⁵²² horri, kaltea,
ezer ez huen,
baina guretzat
ez dek izango hobea.

Bere etsaiari
eman badio
noizbait norbaitek eskua,
lehen edo gero
ikusiko du
galdurik bere burua.

Bada jaungoiko bat

Zerua eta lurra,
eta itsasoa

dagozkigu esaten
badala Jainkoa.

Inork sekulan balu,
honetan dudarik,
ez luke bere buru⁵²³
esatea baizik,
beti argi emanaz
lehen bezin handia
egun oro ikusten
degu eguzkia.

Urteak joanagatik
milaka pasatzen,
lehen bezalaxe digu
argia ematen.
Nork egin ote zuen,
zer harrigarria!,
behin ere akabatzen
ez zaigun argia?

Nork, igaroagatik
egunak, urteak,
gordearazten diozka⁵²⁴
lehenengo bideak?
Baldin irteten balitz
bide haietatik,
ez litzake gelditzen
gizon bat bizirik.

Pixka bat joaten balitz
harontz⁵²⁵ eguzkia,
laster lezake hotzak
hil mundu guztia.
Eta honontz⁵²⁶ baluke
pauso bat ematen,
berehala beruak
ginduke itotzen.

Hondarrak ez baleza
geldi itsasoa,
orobat litzateke
mundua itoa,

⁵¹⁸ *hasitzen*: hasten. Jatorrizkoan *hasiten* da-
tor, baina errata dirudi.

⁵¹⁹ *oju*: oihua.

⁵²⁰ *Sarri*: berehala.

⁵²¹ *geatzik*: gaitik, gaitu hikako moldean.

⁵²² *tontotzar*: tontoa, ergela.

⁵²³ *bere buru*: bere buruari, bere baitan.

⁵²⁴ *diozka*: dizkio.

⁵²⁵ *harontz*: harantz.

⁵²⁶ *honontz*: honantz.

baina Jaungoikoaren
ordenak harturik,
behin ere igarotzen
ez da hondarretik.

Baldin noizbait norbaitek
nahi baluke jakin
lehenbiziko gizona
zeinek zuen egin,
bijoa⁵²⁷ aditzera
jakintsun handiak.
Eta ikusiko du
zer astakeriak
haien mingainetatik
dituen aditzen.

Eta nola lehen bezin
ilun dan gelditzen,
galde bizaie⁵²⁸ nola
guk mundu guztia
ikusteko asko degun
begiko ninia?
Nola hodoiak⁵²⁹ gora
joaten dan artea
dan posible hain hazi
txikitik sortzea?

Nola irten bezala
txitoa arraultzetik,
ez duen huts egiten
mokoka alerik?
Nola enadak⁵³⁰ egin
ohi duten kabiak
harriturika⁵³¹ uzten
dituzten guztiak?

Zer erantzungo dute
gizon jakintsuak
gauz hoietan badira
gu bezinitsuak?
Atozkit honontz orain,

⁵²⁷ *bijoa*: joan dadila, doala.

⁵²⁸ *galde bizaie*: galde diezaietela; aginterazko forma.

⁵²⁹ *hodoi(ak)*: hodeia.

⁵³⁰ *enada(k)*: enara.

⁵³¹ *harriturika*: harriturikan, harriturik.

zu gizon zoroa,
ukatzeroa oraindik
badala Jainkoa.

Heriotzeko orduan
aditzen badizut,
egia diozula
sinistuko dizut.
Orduan nere peril⁵³²
aho horretatik
Jainkoaren izena
adituko det nik.

Osasuna danean,
bai ere indarra,
gizonak egin ohi du
Jaungoikoaz farra,
baina galtzen baditu
bat eta bestea,
orduan aitortzen du
hark bere jabea.

Ez da mundu honetan
inon naziorik
Jaungoiko bat badala
aitor ez duenik.
Azkenean mendiko
gizon basatiak
egi hau sinistatzen
ohi dute guztiak.

Bada bai Jaungoiko bat,
danik justuena,
zerua eta lurra
egin dituena.
Zuk egin zenduen, bai,
nere Jaungoikoa
lehenbiziko gizona
zure antzekoa.

Zuk eginak dirade
eguzki, ilargia,
izar ederrak eta
itsaso handia.
Hoiiek ikusten dira
gauaz ta egunaz

⁵³² *peril*: arriskua.

alabantzak egiten
zure ontasunaz,
zure jakinduriaz,
ta handitasunaz.

Gauzarik txikienetan da haundiena⁵³³
Jaungoikoa

Nork esan gure
Jaungoiko onak
gauzarik txikienetan
poderiorik
handienaren
muestrak dizkigula eman.
Hau ikusteko
historia bat
on da nik konta dezadan.

Inguma⁵³⁴ zuri
itsusi batek
ohi ditu udaberrian
milaka arraultzak
hor-hemen uzten,
masust-arbolen⁵³⁵ orrian,
hau jan dezaten
handik irtenik
harrak ahalegin guztian.

Hala gertatzen
da zergatika
ozta dirade irteten,
berehalaxe
hasten dirade
gogotik hostoa jaten,
hilabetean,
gutxienean,
ez dira jaten gelditzen.

Hostoz aseaz,
egiten dira
behatza bezin lodiak,

⁵³³ *haundi(ena)*: handia. Testuan gainerako agerraldietan *handi* erabiltzen du.

⁵³⁴ *inguma*: tximeleta.

⁵³⁵ *masust-arbol(en)*: masusta-arbola, masustondoa.

eta orduan
haiek ahotik
botatzen duten lirdiak,⁵³⁶
berak jiraka
darabiltela,
uzten ditu estaliak.

Badirudite
ezkur aleak
orduan oso-osoak,
haur jostatzeko
boltsa batean
norbaitek sartutakoak.
Nork sinistatu
behar dutela
piztu gero honelakoak.

Udaberria
datorrenean
hasten dirade irteten,
txulo bat boltsan
egin ondoren,
eta hegoak zabaltzen,
zergatik boltsan
dauden artean
inguma dira bihurtzen.

Gero arraultzak,
amak bezala,
arbol hostoan eginik,
berehalaxe
hoientxen gisa
gelditzen dirade hilik.
Gure bizia
laburra dala
ez degu zer kejuririk.

Haien lirdiak,
zeinak dirudi
armiarmaren sarea,
boltsa gisara
dagoalako
du izena *kapulea*.
Zirikuaren⁵³⁷

⁵³⁶ *lirdi(ak)*: lerdea, baba.

⁵³⁷ *Ziriku(aren)*: zeta.

izena hartzeko
falta zaio iruitea.⁵³⁸

Ziriku hau da
zuria edo
arto-bizar kolorea,
gero bakoitzak
ematen dio
nahi baldin badu hobe,
purpurarena
jantzi behaena⁵³⁹
baldin bada Erregea.

Kolore gorri
purpurarena,
maskor baten barrenean,
maskorra jaten
gosez hasi ta
txakur batek hondarrean
arkiarazo⁵⁴⁰
zuen muturra
tintez busti zuenean.

Horra erregeen
soineko ederrak
inguma batzuen lana
eta kolore
gain-gainekoa
maskortxo batek emana.
Hau ikusita
zein da gizona
aurrera harrotuko dana?

Oraindik balitz
norbait munduan
nahi ez duena sinistu,
behar degula
dudarik gabe
denboraz guztiok piztu,
sinistamentu
milagrozkoko hau
ingumak dio erraztu.

⁵³⁸ *iruitea*: irun/irutea, hari bihurtzea.

⁵³⁹ *behaena*: behar duena.

⁵⁴⁰ *arkiarazo*: aurkiarazi, aurkitu.

Kutuna

Nere adiskidea,
behar dezu jakin
gertatutzen ohi dana
munduan gurekin:
inor ez da kontentu
bere suerteaz,
enbidia gaiztoa
du batak besteaz.

Nekazariak dio:
“Zorionekoak
dira maiorazkoak
ta indianoak”.
Hoiiek diote, berriz:
“Pozeko bizia
munduan daramana
da nekazaria.”

Medikuak nahi luke
izan letradua,
honek merkataria
edo medikua.
Ezkonduak ezkongai,
ezkongaiak senar,
ezagutzen ditut nik
honelako hamar.

Nork ote dauka, bada,
arrazoi honetan?
Ez batak ez besteak
diot nik benetan.
Arrazoa da beti
arkitzen erdian,
ez gehiegian eta
ez gutxiegi.

Baldin gehiegi badu
batek ondasuna,
gehienetan faltatzen
zaio osasuna,
eta nola hau gabe
ez dan zorionik,
ozta arkitzen ohi da
kontent aberatsik.

Pobreak ohi du, berriz,
osasun handia,

apetitu azkarra,⁵⁴¹
 janari txikia.
 Hargatik biziaren da
 beti enbidiaz,
 beti gaizki hitz egiten,
 aberats guztiaz.

Eta fortunaz bera
 aberasten bada,
 lehen baino gaizkiago,
 benturaz,⁵⁴² bizi da.
 Begira zuk dakizun
 gizon lodi hari,
 nik ezagutu nuen
 hura nekazari.

Goizetik arratsera
 beti aitzurrean,
 osasun onarekin
 umore onean.
 Aberastu zan guztiz
 Ameriketatik,
 baina geroztik ez du
 osasuna onik.

Janak eta edanak,
 lanik ez eginak
 emanak ditu horrek
 gaur dituen minak.
 Eta nola baitaukan
 odolak josia,
 hil oro gutxienaz
 behar du sangria.⁵⁴³

Hamar legua⁵⁴⁴ oinez
 egiteko hark lehen
 beste hainbeste ordu
 gehiegi zituen,
 eta ezin liteke
 gaurko egunean
 ordu betean ere
 ibili bidean.

Zertarako dirade
 gure ondasunak
 falta behar badigu
 egin osasunak?
 Ez da, ez da munduan
 behar diru asko
 pozez eta kontentuz
 bizi izateko.

Eta umore ona
 daukanak nahikoa,
 nonahi dauka bizitza
 zorionekoa.

Jainkoak hala nahirik
 dirade txit gutxi
 ezin ditezkeenak
 lan egin ta bizi,
 gainerakoak dira
 alfertzar utziak
 lanika egin gabe
 ongi bizi nahiak.⁵⁴⁵

Erleakin Jainkoak
 digu erakutsi
 nola bizi munduan
 nahi bada ikasi:
 dirade langileak,
 dira kontuzkoak;
 ez digute esango,
 “Gero gerokoak”.

Pozik jango luteke
 gaixoak guztia
 hain neke handiz egin
 ohi duten ezta,
 baina oroitzin dira
 badala negua,
 orduko⁵⁴⁶ behautela⁵⁴⁷
 egin gordaidua.⁵⁴⁸

Hala, ez dute jaten
 daukaten ezitik

⁵⁴¹ *azkarra*: apetitu handia.

⁵⁴² *benturaz*: menturaz, beharbada.

⁵⁴³ *sangria*: odolustea. Antzina, zenbait gaixotasun sendatzeko odola ateratzen zen.

⁵⁴⁴ *legua*: legoa, bide neurri zaharra.

⁵⁴⁵ *ongi bizi nahiak*: ongi bizi nahi dutenak.

⁵⁴⁶ *orduko*: ordurako.

⁵⁴⁷ *behautela*: behar dutela.

⁵⁴⁸ *gordaidua*: gordailua, gordetzeko lekua.

egun oro gaixoak,
pixkatxo bat baizik,
eta negu gogorra
etortzen danean,
jan ta lo hantxen daude
deskantsuz eultzean.⁵⁴⁹

Mantentzen dituenak
aireko txoriak,
itsasoko arraiak,
lurreko piztiak,
ez du hiltzen utziko
goseak gizona,
kontukoa danean
ta langile ona.

Izan ezkero jana,
edana, jantzia,
gainerako guztia
da erakeria.⁵⁵⁰
Enpleo eta honrak,
aberastasunak,
dirade banidade
ta harrotasunak.

Nork duen zoriona
jakin nahi badegu
plazetara joatea
besterik ez degu.
Lana erruz⁵⁵¹ egiten
duena astean
han dabil dantzan lehertzen
kontentuz jaiean.

Ez da inon festarik,
ez da merkaturik,
gogo badu ikusi
ez dezakeenik.
Nahi badu ostatua,
nahi badu kafea,
asko du lehenbiziko
tabernan sartzea.

Mahai ona topatzen du
gogo onarekin,
eta ez zaio falta
norekin hitz egin.
Asko du pasatzeko
hark egun guztia
txopin⁵⁵² bat ardo eta
lau kuartoko⁵⁵³ ogia.

Ez du kotxe beharrik,
ez ere zaldirik,
makila bat asko du
baldin bada lohirik,⁵⁵⁴
hor salto, hemen salto
joateko airean,
oinak zikindu gabe
batere bidean.

Nekeak emanika⁵⁵⁵
jateko gogoa,
txit ona arkitzen du
baba eta taloa.
Irteteko egun oro
erraz gorputzetik,
honelakoak ez du
aiuda beharrik.

Lanari utzi eta
etxean sartzean,
pozten da emaztea
deika aditzean,
umeai esanaz
“Atozte etxera,
aita oraintxen dator,
eta bazkaltzera.”

Errezatu ondoren,
hasten dira jaten
guztia apetituak
ona du arkitzen.
Egiatzki dirudi

⁵⁴⁹ *eultze(an)*: erlauntza.

⁵⁵⁰ *erakeria*: erokeria.

⁵⁵¹ *erruz*: asko.

⁵⁵² *txopin*: litro erdi inguruko edukiera-
neurria.

⁵⁵³ *kuartoko*: kobrezko diru zaharra.

⁵⁵⁴ *lohi(rik)*: lokatza.

⁵⁵⁵ *emanika*: emanikan, emanik.

haiek ikustean,
aingeruak daudela
bazkaltzen lurrean.

Han arkitzen dirade
poza ta pakea,
zorionekoa da
haien izatea.
Ongi balekitek⁵⁵⁶
handien bizia,
segur naiz ez lirake
haien enbidia.

Erran komunak dira
maisurik onenak,
jarraitu bitza ongi
bizi nahi duenak.
Hoiak esaten dute:
on da jakitea,
dirudien guztia
ez dala urrea.

Kanpotik eder eta
barrendik itsusi
aberatsen etxeak
maiz dira ikusi.
Askotan arpegia
egon arren farrez,
bihotza arkitzen da
barrenen negarrez.

Jende aberats asko
ikusten ditut nik
etxea betea ta
ezer ezin janik,
purgakin, aiudakin,
izaiak⁵⁵⁷ atzean,
urtearen erdian
etzinik ohiean.

Janari ez badie
ifintzen neurria,
biziari kendutzen
diote erdia.

⁵⁵⁶ *balekitek*: jakingo balute.

⁵⁵⁷ *izai(ak)*: izaina; gorputzetik odola atera-
zeko erabiltzen zen zizare mota.

Aberats izatea
zertako ote da,
gogoa izan eta
jan behar ez bada?

Zahagia⁵⁵⁸ etxean ta
eperra espentsan,⁵⁵⁹
eta ezin hau jan eta
ezin handik edan!
Festetara joateko
behar dute jakin,
zaldiak ongi dauden,
edo al duten min.

Zer denbora dagoan,
dakarren euria,⁵⁶⁰
edo bortitzegia
al dan eguzkia.
Etxera eta askotan
hantxen daude muxin⁵⁶¹
eztula dutelako,
edo buruan min.

Jaungoikoak mundua
honela du egin
gaitza nahi du dabilen⁵⁶²
beti onarekin.
Hau honela izanik
dudarikan gabe
nahi luke batek izan
ona gaitzik gabe.

Baina gizona dago
burutik jauzia,⁵⁶³
nahi badio irabazi
Jaunari auzia.
Zenbat aberats ez da
ibiltzen goizetik
denbora nola pasa
ezin asmaturik?

⁵⁵⁸ *Zahagia*: ardoa edo olioak gordetzeko era-
biltzen den abere larraz egindako zakua.

⁵⁵⁹ *espentsa(n)*: despentsa.

⁵⁶⁰ *dakarren euria*: euria egingo duen.

⁵⁶¹ *muxin (egon)*: muzin (egon), haserre.

⁵⁶² *dabilen*: ibil dadin.

⁵⁶³ *burutik jauzia*: burutik jota.

Eta zenbatak ez du
galtzen osasuna,
ez jakinika nola
igaro eguna?
Janean, edanean,
joko, pikardian,
goiz eta arratsalde,
eta gauerdian?

Hemendikan ohi datoz
ondoren saminak:
gota, urdailekoa,
eta beste minak.

Ezkontza behar badu
aberatsak egin,
nobiak zenbat duen
lehenaz behau⁵⁶⁴ jakin,
gero galdetuko du
ote dan ederra,
ez azkarra ote dan,
edo dan alferra.

Ezkontza hoietatik,
ez naiz harritzen ni,
onak ez irteeta
milatatikan bi.
Hemendika keja ta
handik hoztasuna,
goizetik arratsera
dijoa eguna.

Ekarri baldin badu
dotea handia,
dotearen neurrian
behar du jantzia.
Dotea jaten da ta
jantzia gelditzen,
komediak orduan
dirade izaten.

Ongi jan,
ongi edan,
behar haurrak hazi,
senper⁵⁶⁵ orduan ohi du

⁵⁶⁴ *behau*: behar du.

⁵⁶⁵ *Senper(rak) ikusi*: senperrenak ikusi, go-
rriak ikusi, oso gaizki edo larri ibili.

bakoitzak ikusi,
ohiturak ezin utzi
zerekin izan ez,
zenbat ez dira bizi
gaixoak negarrez!

Esan zadazu orain,
zuk adiskidea,
zer da mundu honetan
suerte hobea:
aberastasunakin
bizitza tristea
edo ondasun gabe
bizi alegria?

Artzai koplak⁵⁶⁶

Melibeo:

Titiro, zu hor zaude,
faza ederrean,⁵⁶⁷
luze-luze etzinik

⁵⁶⁶ Iturriagak oin-oharrean dio: “Egloga pri-
mera de Virgilio”, hots Virgilioaren lehen egloga
eta ondoren testuaren argumentua ematen du: “El
emperador Augusto repartió tierras entre sus sol-
dados, despojando de ellas a sus dueños. Virgilio
obtuvo la devolución de las suyas, y según algu-
nos, es el que en esta égloga habla de boca de Ti-
tiro, elogiando al joven emperador, a quien llama
su Dios, y ofrece sacrificios en sus altares con los
recentales de su rebaño. Dice que fue esclavo y
que, habiendo ido a Roma, siendo ya viejo, ob-
tuvo su libertad. Melibeo, que habla de boca de
los despojados, llama dichoso a Titiro, y llora su
desgracia, como quien va sin esperanza de volver a
su patria y hogar”.

Euskaraz (guk itzulia): “Augusto enperado-
reak lurra banatu zuen bere soldaduen artean, be-
ren jabeen kendu ostean. Virgiliok bereak eskuratu
zituen, eta batzuek diotenez bera da egloga hone-
tan Titiroren ahotik enperadore gaztea gorai-
patuz mintzo dena, ‘bere jainko’ deitzen dio eta ar-
taldeko kume jaioberriak aldarean sakrifikatzea
eskaintzen dio. Esklabo izan zela kontatzen du
eta zaharra zela, Erromara iristean lortu zuela as-
katasuna. Melibeok lur-gabetuen ahotik hitz egi-
ten duela, Titirori zorionekoa dela esaten dio
eta bere zorigaitzengatik negar egiten du, ez baitu
itxaropenik bere aberrira eta etxera itzultzeko”.

⁵⁶⁷ *faza ederrean*: lasai ederrean, patxadan.

pago itzalean.
Txirola⁵⁶⁸ jo ta kanta
hor zaude zalantzan,
Amarilis maitea
noiz etorriko dan.

Gu berriz hemen goaz
herritik igesi,
etxea eta lurra
han ditugu utzi.
Gu negarrez gabiltza,
zuk, hortxe jarririk,
ez dezu Amarilis
alabatu baizik.

Titiro:

Melibeo, bizi naiz
deskantsu honetan,
zeren bizimodu hau
Jainkoak dit eman.
Honi zor diot hemen
txirola jotzea
eta nere idiak
landan bazkatzea.

Behin baino gehiagotan
honen aldareak
ikusiko dituzte
nere arkumeak.⁵⁶⁹

Melibeo:

Ez dizut nik, Titiro
enbidirik hartzen,
baina esango dizut
zerk nauen harritzen:
da zu hor ikusteak
deskantsu horretan
penak diradenean
bazter guztietan.

Hona ni hemen eriz⁵⁷⁰
ezin ibilirik,

⁵⁶⁸ *Txirola*: txirula.

⁵⁶⁹ Iturriagak berak hala azaltzen du pasarte hau: "Los corderos que se han de inmolar en los altares".

⁵⁷⁰ *eriz*: gaixorik.

nola noan ahuntz hoiek
aurrean harturik,
Ikusten dan bezala,
hoietatikan bat
bultzaka ta bultzaka
doi-doa daramat.

Gaixo horrek hor suharri⁵⁷¹
gogorren gainean
bi ume egin dizkit
hurritzen⁵⁷² artean.
Badakizu iraungo
badu artaldeak,
esperantza guztia
dirala umeak.

Zorigaizto hau, narra⁵⁷³
izan ez banintzan,
aditzera eman dit
zeruak askotan,
hain laster artelaza⁵⁷⁴
txismistakin joaz,
hain laster beltzurari⁵⁷⁵
kantaarazoaz.⁵⁷⁶

Baina orain, Titiro,
zorionekoa,
esan zadazu zein dan
zure Jaungoikoa.

Titiro:

Bildotsak⁵⁷⁷ eramaten
ditugun herria⁵⁷⁸
uste nuen, nar honek,

⁵⁷¹ *suharri*: sutarako, sua pizteko erabiltzen den harria.

⁵⁷² *hurritz(en)*: zuhaixka mota bat; hurra da bere fruitua.

⁵⁷³ *narra*: ergela.

⁵⁷⁴ *artelaza*: artelatza, artearen antzeko zuhaitza; bertatik ateratzen da artelazkia edo kortxo.

⁵⁷⁵ *beltzur(rari)*: beltzurda, belabeltza; belearen familiako hegaztia. Zorigaitzaren iragarle izan ohi da.

⁵⁷⁶ *kantaarazoaz*: kantaraziaz.

⁵⁷⁷ *bildotsa(k)*: urtebete inguruko arkumea.

⁵⁷⁸ Iturriagak zehazten du zein den herri hori: "La ciudad de Mantua". Italia iparraldean, Lombardian dagoen hiria da.

zala hain handia,
non izan zitekean
zanik handiena,
nola dan gaur Erroma
deitzen diotena.

Baina ikusi nuen,
hau haren aldean
dala ardia dana
bildotsen artean,
edo txakurkumeak
jaio diranean,
ama ohi dan bezala
hoien saihetsean.

Melibeo:

Baina galde behaizut,⁵⁷⁹
Titiro, esazu,
zerk Erroma alderontz
eraman zaitu zu?

Titiro:

Ni Erroma alderontz,
harturik makila,
joan nintzan, Melibeo,
libertade bila;
baina libertadea
nueneko izan,
bizarzuria eta
burusoila nintzan.
Amarilis maitea
nuen emaztea,
bada orduko galdu
nuen Galatea,
eta aitortu behat⁵⁸⁰
Amarilis gabe
ez nintzala izango
gaur ni ere jabe,
zergatik Galatea
nuen bitartean
behin ere ez nuen nik
ardit⁵⁸¹ bat etxean.

⁵⁷⁹ *behaizut*: behar dizut.

⁵⁸⁰ *behat*: behar dut.

⁵⁸¹ *ardit*: balio gutxiko txanpon mota.

Eramanagatika⁵⁸²
herrira guria,
gazta freskoa eta
arkume lodia,
beti bihurtzen⁵⁸³ nintzan,
behar dezu jakin,
gauza asko saldu eta
bi esku hutsakin.

Melibeo:

Harritua, Amarilis,
nengoen ni, zeren
beti Jaunari deika
tristeturik zeunden.
Harritua norentzat
sagararak heldurik
ote zeuden arbolan
bildu gabetanik.

Orain konturatzen naiz
zergatika zeuden,
zergatika, Titiro
hemen ez zegoen.
Titiro zuri deika
zeuden iturriak,
zuri deika pinuak
eta elorriak.⁵⁸⁴

Titiro:

Zer nahi zenduen bada,
hemen egin nezan,
nere libertadea?
Ezin nuen izan.
Ez nuen nik ikusten
hemen Jaungoikorik
deseatzen nuena
emango ziranik.⁵⁸⁵

Erroman, Melibeo,
nuen nik arkitu
galai gazteat,⁵⁸⁶ zeinak

⁵⁸² *Eramanagatika*: eramanageratikan, eramanageratik.

⁵⁸³ *bihurtzen*: itzultzen.

⁵⁸⁴ *elorri(ak)*: zuhaixka mota arantzatsua.

⁵⁸⁵ *ziranik*: zidanik.

⁵⁸⁶ *gazteat*: gazte bat.

ninduen aditu.
Honixe ohi diot nik
eskaintzen hilean
arkume bat gizena
bere aldarean.

Honexek esan ziran
lehenbizian niri,
egin nion orduan
otoitza berari:
“Zoaz lehen bezalaxe
idi uztartzera,
eta zure zezenak
landan bazkatzera”.

Melibeo:

Horrela zahartze ona,
Titiro, daukazu,
gelditu bazerade
lur hoién jabe zu.
Harria eta ihia⁵⁸⁷
ugari izanik,
larre ederrik asko
badezu oraindik.

Ez ditu erituko⁵⁸⁸
belar berrituak
artaldean dituzun
ardi azunduak,⁵⁸⁹
ez ere kutsatuko
kanpoko ardiak
askotan iduki ohi
duten ezkabiak.⁵⁹⁰

Behin eta berriz zera
zorionekoa,
hemen hartuko dezu
zuk haize freskoa.
Iturri ta erreka
hoientxen artean,
luze-luze etzinik
pago itzalean.

⁵⁸⁷ *ihia*: zurtoin luzeak eta malguak dituen
belar landarea.

⁵⁸⁸ *eritu(ko)*: gaixotu.

⁵⁸⁹ *azundu(ak)*: ernaldua.

⁵⁹⁰ *ezkabia*: larruazaleko eritasun edo gaixota-
sun kutsakorra.

Auzoan zariketan⁵⁹¹
dabiltzan erleak
goizetik arratsera
txupatzen loreak
ekarriko dizute
burrunbaz gogoá,
Titiro, egiteko,
nahi badezu, loa.

Adituaz kantari,
lo jarri artean,
unaia⁵⁹² harkaitzetan
hostoa biltzean,
eta usoak berriz
urrunga⁵⁹³ eginez
eta usatortolak
pagoan negarrez.

Titiro:

Lehenago ikusiko
dirade orinak⁵⁹⁴
bazkatzen dabiltzala
airean arinak
eta lehenago, berriz,
igeri lurrean
arraiak, itsasoa
utzi ondorean.
ikusiko dan baino
nere memoria
ahaztutzen galai gazte
haren arpegia.

Melibeo:

Bitartean, Titiro,
Gu hementxen goaz,
nora ez dakigula,
gure ahuntzak joaz.

Batzuek hartu degu
hegoa aldera,
eta beste batzuek
berriz ifarrera,
esperantzarik gabe

⁵⁹¹ *zariketan*: zarika (sahats, zume) artean.

⁵⁹² *unaia*: behizaina.

⁵⁹³ *urrunga*: usoaren urruma.

⁵⁹⁴ *orin(ak)*: oreina.

sekula guztian
lehen bezala arkitzeko
gu geren herrian.

Abereak bazkatzen,
itaitzen⁵⁹⁵ garia,
herrirako egiten
gazta ta guria.⁵⁹⁶
Gaur soldadu gogorrak,
kupidarik gabe,
dira gure txaoia,⁵⁹⁷
eta landen jabe.

Horra zer diran gerrak
elkarren artean,
horra zer dan gizona
pakea galtzean.

Zoaz orain, Titiro,
gari ereitera,
sagarrak txertatu⁵⁹⁸ ta
mahatsak podatzera.
Guazen guazen aurrera,
ahuntz erdi berriak
lehen zorionekoak,
gaur kupigarriak.

Ez zaituztet gehiago
herriko haitzetan
saltoka ikusiko
nere egunetan.
Ez naiz berriz egongo
zuen zai kantatzen,
ikusiaz maiteok
txarpola⁵⁹⁹ bazkatzen.

Titiro:

Melibeo nerekin
gaurko arratsean

deskantsatuko zera
belarren gainean.
Baditut sagar umo,⁶⁰⁰
gaztaina gozoak,
gazta eta guria
gaur egindakoak.

Begira txaoletan
agertzen dan kea,⁶⁰¹
mendiak egiten du
itzala luzea.

Koplarien tema⁶⁰² Palemon juez dutela

Menalka:

Dametas, horixe bai
dala artaldea!
Melibeo edo nor
dik horrek jabea?

Dametas:

Ez dik, ez, Melibeo,
baizikan Egonek
eman zidak zaitzeko
txit kontuz neronek.

Menalka:

Esku honetan zaude
guztiz, artaldea.
Txit buru onekoa⁶⁰³
da zure jabea.
Neeraren ondotik
hor dabil gau ta egun,⁶⁰⁴
enbidia duela
ongi da ezagun.

Beldur da ez datorren
honera Neera,

⁵⁹⁵ *itaitzen*: igitaitzen/igitatzen (igitatu); igi-
taiaz garia ebakitzen.

⁵⁹⁶ *guria*: gurina.

⁵⁹⁷ *txaol*: txabola.

⁵⁹⁸ *txertatu*: zuhaitzaren enborrean edo adar
batean beste landare baten adarra itsatsi, fruituak
emateko.

⁵⁹⁹ *txarpola*: sarpoila, landare mota bat, usain
onekoa.

⁶⁰⁰ *umo*: fruitu heldua.

⁶⁰¹ Iturriagak hala argitzen du pasarte hau:
"Quiere decir que la noche está encima, cuando
humean las chimeneas, y se prolonga la sombra de
los montes".

⁶⁰² *tema*: apustua, lehia.

⁶⁰³ *buru onekoa*: buru argikoa, zentzuduna.

⁶⁰⁴ *gau ta egun*: gau eta egun, etengabe.

nerekin itzalean
hemen jostatzera.
Bitartean, Dametas,
ardi errapeak
ez dek peril⁶⁰⁵ leher ditzan
gehiegiz esneak.

Beti jazten ari haiz,
eta arkumeak
hezur huts bihurturik
zeauzkak⁶⁰⁶ goseak.

Dametas:

Polikitxo, Menalka,
behazu⁶⁰⁷ hitz egin,
badakigu guk zer dan
gertatu zurekin.

Badakigu nola zu
lehengo egunean
akerrak bazterrerontz
hor begiratzean,
eta haizpean Ninfak
zeudenean, berriz,
algaraka eztanda
egin nahirik irriz.

Menalka:

Hori zan nik Mikonen
mahatsak podatzean,
eta haren sagarren
adarrak moiztean.⁶⁰⁸

Dametas:

Edo honako hemen
pago itzalean
dafinden⁶⁰⁹ tiruztai⁶¹⁰ ta
txirola haustean;
norbaitek gazte honi
ziozkalako⁶¹¹ eman,

⁶⁰⁵ *peril*: arriskua.

⁶⁰⁶ *zeauzkak*: zeuzkak.

⁶⁰⁷ *behazu*: behar duzu.

⁶⁰⁸ *moiztean*: moztean.

⁶⁰⁹ *dafinden*: ipintzen den.

⁶¹⁰ *tiruztai*: geziak botatzeko arkua.

⁶¹¹ *ziozkalako*: zizkiolako.

hi lehertzeko zorian
Menalka hegoan,
eta gaiztakeri hau
ez bahuen egin,
hilko hintzan segurki
hainbeste huen min.

Menalka:

Zer ez dute egingo
gurekin nausiak,
ausartatzen badira
honetara shehiak?⁶¹²
Neronek ikusi haut
Damonen ahuntz bat nik
ebasten habilela
laoa jarririk.

Bitartean Lisika,
lehertzeko zorian,
zangaka ari huen
ahalegin guztian;
eta ni berriz hemen
nere aldetika⁶¹³
ojuka neagoan
Titirori deika:
“Atoz atoz, Titiro,
hara non dijoan”.
Eta hi kikorika⁶¹⁴
gorderik hegoan,
ezpata belar haien
atzean jarririk,
lotsa baino beldurra
gehiago izanik.

Dametas:

Ahuntza nerea huen,
jakin behar dek hik.
Kantan eta txirolan
Damon garaiturik.
Aitortzen dik Damonek
hau egia dala,

⁶¹² *shehiak*: zerbitzariak, morroi-neskameak.

⁶¹³ *aldetika*: aldetikan, aldetik.

⁶¹⁴ *kikorika*: kokoriko jarri(ta), orkatilen gainean eseririk.

baina esan dik ezin
emango dirala.

Menalka:

Kantan eta txirolan
hik Damon garaitu?
Hik txirolik deanik⁶¹⁵
ez diat aditu.
Gari lasto barekin
ez hintzan ibiltzen
marrangaz⁶¹⁶ jendeari
iges eragiten?

Dametas:

Nahi dek bada jokatu
bi gauza hoietan?
Ifiniko diat nik
behi gazte bat teman,
bi txekor zeaukatzik⁶¹⁷
bere errapean,
eta bi bider jazten
diat egunean.

Esan behar dek orain
jakin dezadan nik,
zer ifiniko dean⁶¹⁸
hik hire aldetik.

Menalka:

Aita ta oazama⁶¹⁹
dizkiat etxean,
ez diat nik eskurik⁶²⁰
gure artaldean.
Bi bider gutxienaz
ohi dizkitek biak
kontatzen egunean
ahuntz eta ardiak.

Baina haizen ezkeroz
burutik maingutu⁶²¹

hartaraino, non nahi dek
nerekin jokatu,
erratilu⁶²² eder bat
etxean badiat,
eta nere aldetik
ifiniko diat.

Aitortuko dek seurki,
hura ikustean,
asko balio duela
behiaren aldean.
Altzimedon handiak,
egindakoa dek,
beste halakorika
hik ikusi ez dek.

Aihen⁶²³ luze eder bat
mahats mordo beltzakin
zeukak inguruan
huntzen⁶²⁴ hostoakin.
Erdi-erdian berriz
Kononen itxura,
Eta ez nak oroitzen
nor dan beste hura.

Nork zuen lurra neurtzen
lehenen erakutsi?
Nork garia noiz erein
eta noiz ebaki?
Ez diat oraindika
ahora eraman,
mokanesan⁶²⁵ bildurik
zeukadat kutxan.

Dametas:

Nik ere badizkiat
beste bi txit finak,
Altzimedon horrexek
berorrek eginak
molorrika⁶²⁶ ederrak
beren kirtenetan

⁶¹⁵ *deanik*: duanik.

⁶¹⁶ *marrangaz*: zarataka, garrasika.

⁶¹⁷ *zeaukatzik*: zeuzkak.

⁶¹⁸ *dean*: duan.

⁶¹⁹ *oazama*: ugazama, amaordea.

⁶²⁰ *esku(rik)*: gaitasuna, ahalmena.

⁶²¹ *burutik maingutu*: burutik jota egon.

⁶²² *erratilu*: erretilua, plater handia.

⁶²³ *aihen*: mahatsondoa.

⁶²⁴ *huntz*: horman edo enborrean gora hazten den landare igokaria.

⁶²⁵ *mokanesa(n)*: musuzapia.

⁶²⁶ *molorrika*: belar landare apaingarria.

zeaukazkitek⁶²⁷ biak
asko txibistetan.⁶²⁸

Han zeagok Orfeo
erdian jarririk,
jarraitzen diotela
arbolak atzetik.
Ez dizkiat oraindik
eskuetan hartu,
behin nituen ezkeroz
nere kutxan sartu.

Baina ikusten bada
nere behi gaztea,
ez dik ezerk balio
ahotan hartzea.

Menalka:

Ez dek iges egingo,
joango nak noranahi,
zergatik hiretzat ni
non-nahi beti nak gai.

Adi zak, baina, zein da
honontz datorrena?
Palemon, horixe dek
juezik onena.
Erakutsiko diat
nik orain nolatan
gizon prestu artean
hitz egin behar dan.

Dametas:

Hasi ari nahi badek,
ez nak ikarutzen,
nik ez diat zankorik⁶²⁹
atzera botatzen.⁶³⁰
Entzun zazu Palemon
zuk arretarekin:
ez degu egin tema
gauza gutxirekin.

⁶²⁷ *zeaukazkite*: zeuzkatek.

⁶²⁸ *txibistetan*: begiztetan.

⁶²⁹ *zanko(rik)*: zangoa.

⁶³⁰ *zangoa atzera bota*: atzera egin/jo, asmo bati ez eutsi.

Palemon:

Hasi zaitezte, bada,
entzun dezadan nik,
soro eder honetan
biak eseririk.

Orain belar berria
hasi da jaitzen,
orain daude arbolak
lorea botatzen,
orain hostoz betetzen
dirade mendiak,
orain guztia pizten
du udaberriak.

Hasi zaitetz, Dametas,
kantatzen aurrena,
gero Menalkak behau⁶³¹
kantatu hurrena.
Koplarien anparo
diran musandreak⁶³²
pozten ditu aldizka
koplak botatzeak.

Dametas:

Aditu, musandreak,
Jaungoikoagandik
nere koplak botatzen
hasi behar det nik.

Diot, bada, arkitzen
da mundu honetan
gure Jaungoiko ona
leku guztietan.
Ematen ohi du lurrak
hark nahita frutua,
eta hark berak dauka
kopla hoién kontua.

Menalka:

Ni ere maitatzen nau
nere Jaungoikoak,
baditut erregalo

⁶³¹ *behau*: behar du.

⁶³² *musandre(ak)*: musa.

hark egindakoak,
 moredin⁶³³ ederra ta
 erramu berdea,
 ezin arki diteke
 emaitz bat hobea.

Dametas:

Galateak, dalako
 neskaxa arina,
 sagar bat tira eta
 eman ziran mina.
 Zariketara iges
 laster joanagatik,
 nahi zuen ikus nezan
 gorde baino lehen nik.

Menalka:

Nik Amintas ederra
 det asko maitatzen,
 bina horrelakorik
 ez ohi dit egiten.
 Hain maiz etortze zat, non
 txakurrak ohi duten
 Delia bezin ongi
 hura ezagutzen.

Dametas:

Agiri da hemendik
 harako han haitza,
 nere maitearentzat
 han daukat emaitza.
 Joan dan egun batean
 han ikusi det nik
 uso bat arraultzakin,
 kabia eginik.

Menalka:

Nik bialdu diozkat⁶³⁴
 nere maiteari,
 basoan topaturik,
 sagar umotxo⁶³⁵ bi,
 bata eta bestea

ziran hain horiak,
 non urrezko sagarrak
 ziruditen biak.
 Beste bi han daukatzi⁶³⁶
 arbolan zintzillik
 bialtzeko berari,
 ongi umoturik.⁶³⁷

Dametas:

Zer hitz eder ez dizkit
 esan Galateak!
 Ah! Eraman balitza
 zerura haizeak!

Menalka:

Zer zait niri, Amintas,
 zuk nahi izatea,
 mendian bazabiltza
 utzirik sarea.
 Eta zu basurdetan
 zabiltzan artean,
 bakarrik banaukazu
 sareen aldean.

Dametas:

Nere egunak dira
 egun, Galatea,
 nahiko nuke Filida
 niri bialtzea.
 Ofrenda egunean
 berriz, Galatea,
 nahiko nuke zerori⁶³⁸
 honontz etortzea.

Menalka:

Inork baino gehiago
 maite det Filida,
 nigatika negarrez
 joan zana hori da.
 “Adio, nere ederra”
 esan ziranean,⁶³⁹

⁶³³ *moredin*: hiazinto lorea.

⁶³⁴ *diozkat*: dizkiot.

⁶³⁵ *sagar umotxo*: sagar heldua.

⁶³⁶ *daukatzi*: dauzkat.

⁶³⁷ *umoturik*: heldurik.

⁶³⁸ *zerori*: zu zeu.

⁶³⁹ *ziranean*: zidanean.

eskua estuturik
hemendik joatean.

Dametas:

Zer gauza tristea dan
otsoa artegian,
gariak itaitzean
ujola⁶⁴⁰ zelaian,
arbola gazteentzat
hegoa haizea,
neretzat Amarilis
muxin⁶⁴¹ egotea.

Menalka:

Arratsean erortzen
dan euri lanbroa
lur ereinentzat ohi da
onenetakoa.
Titia utzi duten
ahuntzentzat da berriz
Kaudanaren muskila⁶⁴²
bazka ona anitz.

Zarika⁶⁴³ dute maite
azunduta⁶⁴⁴ ardiak,
Eta nik maite ditut
Amintasen deiak.

Dametas:

Nere koplak gustatzen
zaizka Polioni,
gizentzen daukat txahal bat
eskaintzeko honi.

Menalka:

Polion bera ere
da txit koplaria,
honentzat bazkatzen det
zezen bat lodia.
Jotzera saiatzen da
jasoaz adarra,

eta maiz zabalduaz
oinakin hondarra.

Dametas:

Polion, zu maitatzen
zaituen guztia
bijoa⁶⁴⁵ egitera
non-nai zure nahia.
Eman dizazutela
harkaitzak eztea,
eta basoko laharrak⁶⁴⁶
berriz madaria.

Menalka:

Entzuteko hire antza
duten koplariak,
behaizkik⁶⁴⁷ batek izan
asto belarriak.
Uztar ditzala honek
azeri okerrak,
eta jatzi ditzala
nahi badu akerrak.

Dametas:

Marrubi eta lore
biltzaile gaztea,
kontu, belar azpian
hor dago sugea.
Zoaz hortik igesi
lasterka gaixoa,
sar ez dizazun arren
oinetik miztoa.⁶⁴⁸

Menalka:

Ez joan ardiak arren
ibai bazterrera,
erori ez zaitetzen
handika urera.
Begira non datorren
lasterka aharia,
burutik oinetara
osoro bustia.

⁶⁴⁰ *ujola*: uholdea.

⁶⁴¹ *mutxin (egon)*: muzin (egon), haserre.

⁶⁴² *muskila*: kimua.

⁶⁴³ *Zarika*: zumea, sahatsa.

⁶⁴⁴ *azunduta*: ernalduta.

⁶⁴⁵ *bijoa*: bihoa, joan bedi.

⁶⁴⁶ *lahar(rak)*: sasia.

⁶⁴⁷ *behaizkik*: behar dizkik.

⁶⁴⁸ *miztoa*: sugearen mihia, pozoia.

Dametas:

Ardi hoiek, Titiro,
ibai bazterretik
atzeraazo itzak⁶⁴⁹
doakabetanik.
Nik neronek errekan
edo iturrian,
garbituko dizkiat
nahi dedan guztian.

Menalka:

Ekarri itzazute,
mutilak, etxera
ardi hoiek larretik
laster itzalera.
Errapeak baditu
beroak idortzen,⁶⁵⁰
alferrika ariko
gaituk haiek jazten.

Dametas:

Horren argala dabil
zezena larrean
triparaino estaltzen
duen belarrean.
Zezena ta nausia
daduzkatzi⁶⁵¹ biak
amorearen minak
galdurik guztiak.

Menalka:

Ezin esango det nik
nere arkumeak
daukatziela⁶⁵² behintzat
argal amoreak.
Hezur huts eginika
eman dit gogoak⁶⁵³
ifini dizkidala
niri begizkoak.⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ *atzeraazo itzak*: atzera eginarazi itzak.

⁶⁵⁰ *idortzen*: lehortzen.

⁶⁵¹ *daduzkatzi*: dauzkate.

⁶⁵² *daukatziela*: daukatela.

⁶⁵³ *eman dit gogoak*: susmoa dut.

⁶⁵⁴ *Begizkoak ifini*: begizkoa ipini, norbaiti kaltea eragiteko begiradarekin egiten den aztikeria.

Dametas:

Esan zadak hik non da
munduan lekua
sei kana⁶⁵⁵ bakarrika
duena zerua.
Hau esaten badirak,
segurki nik behintzat
idukiko haut beti
nere Jaungoikotzat.

Menalka:

Esak,⁶⁵⁶ non dira arros
eta azuzenak
erregeen izenak,
sortzez dituztenak.
Erantzuten badirak
duda gabetanik,
Filida izango dek
hiretzat bakarrik.

Palemon:

Ez nezake nik behintzat
Jaunak, erabaki
zeinek kopletan egin
dezuten hobeki.
Batak eta besteak,
dezute merezi
behi gazte eder hura,
dedanez ikusi.

Orobat merezi du
beldur dan guztiak
engainatu ez dezan
amore eztiak.
Eta ez gutxiago
amoreen minak
progatua⁶⁵⁷ daukanak
dirala saminak.

Itxi, itxi, mutilak,
atakidak⁶⁵⁸ itxi,

⁶⁵⁵ *kana*: luzera neurria, metroa baino zerbait laburragoa.

⁶⁵⁶ *Esak*: esan ezak.

⁶⁵⁷ *progatua*: frogatua.

⁶⁵⁸ *atakida(k)*: konporta.

soroak edan ditek
gaur urikan⁶⁵⁹ asko.

San Ignazioaren martxa

Inazio, gure patroï handia
Jesusen konpainia
fundatu eta dezu armatu.
Ez da ez etsairik
jarriko zaizunik,
inolaz aurrean
gaurko egunean.
nahiz betor Luzifer deaurrua
utzirik infernua.

Zure soldaduak
dira aingeruak,
zure gidaria
da Jesus handia.
Garaitu ditu zure konpainiak
etsaiak.

Ez dauka fedeak,
ez, kristau nereak,
ez dauka beldurrik
inongo aldetik,
Inazio hor dago,
beti ernai dago,
armetan jarria
dauka konpainia.

Txispak armaturik,
bandera zabalik,
gau eta egun,
guk guztiok pakea degun,
beti gau eta egun.

* * *

Bildu dezu, Inazio, munduan,
harritzeko moduan,
jendea
fede biziz betea,
jende jakintsua,
eta indartsua,
beti dabilena
gerretan aurrena,

⁶⁵⁹ *urikan*: urik, ur.

elizaren etsaiak bilatzen,
topatu ta garaitzen.

Dituzu anaiak
gerra egin nahiak,
da hoien legea
etsai garaitzea.
Hoiek ditu bere defentsoreak
fedeak.

Dirade ezagun,
dabiltza gau ta egun
Europan, Asian,
Afrika, Amerikan.

Idorrez, itsasoz
dijoaz ta datoz,
dabiltza nekean,
indio tartean,
edo nahiz kortean,

Manera berean
beti pelean.
Bizitzak dirauen artean,
beti-beti pelean.

* * *

Dira, Inazio, zure anaiak
txit marinel handiak,
arraunak
bogatzen dakitenak.
Pedroren ontzia
badago hertsia
arroka tartean
egunen batean,
bertatik botean dira sartzen,
eta hargana joaten.

Sokakin loturik
arroken artetik,
baldin badu etsairik
hoiek garaiturik,
han daramate ontzia kaiera,
lehorrera,
nahiz izan ekaitza
bogatzeke gaitza,
eta bagen⁶⁶⁰ goiak
nahiz busti hodoiak;

⁶⁶⁰ *bagen*: olatuen.

Arraunak harturik,
botean sarturik,
korajez beterik,
bizitzaz ahazturik,
“Boa boa” deirik
dijoaz kaietik,
bultzeaz kila,⁶⁶¹
Pedroren ontziaren bila,
beti bultzez kila.

Ezpata dantza⁶⁶²

Gaur,
Batista Biribil,
dantzen ongi habil.
Ez dek ezpatarik
hire parekorik.
Hire kabriolak
Ozta-ozta txirolak
ohi dizkik segitzen
ta konpasa hartzen.

Arrastakakoak,
eta gorakoak
dituk halakoak
non ikustekoak,
aurrerontz-atzerontz,
eta bazterrerontz.
Ez dek dantzarik
hi bezalakorik.

Soinu zahar pijoa,⁶⁶³
onenetakoak,
jotzen den txanbolin⁶⁶⁴
aire onarekin,⁶⁶⁵
honek badik hemen
orain gero ta lehen
asko egiteko
ongi dantzatzeko.

Aurrera korri,
atzera korri.
Beti ezpata airean,
Ez zak honezkero
ez orain ez gero
inor jarriko gainean.

⁶⁶¹ *kila*: gila; itsasontzien azpialdean muturretik muturrera doan zurezko edo burdinazko atala.

⁶⁶² Oin-ohar hau gehitzen dio Iturriagak: “Baile Romano llamado *Pirrico*”.

⁶⁶³ *pijoa*: trebea, adoretsua.

⁶⁶⁴ *txanbolin*: danbolina.

⁶⁶⁵ *aire on(arekin)*: grazia.

7. Hiztegia

Iturriagaren liburuari emandako izenburuak iragartzen du bukaeran hiztegi bat dakarrela: “con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos”. Euskara-gaztelania 741 hitzeko hiztegi horrexek ematen dio bukaera Iturriagaren lanari.

Lan honetan ez da hitz zerrenda horren edizioa prestatu, baina honek ere badu hiztegia. Datozen orrialdeetan Iturriagaren fabuletan azaltzen diren zenbait hitz bildu ditut testuak hobeto ulertzeko.

Bistan denez, ez dira hitz guztiak jaso. Hiztegitratzeko segitutako irizpideak hauek izan dira: (1) aldaera dialektala izatea; (2) egun erabiltzen ez den edo oso gutxi erabiltzen den hitza izatea, eta (3) hitzak egun beste esanahi bat izatea. Sarrera bakoitzean hitzaren kategoria⁶⁶⁶ eta definizioa agertzen dira, eta *Orotariko Euskal Hiztegia* eta *Euskaltzaindiaren Hiztegia* erabili dira oinarri. Sarrera batzuek aparteko informazioa ere badute, hala nola testuan agertzen diren sinonimoak edo aldaerak. Testuan edozein dela ere hitzak dakarren forma, hiztegian izenak eta adjektiboak mugagabe eman dira eta esanahian mugatuan; aditzak, aldiz, partizipioan jarri dira hiztegian.

⁶⁶⁶ Hiztegian kategoriak adierazteko laburdura hauek agertuko dira: ad. = aditza; adb.= adberbioa; adj. = adjektiboa; interj. = interjekzioa; iz. = izena; izord. = izenordaina; part. = partikula; postpos. = postposizioa.

A

abaraska: iz. eztia gordetzeko, erleek erlauntza barruan argizariz prestatzen dituzten gelaxka hexagonalen multzoa.

abarrots: iz. harrabotsa, zarata.

adierazo: ad. adierazi.

ahalbait: adb. ahal den neurrian, ahal dela.

ahariki: iz. ahariaren okela.

ahitu: ad. agortu, bukatu.

aienatu: ad. aldendu, urrundu.

aihen: iz. mahatsondoa.

aire on: iz. grazia.

aitzur: iz. lurra lantzeko eta harrotzeko lanabesa.

alki: iz. aulkia.

alportx: iz. ehun gogorrezko zerrenda zabal; ertzak bi poltsa eratuz josiak ditue eta sorbaldetan edo zamarien gainean alde banatara jarrita eramaten da.

amorrai: iz. amuarraina.

amorratu: ad. errabiatu, haserratu.

antz: iz.

1. arrastoa, aztarna.
2. irudia, itxura.

apostura egin: ad.-lok. apustu egin.

ardit: iz. balio gutxiko txanpon mota.

arlekin: iz. bufoia.

arlote: iz. eskalea.

arras: adb. osoki, guztiz, zeharo.

arren: mesedez.

artegi: iz. arditegia.

artelaz: iz. artelatza, artearen antzeko zuhaitza; bertatik ateratzen da artelazkia edo kortxoa.

artzanor: iz. artzain-zakurra.

arnas: iz. arnasa.

astazai: iz. astazaina, asto-zaintzailea.

atakida: iz. konporta.

aurrera-txerri: iz. gizentzeko erabiltzen den txerria.

azkar: adj.

1. indartsua, handia.
2. lasterra.

azundu: ad. ernaldtu.

B

bage: postpos. gabe.
Sin. *gabe* eta *gabetanik*.

balentia: iz. balentria.

baratzazai: iz. baratzezaina, baratzea lantzen duena.

batetan: adb. bat-batean.
Bat-batetan ere badarabil.

beltzurra: iz. beltzurda, belabelta; belearen familiako hegazia. Zorigaitzaren iragarle izan ohi da.

benturaz: adb. menturaz, beharbada.

begizko: iz. norbaiti kaltea eragiteko begiradarekin egiten den aztikeria.

bere mesede: izord. errespetuzko trataera.

berori: izord. errespetuzko trataera.

berorren mesede: izord. errespetuzko trataera.

bertatik: adb. berehala, segituan.
Aldaera: *bertatika*.

besabe: iz. lurra landu eta harrotzeko lanabesa.

bezin: adb. bezain.

bezperondo: iz. ilunabarreko otoiitzen ondoko tartea.

bidetxidor: iz. bidezidorra; animalia zein oinezkoentzako bide estua.
Aldaera: *bidetxigor*.

bihurtu: ad.

1. itzuli.
2. bilakatu.

bildots: iz. urtebete inguruko arkumea.

biziro adb. biziki, oso.

bizitza: iz.

1. jaio eta hil bitarteko garaia.
2. solairua.

bizkitartean: adb. bitartean, bien bitartean.

bostortz: iz. lurra landu eta harrotzeko lanabesa.

burruntzi: iz. okela su gainean erretzeko erabiltzen den burdinazko ziria.

buru oneko: adj. buru argikoa, zentzuduna.

burutaratu: ad. bururatu, gogorarazi, iradoki.

D

deaurru:

1. interj. deabru!
2. iz. deabrua.

deaurru-etxe: iz. deabru-etxea, infernua.**deaurrukeria:** iz. deabrukeria.

E

ebatsi: ad. lapurtu.**egiti:** adj. egiatia, egia esaten duena.**elizarakoi:** adj. elizkoia.**elorri:** iz. zuhaixka mota arantzatsua.**emen:** part. omen, ei.**enada:** iz. enara.**epurdi:** iz. ipurdia.**erakeria:** iz. erokeria.**eraman:** iz. pazientzia.**erausi:** iz. erasia, hizketa, murmurazioa.**erez tatu:** ad. haserratu.**eri:** adj./iz. gaixoa.**eritu:** ad. gaixotu.**ernai:** adj. ernea, atzarria.**ernaitu:** ad. iratzarri, esnatu.**erpo:** iz. orpoa.**errabia:** iz. amorrua.**erratilu:** iz. erretilua, plater handia.**errepain:** iz. errefrau, esaera zaharra.**erruz:** adb.

1. indar handiz.
2. asko.

esku: iz.

1. giza besoaren amaierako zatia.
2. gaitasuna, ahalmena.

espa: iz. kexua.**espentsa:** iz. despentsa, janaritegia.**etxezai:** iz. etxezaina, etxea zaintzen duen pertsona.**etzarri:** ad. ezarri.**etzin:** ad. etzan.**eultze:** iz. erlauntza.**ezkabia:** iz. larruazaleko eritasun edo gaixotasun kutsakorra.

F

fantesia: iz. fantasia.**far-irri:** iz. barre-irria, irribarra.

G

gabetanik: postpos. gabe.Sin. *gabe* eta *bage*.**gabiroi:** iz. gabiraia, hegazti harraparia.**gaidu:** ad. gainditu.**galdor:** iz. gandorra, gangarra.**galgarri:** adj. kaltegarria, galbidera darimana.**gau ta egun:** adb. gau eta egun, etengabe.**gogoak eman:** ad. susmoa izan.**galtzarbe-sare:** iz. zorroa, zakua.**gogoratu:** ad. gogora etorri/ekarri, bururatu.**goiante:** adj. erraldoia.**golde:** iz. lurra landu eta harratzeko lanabesa.**gordaidu:** iz. gordailua, gordetzeko lekua.**gura:** ad. nahi.**guria:**

1. adj. biguna.
2. iz. gurina.

gurrinka: iz. kurrinka; txerriek, basurdeek eta kidekoek egiten duten hotsa.**gurrinkagile:** iz. gurrinka edo kurrinka egiten duena. Kurrinka txerriek, basurdeek eta kidekoek egiten duen hotsari esaten zaio. Ik. *gurrinkari*.**gurrinkari:** iz. gurrinka edo kurrinka egiten duena. Kurrinka txerriek, basurdeek eta kidekoek egiten duen hotsari esaten zaio. Ik. *gurrinkagile*.**gutizi:** iz. nahia, guraria, desira.

H

haren mesede: izord. errespetuzko trataera.**hatz egiten:** ad. hazka egin, arraskatu.**haurgin:** ad. haurraz erditu.**heia:** iz. ukuilua, korta.**higitu:** ad. mugitu.

histu: iz. listua, txistua.
hitzontzi: adj. berritsua, asko hitz egiten duena.
hodoi: iz. hodeia, lainoa.
honen mesede: izord. errespetuzko trataera.
hordi: adj. mozkorra.
huntz: iz. horman edo beste zuhaitz baten enborrean gora hazten den landare igo-karia.
hurritz: iz. zuhaixka mota bat; hurra da bere fruitua.

I

idiki: ad. ireki.
idortu: ad. lehortu.
igari: ad. igeri.
ihi: iz. zurtoin luzeak eta malguak dituen belar landarea.
inguma: iz. tximeleta.
intziri: iz. oinazea edo atsekabea adierazteko hotsa.
io: ad. igo.
itaitu: ad. igitaitu, igitatu, igitaiaz ebaki.
itsu aurreko: iz. itsaurrekoa, itsumutila.
itxoron: ad. itxaron.
itzuli: ad. itzuri, alde egin.
izai: iz. izaina; gorputzetik odola ateratzeko erabiltzen zen zizare mota.

J

jai: iz.
 1. jai-eguna.
 2. igandea.
jakintsun: adj. jakintsua.
jardun: ad.
 1. aritu.
 2. eztabaidatu.
jardun: iz.
 1. jarduera.
 2. lana.
joale: iz. joarea, zintzarria.
joi: adj. joria, lodia.
jorratu: adj. soroko belar txarrak kendu eta lurra harrotu.

K

kaiku:
 1. adj. ergela, tontoa.
 2. iz. esnea biltzeko zurezko ontzia.
kakara: iz. karaka, oiloaren kantua.
kana: iz. luzera neurria, metroa baino zerbait laburragoa.
kantaarazo: ad. kantarazi.
kapagin: iz. lihoa, artilea... kardatzen dituen langilea.
kapoitzar: iz. kapoi handia.
karrika: iz. kalea.
katar: iz. katu arra.
kila: iz. gila; itsasontzien azpialdean muturretik muturrera doan zurezko edo burdinazko atala.
kio: iz. aholagarria, hegaztien ahoko gaitza.
kikorika: adb. kokoriko (jarri), orkatilengainean eseririk.
kolka: iz. loka, arrautzak erruteko egoeran dagoen hegaztia.
kontresta: iz. aurkaria.
kontuan erori: ad. konturatu.
korde: iz. konortea.
kostal: iz. zaku handia.
kuarto: iz. kobrezko diru mota.
kukuso: iz. arkakusoa.
kupida: iz. gupida, erruki.
kupigarri: adj. gupidagarria, errukaria, errukia eragiten duena.
kupitu: ad. gupida izan, errukitu.

L

laborri: iz. izua, beldurra.
lahar: iz. sasia.
laia: iz. lurra landu eta harrotzeko erabiltzen den lanabesa.
laratz: iz. sutondoan, kebidetik zintzilik dagoen katea, pertza edo galdara esekitzeko erabiltzen dena.
latz: adj. kementsua, indartsua.
lausenga: iz.: lausengua; norbaiten gogoa edo onginahia irabazteko egiten zaion hitza edo keinua, askotan engainuzkoa.

legoa: iz. bide neurri zaharra; Espainian gutxi gorabehera 5,5 km-ren baliokidea, Frantzia 4 km-rena.

lepande: iz. lepokoa, koilarea.

letxua: iz. letxuga.

lirdi: iz. lerdea, baba.

lohi: iz. lokatza.

P

pijo: adj. trebea, adoretsua.

progatu: ad. frogatu.

M

maira: iz. orea egiteko erabiltzen den aska modukoa.

majadera: iz. manjatera, aska.

makur: adj. okerra.

marranga: iz. zarata, garrasia.

menean eduki: ad. menpean eduki.

milizkatu: ad. miazkatu.

mintzarazo: ad. mintzarazi, hitz eginarazi.

mizto: iz. sugearen mihia, pozoia.

moiztu: ad. moztu.

mokanes: iz. musuzapia.

molorrika: iz. belar landare apaingarria.

moredin: iz. hiazinto lorea.

musandre: iz. musa.

muskil: iz. kimua.

muxin (egon): adb. muzin (egon), haserre, bekozko ilunez.

N

nahi: ad.

1. desiratu, gura izan.

2. maitatu.

nar: adj. narra; ergela.

O

oazama: iz. ugazama, amaordea.

oju: iz. oihua.

ontz urre: iz. ontzako urrea, diru zaharra, urrezkoa, hogei edo hamasei ogerleko balio zuena.

orduko: adb. ordurako.

orin: iz. oreina.

otadi: iz. otea hazten den lekua.

ote: iz. zuhaixka mota bat.

P

padera: iz. zartagina.

pagu: iz. saria.

pazia: iz. pertza; ura berotzeko edo zerbait egosteko erabiltzen den ontzia.

peril: iz. arriskua.

protxu: iz. probetxu, etekin.

S

sabel-errabia: iz. sabeleko mina, kolikoa.

sangria: iz. odolustea. Antzina, zenbait gaixotasun sendatzeko odola ateratzen zen.

sarri: adb. berehala.

sehi: iz. zerbitzaria, morroi-neskamea.

senper: iz. nekea, estuasuna.

seurki: adb. segurki, ziurrenik.

sinistatu: ad. sinestatu, sinetsi, sinistu.

sort egin: ad. egurra moztu eta bildu.

suburnia: iz. suburdina; egurrari eusteko beheko suan jartzen den burdinazko euskarria.

suharri: iz. sutarako, sua pizteko erabiltzen den harria.

sukalbazter: iz. sukalde bazterra, sutondo.

sutegi: iz. errementariaren lantegia.

T

teilagin: iz. teilak egiten dituen langilea.

tema: iz. dema, apustua, lehia.

tiruztai: iz. geziak botatzeko arku.

tolare: iz. dolarea; mahatsa, sagarrak edo bestelako frutak zanpatu eta zukua ateratzeko tresna.

tripazai: adj. tripazaina, pertsona jatuna.

turmoi: iz. trumoi.

txalma: iz.

1. zama lanetan aritzen diren animaliei bizkarrean jartzen zaien bigungarri arina.
2. ustekabekoa, desilusioa, ezustekoa.

txanbolin: iz. danbolina.

txangurru: iz. karramarro handi mota bat.

txantxil: iz. esnea neurtu eta banatzeko erabiltzen den ontzia.

txaol: iz. txabola.

txarpol: iz. sarpoila, txarpoila, ezkaia. Landare mota bat da. Sukaldean erabiltzen da janariari botatzeko.

txertatu: ad. zuhaitzaren enborrean edo adar batean beste landare baten adarra itsatsi, fruituak emateko.

txibista: iz. begizta.

txikiratzaile: iz. zikiratzailea, zirikatzailea.

tximitz: iz. zimitza; gizakiaren odola xurgatzen duen intsektua.

txirola: iz. txirula; haizezko musika instrumentua.

txispa: iz. zizpa, antzinako fusil mota; eskopeta.

txit: adb. oso.

txoarre: iz. txolarrea.

txopin: iz. litro erdi inguruko edukiera-neurria.

txoriburu: adj. buruarina.

txutika: adb. zutik.

U

uguitu: ad. higuindu, nazkatu, janariz lepo bete.

ujola: iz. uholde.

umazi: izond. umea egindako animalia emea.

umo: adj. heldua, batez ere fruituez ari denean.

umotu: ad. fruituez aritzean, heldu.

unai: iz. behizaina.

urgunka: adb. herrenka.

urriki: iz. gupida, errukia.

urrikigarri: adj. urrikarria, errukarria; errukia ematen, sentiarazten duena.

urrisa: iz. urrixa, animalia emea.

urrunga: iz. usoaren urruma.

Z

zahagi: iz. ardoa edo olio gordetzeko erabiltzen den zakua; abere larruz egin ohi da.

zahi: iz. eho ondoren irinarekin nahasirik gertatzen den ale azal xehatua.

zamatu: ad. kargatu.

zanga: iz. zaunka.

zanko: iz. zangoa, hanka.

zarika: iz. zumea, sahatsa.

zeinta: lok. zeren eta.

zentzadar: iz. neurri mota, hatz loditik erakuslerako distantzia; *zehume* ere esaten zaio.

zerori: izord. zu zeu.

zigoina: iz. zikoina.

zingira: iz. istinga, aintzira lohitsu.

ziriku: iz. zeta.

zirritu: iz. zirrikitua.

zuraitz: iz. zuhaitza.

zut: adb. zutik, tente.

8. Esamoldeak

Izagirrek (1981: vii) dioenez, “herri hizkeraren ezaugarririk nabarmenetakoa da lokuzioa, eta aho hizkeraren sorketa estilistikorik garrantzitsuena (errefrauen erretorika eta moralkeria gabe)”. Hain zuzen ere, berea da dugunik eta euskarazko esamoldeen bilduma nagusietarikoa. 1981ean argia ikusi zuen liburukote hartan euskalduna hizlari “konpetentea” bihurtzea helburu, ehunka esamolde bildu zituen literatura-tradiziotik (eta honek herri tradiziotik). Harako hartan, baina, ez zuen Iturriagaren lana baliatu eta, gaude, hernaniarraren lanean badirela euskaldunaren jariora eta gaitasuna, funtsean hizkuntzaren kalitatea, hobe dezakeen esamolderik.

Jarraian, hortaz, fabuletan aurkitutako esamolde, lokuzio eta esaera zaharrak bildu dira. Helburua euskarazko esamoldeen bilduma osatzea da, hein batean, baina tradizio idatzitik ahozkoa (jatorrizko lekura) itzultzeko asmotan jaso dira esamoldeok. Hizkuntza biziak behar ditu halakoak eta hiztunen ahotan bestela ematea zail den adierazkortasuna eman diezaiokie mezuari. Halaxe dio Martosek (2007: 239) tesuez eta ahozkotasanuz diharduela:

Surge, pues, como alternativa el relacionar el texto con la experiencia. Reivindicar el valor de la palabra oral, y en concreto de la palabra oral artística, en medio de una cultura predominantemente impresa y visual. También, en línea de una entografía del habla que respeta la diversidad cultural, reivindicamos el valor de la palabra como medio de comunicación de un grupo humano, y como memoria de ese grupo que tiene derecho a perpetuarse.

Jarraian aurkezten diren esamoldeak hurrenkera alfabetikoan daude, euskara baituan emanak, eskuineko zutabeaz azaltzen da zein fabulatan agertzen diren. Erdiko bi zutabeetan esamoldea agertzen den pasarte ematen da, eta baita esanahia ere.

1. taula

Iturriagaren fabuletatik jasotako esamoldeak

Esamoldea	Testuingurua	Esanahia	Fabula
<i>Arra eta demoka</i>	Negarrak utzi eta hasten da atsoa arra eta demoka	Madarikazioa	Atsoa eta arkakosoa
<i>Begia bota (zerbaiti)</i>	Bizkarrean zeraman urre zama handia, ongi botatzen zion jendeak begia.	Zerbaitetan fijatu	Mando zamatuak
<i>Begiak armaturik</i>	Pinto ikustean, begiak armaturik, jatorik sudurra, letaginaz puskatzen zuela hezurra. Begiak armaturik eta marmarraraz, buztana harontz-honontz maiz erabiliaz	Begiak zabal-zabal irekirik	Txakur biak Katu biak

Esamoldea	Testuingurua	Esanahia	Fabula
<i>Begizkoak ipini</i>	Hezur huts eginika eman dit gogoak ifini dizkidala niri begizkoak	Norbaiti kaltea eragiteko begiradarekin egiten den aztikeria egin	Koplarien tema Palemon juez dutela
<i>Buru batek mila balio, baldin bada abila</i>	Buruak egiten du lanika gehiena, iduririk nekatzen dala gutxiena. Eta esana dago baldin bada abila, buru batek balio dituela mila.	Abila den pertsona edo buru batek, abila ez denak baino gehiago balio du	Jakintsua eta nekazaria
<i>Burua makurturik</i>	Burua makurturik medikua joan zan	Umildurik	Mediku hitzontzia eta eria
<i>Burutik jauzia egon</i>	Baina gizona dago burutik jauzia, nahi badio irabazi Jaunari auzia	Burutik jota egon	Kutuna
<i>Burutik maingutu</i>	Baina haizen ezkeroz burutik maingutu hartaraino, non nahi dek nerekin jokatu, erratilu eder bat etxean badiat, eta nere aldetik ifiniko diat.	Burutik jota egon	Koplarien tema
<i>Denbora ondu</i>	zeren ikusten zuen lehertutzen lanean denbora pixkatxo bat ondutzen zanean	Eguraldiak hobera egin	Txingarra eta txingurria
<i>Dirudien guztia ez da urre</i>	on da jakitea, dirudien guztia ez dala urrea.	Ez da guztia dirudien bezain ona	Kutuna
<i>Egin ezazu on, eta egin ezazu ez dakizula non</i>	Errepainak ohi dio egin ezazu on eta egin ezazu ez dakizula non.	Behar duenari laguntza eskaini behar zaio, ezagutzen ez dugun arren	Otsoa eta zigoina
<i>Eraman txikia eduki</i>	Baina zuen gaixoak eraman txikia, edozein gauzak zuen estutzen guztia.	Pazientzia gutxi izan	Atsoa eta arkakosoa

Esamoldea	Testuingurua	Esanahia	Fabula
<i>Erokeria handia akuiluari jotzea bortizki ostikoa</i>	—Askoz indar gehiago nik baino daukak hik. Erokeri handia ohi dek nerekiko akuiloa jotzea bortizki ostiko.	Kaltegarria da min handi- diagoa eragingo dizun zerbaiti min egitea	Adiskide bi eta hartza
<i>Eta mundu honetan nahi duenak bizi, zer nahi gerta dakion ez du behar etsi</i>	Eta mundu honetan nahi duenak bizi, zer nahi gerta dakion ez du behar etsi	Mundu honetan bizi nahi duenak, kemena behar da eta ez du etsi behar edozer gertatuta ere	Astoa eta igelak
<i>Etsai agiria ez da hain gaiztoa non da estalia</i>	Hargatik esan ohi da etsai agiria ez dala hain gaiztoa non dan estalia	Ezkutuan dabilen etsaia agerikoa baino arrisku- tsuagoa edo gaiztoagoa da	Lehoia eta tximuak
<i>Euria ekarri</i>	Zer denbora dagoan, dakarren euria, edo bortitzegial dan eguzkia.	Euria egin	Kutuna
<i>Ez bada ereiten soroan hazia, ez da etorriko zerutik garia</i>	Errezoak egiten diran bitartean, jardun behar du beti bakoitzak lanean. Ez badegu ereiten soroan hazia ez zaigu etorriko zerutik garia.	Emaitza onak eskuratzeko, lehenagotik lan egin behar da	Atsoa eta arkakosoa
<i>Ezin esan ur honetatik nik ez dut behar edan</i>	Hartzten du txoarrea, haren atzaparrak kentzen diozka bere burla eta farrak. Inork mundu honetan ez dezake esan, ur honetatik nik ez det behar edan.	Ez da esan behar zerbait ez dugula inoiz egingo, ez baitakigu etorkizunak zer dakarren	Txoarrea eta erbia
<i>Faza ederrean</i>	Oilar bat zebilen behin faza ederrean, soroa jorratuaz	Lasai ederrean, patxadan	Oilarra eta azeria Artzai koplak
<i>Galtzen dugun bizitik bizi dira</i>	—Asto handia!— esaten die —ez al hekien oraindik egurgileak bizi dirala guk galtzen degun bizitik?	Gure kontura bizi dira	Aizkora eta kirtena

Esamoldea	Testuingurua	Esanahia	Fabula
<i>Gerokoak, gero</i> <i>Gero gerokoak</i>	—Gerokoa gero —. Zapironek, entzunik zer zion Misipik, —Jan zak nahi badek, —dio —ez diat jango nik. dirade langileak, dira kontuzkoak; ez digute esango, “Gero gerokoak”.	Etorkizuneko gauzak or- durako utzi behar dira, eta orain oraingoz kezkatu	Katu biak Kutuna
<i>Gosez idikirik</i>	Ni, berriz, hemen nago gosez idikirik majaderanez daukat lastoaren pixkik	Gosez amorratzen	Astoa eta txerria
<i>Gosez irrikiturik</i>	Lehoi bat irten zan behin zulotik ehizera, gosez irrikiturik, tripa betetzera	Gosez amorratzen	Lehoia eta tximuak
<i>Gutziz goratua eta</i> <i>haizez betea (eraman)</i> <i>burua</i>	Hargatika zeraman gutziz goratua eta haizez betea gaixoak burua.	Harroputza izan	Erlikiadun astoa
<i>Halako beldurra non</i> <i>ezin ikusi begiekin</i> <i>lurra</i>	Astoak sartu zien halako beldurra, non ez zuten ikusten begiak lurra.	Beldur ikaragarria izan	Lehoia eta astoa
<i>Heste zimurtuarekin</i> <i>egon</i>	Txitxarra gelditu zan argala, umila, heste zimurtuakin eta erdi hila	Sekulako gosearekin	Txitxarra eta txingurria
<i>Hobea da eskuan</i> <i>seguru txoria, ez airean</i> <i>dabilen hegazti handia</i>	Txit errepain eder bat ikasi nian nik. On dek hik aditzea gaur nere ahotik: hobea dek eskuan seguru txoria, ez airian dabilen hegazti handia.	Hobea da seguru dauka- gun zerbait mantendu, hori baztertu eta agian lor- tuko ez dugun zerbaiten bila aritu baino	Arrantzalea eta arraia
<i>Kopet itsusia izan</i>	Eta nola baituen kopet itsusia, joan ziren txitxar kanta eta erausia.	Egoera animikoa adieraz- teko esamoldea	Txitxarra eta txingurria

Esamoldea	Testuingurua	Esanahia	Fabula
<i>Kukuak soinua gaizki jo</i>	Baina gaizki jo zion soinua kukuak, uda joan eta zuen atzeman neguak	Gauzak gerorako uzteagatik berandu egin eta larri ibiltzea. Zezenak harrapatzearen pareko	Txitxarra eta txingurria
<i>Laratzak, herrian diren etxe guztietan beltzak</i>	Honela ikusten du dirala laratzak herrian diran etxe guztietan beltzak eta lan egiteko gure Jaungoikoak guztiok gaituela egiten astoak.	Beste lekuetan gauzak ez dira oso bestelakoak gurearen aldean	Errementaria eta zakurra
<i>Lo pisua (izan)</i>	Lokarriaz lotutzen ez dek gaitz lepoa, zergatik nere ustez pisua dik loa	Lo sakona izan	Arratoi eta saguen batzarrea
<i>Loa sentitu</i>	Ibili ziranean hiru bat legoa, gure nagusi horrek sentitzen du loa	Logura izan	Astoa eta txakurra
<i>Neguak atzeman</i>	Baina gaizki jo zion soinua kukuak, uda joan eta zuen atzeman neguak	Negua iritsi, neguak harrapatu	Txitxarra eta txingurria
<i>Ona, galdu eta gero ezagutu</i>	Ongi geran orduan, hobeto nahi degu, galdu ta gero ona ezagutzen degu.	Galtzen dugun arte ez gara konturatzen genuena ona zela	Igelak errege eskatzen
<i>Pazientzia da gaitz handia txiki egiten duena</i>	Ez det nik, ez, ahaztuko: da pazientzia gaitz handia egiten duena txikia.	Pazientzia laguntzen du gaitz errazago konpontzen	Astoa eta igelak
<i>Senper(rak) ikusi</i>	Ongi jan, ongi edan, behar haurrak hazi, senper orduan ohi du bakoitzak ikusi.	Nekeak izan, estuasunak pasatu	Kutuna
<i>Txakurraren gauerdiko ametsak</i>	Askotan dirudite gure esperantzak osoro txakurraren gaberdiko ametsak	Ilusioak	Esne-saltzailea

Esamoldea	Testuingurua	Esanahia	Fabula
<i>Urrutitik eginagatik intxaurrak soinu handiak, alderatuta izan ohi dira intxaur txikiak</i>	Urrutitika eginagatik intxaurrak soinu handiak alderatuta izan ohi dira askotan intxaur txikiak. Egia handi hau erakutsitzen digu esperientziak.	Zalapartak eta arrabotsak ez dute hobia egiten ezer	Mendia haurgiten
<i>Zalez errabian</i>	Geldi-geldi zegoan zuraritz azpian, gazta nahi, ezin izan, zalez errabian	Gogo biziz, irrikitan	Belea eta azeria
<i>Zankoa atzera bota</i>	Hasi ari nahi badek, ez nak ikarutzen, nik ez diat zankorik atzera botatzen.	Atzera egin/jo; asmo bati ez eutsi	Koplarien tema Palemon juez dutela

9. Adizkitegia

Ondoko taula honetan jaso ditut euskara estandarrean erabiltzen ez diren, baina Iturriagaren fabula liburuan agertzen diren zenbait aditz forma. Lehenik, alfabetikoki ordenaturik, aditz laguntzaileak eman ditut, ondoren aditz trinkoak.

2. taula

Adizkien taula

izan	*edun	-i-
<i>diteke</i> : daiteke	<i>bazendu</i> : bazenu	<i>dirak</i> : didak
<i>ditezen</i> : daitezen	<i>banituke</i> : banitu	<i>dirazu</i> : didazu
<i>dirade</i> : dira	<i>degu</i> : dugu	<i>diote</i> : die
<i>gera</i> : gara	<i>dek</i> : duk	<i>diozkak</i> : dizkiok
<i>hari</i> : hadi	<i>derade</i> : det, dut	<i>dirate</i> : didate
<i>huen</i> : zuan	<i>det</i> : <i>dut</i> eta mendekoetan <i>de-</i> <i>rala</i> (<i>dedala</i> , <i>dudala</i>) eta <i>dedan</i> (<i>dudan</i>)	<i>ditet</i> : didate
<i>litzake</i> : litzateke	<i>dezu</i> : duzu	<i>dizkitet</i> : dizkidate
<i>natzazu</i> : natzaizu	<i>dezute</i> : dezue, duzue	<i>indazu</i> : emadazu
<i>nintzan</i> : nintzen	<i>dituzute</i> : dituzue	<i>ziozkan</i> : zizkion
<i>zaiote</i> : zaie	<i>geatzik</i> : gaitik, gaitu	<i>zizkiran</i> : zizkidan
<i>zaizka</i> : zaizkio	<i>genduke</i> : genuke	
<i>zaiozka</i> : zaizkio	<i>ginduke</i> : gintuzke	
<i>zaiozkate</i> : zaizkie	<i>ginduzkek</i> : geundekek	
<i>zan</i> : zen	<i>bat</i> : haut	
<i>zat</i> : zait	<i>nak</i> : nauk	
<i>zazute</i> : zaizue	<i>nazu</i> : nauzu	
<i>zera</i> : zara	<i>zinduen</i> : zintuen	
<i>ziraden</i> : ziren	<i>zute</i> : duzue; ik. <i>dezute</i>	
<i>ziran</i> : ziren		

*ezan	-ieza-	eduki
<i>zadak</i> : iezadak	<i>dizaioke</i> : diezaioke <i>zarazu</i> : iezadazu <i>bizaie</i> : biezaie	<i>daduka</i> : dauka <i>daukatzi</i> : dauzka <i>daukatzigu</i> : dauzkagu
egon	erabili	eraman
<i>nengoan</i> : nengoen <i>zaudezte</i> : zaudete <i>zegoan</i> : zegoen <i>zeagok</i> : zagok	<i>darabilzute</i> : darabilzue	<i>daramatzi</i> : daramatza
etorri	ibili	-io-
<i>atoz</i> : zatoz <i>aztozte</i> : zatozte	<i>nebilen</i> : nenbilan	<i>diozute</i> : diozue
jakin	joan	
<i>baziakiat</i> : bazekiat <i>dakizute</i> : dakizue	<i>dijoa</i> : doa <i>dijoakio</i> : doakio <i>dijoaz</i> : doaz <i>dijoazkik</i> : doazkik <i>goazemak</i> : goazemak, joan gaitezen <i>zijoan</i> : zihoan	

10. Ondorioak

Lan honetan lau ekarpen bereiz ditzakegu.

Batetik, Iturriagak 1842an argitaratutako 49 fabulen eta beste testu gehienen edizioa atondu dira gaurko estandarren ortografian eta testua ulertzeko ohar argigarriekin. Bestetik, fabula horietatik hartutako hitz dialektal eta erabilera urrikoekin hiztegia osatu da. Iturriagak fabulen liburuan darabiltzan esamolde, lokuzio eta esaera zaharren zerrenda ere prestatu da. Azkenik, taula batean bildu dira euskara estandarren aldean desberdinak diren adizkiak.

Edizioari esker, Lehen eta Bigarren Hezkuntzako irakasleek eskura dute XIX. mendeko autore baten testu eguneratua; beraz, testu hori zuzenean lantzeko aukera eskaintzen du saio honek. Gainera, hiztegiari eta esamolde zerrendari esker, hizkuntza garatzeko, jasotzeko eta adierazkorrago egiteko tresna jartzen da irakasleen eskura.

Proiektu zabalago baten parte izan nahi luke honek, eta beharrezko ikusten da fabulen edizio honetatik abiatuta unitate, sekuentzia, ikas-egoera edo proiektuak garatzea Lehen zein Bigarren Hezkuntzan euskal literatura eta euskara bera lantzeko, estrategia didaktiko zehatzekin, Rodríguez López-Vázquezek estrategia azaltzen duen moduan ulertuta:

Al situar el corpus textual sobre el que trabajamos en la perspectiva de «estrategias didácticas» estamos organizando el plan de actuación dentro de una perspectiva que no se contenta con la mera formulación de actividades, sino que pretende integrar es-

tas actividades en un marco de procedimientos y estrategias en donde el corpus seleccionado tiene sentido en tanto que vía para producir un cambio cognitivo en la población sobre la que se va a actuar. (Rodríguez López-Vázquez 2003: 121)

Beaskoetxeak eta Iruskietak (2019: 77) erakusten dutenez, “[i]puinaren irakurketa esanguratsuak eta hori garatzeko esku-hartzeak haurren euskarazko hizkuntza-eta komunikazio-gaitasunak garatzen lagundu die”, edozein dela ere ikasle horien ama-hizkuntza. Hizkuntzaren didaktikara begira, edizio honetan bildu ditugun Iturriagaren fabulek aparteak aukera eskaintzen digute LHko zein DBHko ikasleen gaitasunak lantzeko, horretara bideratutako sekuentzia, unitate edo proiektu egokiak garatuz gero. Horretarako, jakina, kasu batzuetan, eta ikasleen hizkuntza-mailaren arabera, beharrezkoa izango da irakasleak irakurketa gidatua eskaintzea, testuaren interpretazioan lagundu eta esanahia eraikitzeko (Colomer *et al.* 2018: 178). Hori izan da lan honetan eskaini ditudan ohar argigarrien, hiztegiaren eta esamoldeen zerrendaren asmo nagusia.

Lan honen helburua ez da izan azaltzea fabulen bidez landu litezkeen alderdiak zein diren eta banan-banan aipatzeak luze joko luke, baina, esaterako, hizkuntzaren erregistro aldetik hitanoko eta zuketako formak eta egun galdurik den errespetuzko trataeraren adibide ugari ditugu. Eredu izan litezke gaurko ikasleek erabilera horien berri izan dezaten.

Lexiko aldetik ere fabulok eskaintzen dutena ez da gutxi. Gizarte aldaketengatik azken hamarkadetan erabilera apalduz edo desagertuz joan diren hainbat hitz agertzen dira istorioetan; horietako asko nekazal munduarekin loturiko lan tresnak, animaliak eta berekin erlazonatutako hitzak dira, hala nola *abaraska*, *aitzur*, *artzanor*, *astazai*, *aurrera-zerri*, *besabe*, *bostortz*, *galtzarbe-sare*, *golde*, *heia*, *jorratu* eta *kio*. Denboraren poderioz, hitz batzuek esanahia aldatu dute, edo beste bat nagusitu zaie: hori da *jorratu* edo *txertatu* aditzen kasua eta neurri batean *uzartu*-rena; lehenak egun adiera abstraktuagoa du eta gai edo ideia bat da jorratzen dena, ez lurra; antzeko prozesua izan dute beste biek.

Ikaslea berea ez den beste euskalkietara hurbiltzea beren hizkuntza maila eta kontzientzia linguistikoa jasotzea da. Iturriagak euskara estandarrean ez dauden, edo usu erabili ez diren, zenbait forma ditu: *adierazo*, *aienatu*, *asnas*, *bagelgabetanik* eta *etzin*, besteak beste.

Gizarte eta kultur aldaketek espazioa eta materiala neurtzeko sisteman ere eragin dute. Iturriagak egun erabiltzen diren ereduez bestelako sistemak dakartza: ardoa neurtzeko *txopina*; distantzia neurtzeko *zentzadar*, *kana* eta *legoa*; pisua neurtzeko *ontza*. *Kuarto* diru mota ere ageri da, eta balio gutxiko *ardit* txanpon mota ere bai.

Esamoldeez den bezainbatean, literatura idatzitik jasoak diren arren, autoreek ahozko tradizioetik hartu ohi dituzte halakoak (Izagirre 1981); beraz, esamoldeak berriro gureganatzea ahozko hizkuntzaren aldeko aldarria egitea ere bada.

Alderdi linguistikotik lekora, kulturalki, historikoki eta etnografikoki ere badute zer erakutsi fabulok, iraganeko ohituren, bizimodu eta pentsamoldeen lekuko baitira. Hizkuntzaren didaktikari, beraz, ikuspuntu funtzionalaz gain bestelako begiratu bat ere ematen zaio.

Bukatzeko, balizko proposamen didaktiko baten bidez ikasleek hizkuntza gaitasunarekin sormena ere landu dezakete irakurritako fabuletatik abiatuak beren istorioak

idatziz, dela poesia bidez (ik. Mendoza & López 1997), dela bertso neurtuen bitartez, dela bestelako testu generoak baliatuz (ik. Delmiro 2015). Seargeant eta Greenwellek (2013) proposatzen dute hizkuntza lantzeko bide paregabea dela idazketa sortzailea, eta Sotomayor, Coloma, Jéldrez eta Osorio autoreek (2020) erakutsi dute zer eragin duen gramatika modu integratuan irakasteak narrazioen idazketaren bidez. Iturriagaren fabula hauetatik abiatuz, hiztegiko hitz sorta batekin istorio bat idaztea edo esamolde horietako bat duen beste bat sortzea izan litezke ikasleen hizkuntza maila jasotzeko jarduerak.

Bibliografia

- 77/2023 dekretua, maiatzaren 30ekoa, Oinarrizko Hezkuntzaren curriculuma zehaztu eta Euskal Autonomia Erkidegoan ezartzekoa. *Euskal Herriko Agintaritzaren Aldizkaria* 109, 2023-06-09. <https://www.euskadi.eus/web01-bopv/eu/bopv2/datos/2023/06/2302729e.shtml>
- Álvarez-Uria, Amaia. 2024. *Zuzi iraxegia. Euskal emakume idazleak eta literatura klasikoa*. [s.l.]: Testu Zaharrak.
- Beaskoetxea, Udane & Mikel Iruskietak. 2019. Ipuin-moldaketa herri-hizkerara egokitzeko eta modu esanguratsuan kontatzeko markaketa: ahozko komunikazioa lantzen eta aztertzen Haur Hezkuntzako gelan. *Tantak* 31(1). 53-80. <https://doi.org/10.1387/tantak.20149>
- Beldarrain, Josune. 2010. *Alegia klasikoak euskaraz. Isopeteko, La Fontaineren eta Samaniegoren alegien berridazketen azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10810/12307>
- Blecua, Alberto. 2001 [1983]. *Manual de crítica textual*. Madril: Castalia.
- Bombini, Gustavo & Carlos Lomas. 2019. El oficio de enseñar lenguaje. Entre los saberes escolares y los dilemas éticos. *Textos. Didáctica de la lengua y de la literatura* 86. 7-13.
- Bueno, David, Anna Forés & Antoni Ruiz Bueno. 2023. *La lectura en voz alta: sus beneficios. Un descubrimiento (fascinante) desde la neuroeducación*. Bartzelona: Octaedro Educación.
- Cassany, Daniel. 2021. *El arte de dar clase (según un lingüista)*. Bartzelona: Anagrama.
- Colomer, Teresa, Mireia Manresa, Lucas Ramada & Lara Reyes. 2018. *Narrativas literarias en educación infantil y primaria*. Madril: Síntesis.
- Collie, Joanne & Stephen Slater. 1987. *Literature in the language classroom. A resource book of ideas and activities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delmiro Coto, Benigno. 2015. *La escritura creativa en las aulas: en torno a los talleres literarios*. Bartzelona: Graó.
- Del Rio, María José. 1993. *Psicopedagogía de la lengua oral: un enfoque comunicativo*. Bartzelona: ICE-Horsori.
- Del Rio, María José, Pilar Calvet, María J. Galván-Bovaira & Manuel Sánchez. 2016. *Actividades comunicativas para enseñar competencia oral*. Bartzelona: ICE-Horsori.
- Etzaniz, Xabier. 2009 [1986]. *Puntan punta bat. Haur folkloreaken bilduma*. Iruñea: Pamiela.
- Etzaniz, Xabier. 2011. La transmisión de valores en la literatura, desde la tradición oral hasta la LIJ actual. *Ocnos* 7. 73-83. https://doi.org/10.18239/ocnos_2011.07.06
- Europako Kontseilua. 2001 [2005]. *Hizkuntzen ikaskuntza, irakaskuntza eta ebaluaziorako Europako erreferentzia markoa*. Gasteiz: HABE.

- Euskaltzaindia. 2025. *Orotariko Euskal Hiztegia - Diccionario General Vasco*. 16. argit. Bilbo: Euskaltzaindia. <https://www.euskaltzaindia.eus/oe>
- Euskaltzaindia. [s.a.]. *Euskaltzaindiaren Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia. https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_hiztegiabilatatu&task=hasiera&Itemid=1693&lang=eu
- Fabregat, Santiago, Carmen Sánchez & Rocío Jodar. 2023. *Didáctica de la lengua y la literatura: diez temas actuales*. Bartzelona: Graó.
- Garmendia, José. 1968. *Obras inéditas de Iztueta (Poesía, correspondencia, testamento)*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Garzia, Joxerra. 2008. *Jendaurrean hizlari*. Irun: Alberdania.
- Garzia, Juan. 2005. *Kalko okerrak*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Gutierrez, Juncal & María José Ezeizabarrena. 2022. *Hotsetik hitzera. Nola bereganatzen dute hizkuntza haur euskaldunek?* Donostia: Erein.
- Igerabide, Juan Kruz. 2000 [1993]. *Bularretik mintzora. Haurra, abozkotasuna eta literatura*. Donostia: Erein.
- Igerabide, Juan Kruz. 2022. *Ahozko euskal literatura: antologia bat*. Donostia: Alai.
- Iturriaga, Agustin. 1841. *Arte de aprender a hablar la lengua castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*. Hernani: [s.n.].
- Iturriaga, Agustin. 1842a. *Diálogos basco-castellanos para las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*. Hernani: [s.n.].
- Iturriaga, Agustin. 1842b. *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado. Dialecto guipuzcoano con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos*. Donostia: Ignacio Ramon Baroja.
- Iturriaga, Agustin. 1884. *Ipuyac eta beste moldaera batzuec Guipuzcoaco izqueran neurtubac*. Tolosa: Eusebio Lopez.
- Iturriaga, Agustin. 1932. *Iturriagaren ipuiak*. Tolosa: Ixaka Lopez Mendizabal.
- Iturriaga, Agustin. 1967. *Ipuiak*. Tolosa & Donostia: Auspoa Liburutegia.
- Ituero, Beatriz & Marta Casla. 2017. *¿Como empieza el lenguaje? Descubrir, explorar y favorecer la comunicación temprana*. Bartzelona: Graó.
- Izagirre, Koldo. 1981. *Euskal esamoldeak*. Donostia: Hordago.
- Laiz, Elena. 2008. Mucho más que canciones. Aprendiendo castellano como segunda lengua. *Textos de didáctica de la lengua y de la literatura* 47. 80-87.
- Lasagabaster, David. 2014. El texto literario como catalizador en la clase de inglés como lengua extranjera. *Impossibilia* 8. 208-229. <https://doi.org/10.32112/2174.2464.2014.108>
- Lazar, Gillian. 1993. *Literature and language teaching. A guide for teachers and trainers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manterola, José. 1880. *Cancionero Basco. Poesías en lengua euskara recogidas, ordenadas y acompañadas de traducciones castellanas, juicios críticos, noticias biográficas de los diversos escritores y observaciones filológicas y gramaticales*. Serie III. Donostia: A. Baroja.
- Manterola, Ibon & Itziar Idiazabal. 2009. Euskal eredu elebidunak, murgilketa eta hizkuntzen irakaskuntza bateratua: kontzeptuen berrikusketa. *Euskera* 54(1). 463-504. <https://doi.org/10.59866/eia.v2i54.238>
- Mariscal, Sonia & Pilar Gallo. 2014. *Adquisición del lenguaje*. Madril: Síntesis.
- Martos, Eloy. 2007. *Cuentos y leyendas tradicionales: teoría, textos y didáctica*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha.

- Mendoza, Antonio. 2007. *Materiales literarios en el aprendizaje de lengua extranjera*. Bartzelona: ICE-Horsori.
- Mendoza, Antonio & Amando López. 1997. *La creación poética en las aulas*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses.
- Mitxelena, Koldo. 2001 [1961]. *Historia de la literatura vasca*. Donostia: Erein (Berrargit. OC 13, 81-205).
- Mogel, Bizenta. 1992 [1804]. *Ipui onak*. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte.
- Molino, Cristina & Laura Mier. 2018. Multiculturalidad en el aula de segundas lenguas: la literatura como recurso en Educación Primaria. *Didáctica. Lengua y Literatura* 30. 157-168. <https://doi.org/10.5209/dida.61960>
- Mounole Hiriart-Urruti, Céline. 2024. *Iparrorratza: kalko eta huts ohikoenen saihesteko bide-laguna*. Bilbo: UPV/EHU.
- Palacios, Sergio. 2017. *Los textos literarios clásicos en la enseñanza-aprendizaje del español como segunda lengua lengua extranjera (LE): estudio, corpus, propuesta didáctica y puesta en práctica para los niveles A1-A2*. Madril: UAMeko doktorego tesia. <http://hdl.handle.net/10486/679868>
- Paya, Xabi. 2013. *Ahozko euskal literaturaren antologia*. Donostia: Etxepare Institutua.
- Pérez Priego, Miguel Ángel. 2011. *La edición de textos*. Madril: Síntesis.
- Reguero Ugarte, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako testu zaharretan barrena (1416-1745)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Rodríguez López-Vázquez, Alfredo. 2003. Estrategias didácticas en torno a las fábulas. In Ángel Cano & Cristina Pérez (koord.), *Canon, literatura infantil y juvenil y otras lenguas*, 121-132. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha.
- Rodríguez-Miñambres, Paloma, Itziar Otegi & Xabier Etxaniz. 2019. Idazlan klasikoak eta eskola. *Tantak* 31(1). 9-25. <https://doi.org/10.1387/tantak.20115>
- Ruiz Arzalluz, Iñigo. 1995. Virgilio Txerribuztangoerrekan (I. Bukoliken eta Georgikeneuska itzulpenak. *ASJU* 29(2-3). 661-696. <https://doi.org/10.1387/asju.8505>
- Salaberri Muñoa, Patxi. 2017. *Axular. Gero euskara xumean*. Bilbo: UEU.
- Sergeant, Phillip & Bill Greenwell. 2013. *From language to creative writing: Introduction*. Milton Keynes: Bloomsbury & Open University.
- Sotomayor, Carmen, Carmen Julia Coloma, Elveria Jéldrez & Gabriela Osorio. 2020. Efectos de enseñar gramática integrada a la escritura de narraciones. *Textos. Didáctica de la lengua y literatura* 89. 48-53.
- Urgell, Blanca. 2015. *Gero. Edizio kritikoa*. Bilbo & Iruñea: Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 543-657. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Vila, Ignasi. 2024. Plurilingüismo en las aulas, conocimiento de la lengua escolar y práctica educativa. *Textos. Didáctica de la lengua y de la literatura* 104. 8-16.
- Zalbide, Mikel. 2007. Pedagogoa Batzar Nagusietan. Hizkuntzen azterbideak, Iturriagaren argitan. *Euskera* 52(1). 61-157.

KarmeLe Erraztiren testuak: corpus osatua eta azalpen laburra¹

KarmeLe Errazti's texts: An extended corpus and a short explanation

Enara San Juan Manso*

Ikertzaile independentea

ABSTRACT: KarmeLe Errazti is one of the Basque nationalist women who participated in public and political life during the first half of the 20th century. As well as being the first president of Emakume Abertzale-Batza, Errazti was also one of the women who wrote in the nationalist press at the time. She mainly published articles as well as a few short stories for children and a play, the latter together with her husband Keperin Jemein; she also exchanged private letters with relatives and acquaintances. In this article, I try to extend the corpus of Errazti's texts, taking into account both her published and private texts; in this way, I present some articles and letters written by Errazti that have not been studied to date and I provide a short explanation of the whole corpus. The data presented in this work provides for a better comprehension of Errazti's texts, and thus a better understanding and definition of Errazti's overall contribution.

KEYWORDS: KarmeLe Errazti; Emakume Abertzale Batza; 20th-century nationalist press; women's articles; prewar short stories; prewar plays.

LABURPENA: *XX. mendearen lehen erdiko bizitza publikoan eta politikoan parte hartzen saiatu ziren emakume abertzaletako bat da KarmeLe Errazti. Emakume Abertzale-Batzako lehen lehendakaria izateaz gain, orduko prentsa abertzalean idatzi zuten emakumeetako bat ere bada Errazti, besteak beste. Umeentzako ipuin eta kontakizun labur batzuk, helduentzako antzezlan bat —Keperin Jemein senarrarekin batera— eta, batez ere, artikuluak ondu zituen; horrez gain, gutun pribatuak*

¹ Eskerrak eman nahi dizkiet, KarmeLe Erraztiren corpora osatzeko eta ulertzeko testuak nire esku jartzeagatik, Euskadiko Artxibo Historikoko (EAH) langileei, Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka eta Artxiboko Pruden Gartzia eta, bereziki, Sabino Arana Fundazioko (SAF) Iñaki Goioganari. Era berean, nire esker ona agertu nahi diet, lan honen inguruko iritzi eta oharrengatik, Amaia Alvarez Uriari eta Iñigo Ruiz Arzalluzi, bai eta kanpoko ebaluatzaile anonimoei ere.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Enara San Juan Manso. Ikertzaile independentea (Bilbo). – enarasajuan@gmail.com – <https://orcid.org/0000-0003-3936-9369>

Nola aipatu / How to cite: San Juan Manso, Enara (2025). «KarmeLe Erraztiren testuak: corpus osatua eta azalpen laburra», *ASJU*, 59 (2), 163-193. (<https://doi.org/10.1387/asju.27563>).

Jasoa/Received: 2025-05-22; Onartua/Accepted: 2025-09-28. Online argitaratua / Published online: 2025-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

ere trukatu zituen senide eta ezagunekin. Artikulu honetan, Erraztik idatzitako testuen corpusa osatzen ahalegindu naiz, haren testu argitaratuak nabiz pribatuak aintzat hartuta; hala, Erraztik idatzitako —baina orain arte aztertu gabeko— zenbait artikulu eta gutun jarri ditut mabai gainean, eta corpus horren azalpen laburra egin dut orobat. Lan honetan aurkeztutako datuek Erraztiren testuak hobeto ezagutzen laguntzen dute, eta, horrenbestez, baita Erraztiren ekarpena hobeto ulertzen eta zehazten ere.

HITZ GAKOAK: Karmele Errazti; Emakume Abertzale Batza; XX. mendeko prentsa abertzalea; emakumeen artikulugintza; gerraurreko ipuingintza; gerraurreko antzerkigintza.

1. Sarrera

XX. mendearen lehen herenean, emakume abertzaleak bizitza publikoan parte hartzen hasi ziren; oposizio handiko giroan, hitza hartu zuten prentsa abertzalean, aberriaren alde lan egiteko, eta, Libek *Aberri* astekarian egindako proposamenari jarraikiz, Ropero Vasco sortu zuten Bilbon, 1908ko otsailean, batez ere ongintzara begira (Rekalde 2012: 23).² 1922ko maiatzean, beren jarduna ongintzaz harago zabaltzeko aukera izan zutenean, Emakume Abertzale-Batza (EAB) eratu zuten, Bilboko Euzko-Gaztediko sektore aberrianoaren —bereziki Elias Gallastegiren, Euzko-Gaztediko orduko lehendakariaren— babesarekin.³ Barne-araudian zehaztutakoaren arabera, jeltzaletasuna zabaltzea zuen helburu EABk, gizarte-laguntzari, kulturari eta ongintzari lotutako jardueren bidez, eta, oro har, EABko *emakumeek* Aranarengandik jasotako doktrinaren sinbolo eta ezaugarri tradizionalak defendatu zituzten, emakumearen ohiko rolak —amarena eta emaztearena— hautsi gabe (Ugalde 1991: 58; Retolaza 2012: 105); nolana ere, abertzaletasunaren barnean genero-harremanak ulertzeko modu bat izan zen EAB, ahizpatasuna aldarrikatzeko eta sa-

² Purificación Gorostiza *Garbiñe* izan zen prentsa abertzalean idatzi zuen lehen emakumea (Mi ideal. *Aberri* 1906-09-01), eta, 1907-1908 bitartean, emakume abertzaleek idatzitako ia hogeita hamar artikulu argitaratu ziren (Ugalde 1993: 362). 1907ko uztailean, EAJk Aranari Sukarrietan omenaldia egin eta egun gutxiara, Rakel Alda *Kataliñek* lehen emakume-talde abertzalea sortzeko proposamena egin zuen (Después del homenaje. *Aberri* 1907-07-27), baina Bittorine Larrinaga *Libek* egokiago ikusten zuen helburu txikiagoekin hastea, eta ongintzara bideratutako elkarte bat sortzeko proposatu zuen (Carta abierta a Kataliñ. Llamamiento a todas las jóvenes patriotas de Euzkadi. *Aberri* 1907-08-03). Nolanahi ere, ongintzaz gain, beste helburu batzuk ere bazituen Ropero Vascok, hala nola euskara irakastea (Perez *et al.* 2022: 21).

³ EABren aurrekariak, jarduna eta eragina ulertzeko informazio zabala ematen dute Larrañagaren (1978), Ugaldere (1993), Bilbao *et al.*-en (2012) edota Perez *et al.*-en (2022) lanek; modu sintetikoagoan —baina orokortasunetik—, EAB dute hizpide baita Uruburuk (1997) edota Ugaldek (1991) ere. Esan bezala, jeltzaletasun sektore aberrianoaren barruan sortu zen EAB, baina, EAB sortu ondoren, Comuniónen inguruan ere egon zen beste emakume-erakunde bat —Emakume-Azarri-Bazkuna— sortzeko saiakera; *Euzkadi* egunkariko «Emakumea eta Aberria» izeneko atalaren bidez hauspotu zuten proiektu hori, neurri handi batean Tene Mujikaren ekimenez. 1923an, Emakume-Azarri-Bazkunaren bi talde sortu ziren —Ondarroan eta Deban—, baina apenas lortu zuten Comunióneko gizonen babesik, eta Primo de Riveraren diktadura heldu baino lehen hil zen proiektua (Ugalde 1993: 167-178). 1931tik aurrera, EABren Hego Euskal Herriko taldeetan saretu ziren emakume jeltzaletak; Iparraldean, berriz, Piarres Lafitteren eraginez, Begiraleak emakume-taldea sortu zen, 1935ean (Perez *et al.* 2022: 87-88).

retzeko egitura bat, eta, beren idazki eta hitzaldietan, *emakumeek* emantzipaziorako urratsak egin zituzten, bai eta proiektu kolektibo batekiko atxikimendua erakutsi ere (Fernández 2012: 276; Goikoetxea 2022: 17, 212; Serrano-Mariezkurrena 2024: 68).⁴

Joan den mendean emakume abertzaleek eremu publikoan parte hartzeko hasitako bidean, eginkizun garrantzitsua eduki zuen Karmele Erraztik: xx. mendeko lehen bi hamarkadetako prentsa abertzalean idatzi zuten emakume bakanetako bat ez ezik (Ugalde 1993: 89), EABko lehen lehendakaria ere izan zen Errazti, besteak beste. Hala, bai EABren sorreraren aurretik bai ondoren nazio-erakuntzaren alde eta emakumeen parte-hartze politikoaren alde egindako lanagatik, interesgarria iritzi diot Erraztiren idazmahaiaren ezagutzan sakontzeari. Artikulu honetan, bada, Erraztik idatzitako testuen zerrenda osatua aurkeztuko dut, eta corpus horren azalpen laburra egingo. Orotara, bibliografian aipatuta aurkitu ez ditudan hamabost artikulu baino gehiagoren eta zazpi gutun argitaragaberen berri emango dut —guztiak gerra ostekoak—; horren aurretik, baina, Erraztiren testuak kokatzeko oinarrizko datu biografiko batzuk azalduko ditut, eta zenbait ondorio ere gaineratuko ditut amaieran. Lan honen helburua Erraztiren testuen aurkezpen orokor bat egitea denez, ez dut Erraztiren testuen kokapen historikoan sakonduko, ezta arreta handienaz aztertuko ere Erraztik idatzitako testuetako bakoitza; nolana ere, Erraztiren ekarpena ulertzen eta zehazten lagunduko duen informazio baliagarria aurkeztuko dudalakoan nago.

2. Karmele Erraztiren biografia laburra

Karmele Errazti Perez de Saratxo Bilbon jaio zen, 1885ean, eta erbesteran —Pauen— hil, 1954an. 1907an, Roper Vascon eman zuen izena, eta, 1908an, euskara ikasten hasi zen Bilboko Institutuan, Kirikiñoren eskolatan; hiru urteren bururako, 1911rako, euskalduna —aranazalea— zen, eta, 1910etik, Bilboko Euzko-Gaztediko kide. 1921ean, Junta Nacionalista de Socorros de Nuestra Señora de Begoña izenekoaren mahaikideetako bat izan zen,⁵ eta, 1922-1923 bitartean, EABko lehendakari gisa jardun zuen, Primo de Riveraren estatu-kolpera arte (Perez *et al.* 2022: 34-35). II. Errepublikaren garaian Bilboko EABren zuzendaritza berria aukeratu zutenean, 1931ko ekainean, berriro hautatu zuten Errazti lehendakari, bai eta 1931ko abenduan ere; alabaina, bigarren aldi horretan Erraztik uko egin zion karguari, beste emakume batzuei lekua uzteko. Honela laburbildu zuen Erraz-

⁴ Ezkurdia *et al.* (2024: 94) zera baieztatzen heldu dira: «EAB mugimendu feministak euskal emakume nazionalistak ahaldu» zituela. Genero-berdintasunaren aldarrikapena irizpidetzat hartuz gero, xx. mende hasierako emakume abertzaleak ezin dira feministatzat jo. Alabaina, ikerlari batzuen ustez, xx. mende hasieran genero-desberdintasuna aldarrikatzen zuten feminismoak ere egon ziren; adibidez, *feminismo erlazionala* eta *maternalista*, emakumearen ama-funtzioari garrantzia ematen ziotenak (Goikoetxea 2022: 76-77). Ugaldek (1993: 62-66), bestalde, Elizak onartutako *feminismo onargarri* delakoa-ekin lotu ditu emakume abertzaleen mugimenduaren hastapenak.

⁵ Euzko-Gaztediak sortu zuen batzorde hori, Marokoko gerrara joandako euskal soldaduei eta haien familiei laguntzeko. *Aberri* astekariak eman zuen batzorde horren osakeraren berri (Por nuestros hermanos en África. *Aberri* 1921-11-12).

tik une horretara arte mugimendu jeltzalearen barruan egindako ibilbidea (*Euzkadi* 1932-01-01):

Muy joven era yo —veintiocho años han pasado, bien lo recuerdo— cuando se fundó Juventud Vasca de Bilbao, causando ello en mi alma una de las más grandes emociones de mi vida. Desde entonces la he seguido paso a paso, colaborando prácticamente en sus clases de euzkera y en otras actividades, hasta la fundación de Emakume Abertzale-Batza. Desde esa fundación, y sin interrupción hasta hoy, he laborado en su presidencia.

EABren zuzendaritza-kideak erdiko klasekoak edota erdi- eta goi-mailako burgesia-koak ziren; Errazti, hain zuzen, Hilario Errazti Atxa negozio-gizonaren alaba zen, eta, 1914an, Keperin Jemein Lanbarrirekin⁶ (Abando, 1887-Laudio, 1965) ezkondu zen, JEZ (Jemein, Errazti y Zenitagoya) lantegi siderometalurgikoaren bazkide nagusietako bat izango zenarekin.⁷ Koldo Aranaren lagun mina eta Sabin Aranaren jarraitzaile sutsua ere bazen Jemein, bai politikari bai euskarari zegokionez, eta hainbat ardua eduki zituen mugimendu jeltzalean; besteak beste, Euzko-Gaztediko buruetako bat izan zen, Euzkeltzale-Bazkunako sortzaileetako bat, EBBko lehendakaria, Euzkadiko Guda Osasuneko idazkaria edota Euzko-Anaitasunako —EAJk gerrako errefuxiatuei laguntzeko sortutako elkarteko— kide (Camino & Guezala 1991; Jiménez de Aberásturi 1999: 40-46). Horrez gain, EAJren historialari ofizial gisa jardun zuen,⁸ eta alderdiaren nolabaiteko kultura-aholkularia ere izan zen.⁹

Gerra aurrean, neskame bat zeukaten etxean Erraztik eta Jemeinek, eta, horri esker, EABko zuzendaritzaz arduratzeko denbora izan zuen Erraztik (Ugalde 1993: 136, 312). Gerra-garaian, jemein-erraztitarrek Euzko Jaurlearitzaren esku jarri zu-

⁶ Gaztelaniaz Ceferino de Jemein Lambarri, euskaraz Jemein'dar Keperin izen-abizenek aipatzen zuen berak bere burua: «Nire ixenordia “Jadarrka” da: J'darr K., edo Jemein'darr Keperin» (Jemein 1952: 25). *Amandarro, Atzeuko, Abandotarra, Bachiller de Beldandia*—edo, besterik gabe, *Beldandia*—, *Paulander de Eyaraldea* eta *Ramón Jatabe* ezizenak ere baliatu zituen Jemeinek (Barandiaran 2024; Arrien & Goigoga 2002: 124). Jemeinek jotarekin idazten zuen beti bere abizena, eta, 1952ko iraillean, adibidez, hauxe idatzi zion Patxo Arregiri —Argentinako Acción Vascako lehendakariari eta EAJren Amerikako delegatuari—, Euskaltzaleak elkartetik bidalitako diploma batean «Xemein» —eta ez «Jemein»— idatzi ziotelako (EAH. Funtsa: Ekin argitaletxearen eta Iruxo familiaren artxiboa. Erregistro informatikoa: 3328691): «Para terminar voy a decirte que, además, yo no podría aceptar ese diploma, porque no responde a mi apellido, que es Jemein y no Xemein, en buena fonética y ortografía euzkérica, pues el Euzkera no admite *x* inicial, como no sea en voces infantiles, y JEMEIN no es una voz infantil, sino bien varonil, nombre propio de persona y de lugar en Markina (Bizkaya). Los de “Euskaltzaleak” deben de aprender el euzkera (véase “Lecciones de ortografía” de Arana-Goiri)». Hortaz, zalantza askorekin, lan honetan *Jemein* aldaera —eta ez EODAn proposatutako *Xemein* forma— erabiltzearen aldeko hautua egin dut; Tene Mujikaren eta Sorne Unzuetaeren kasuetan ere, adibidez, berdintsu jokatu dut, eta ez ditut erabili Euskaltzaindiak araututako *Muxika* eta *Untzueta* formak.

⁷ Karmele Erraztiaren aitak jarri omen zuen enpresa sortzeko dirua, eta Jemein, Joseba eta Enrike Errazti —Karmelaren bi nebak—, eta Zipriano Zenitagoya Lanbarri —Jemeinen anaiordea— ziren enpresako bazkide nagusiak. Horien artetik, Jemeinek eta Joseba Erraztik kudeatzen zuten enpresa (Ezkurdia *et al.* 2024: 97-98).

⁸ Aranaren biografia (Jemein 1935), Aranaren pentsamendua (Jemein 1945), lehen Eusko Jaurlearitza (1987) eta Gerra Zibila (Jemein 1986, 1988) hizpide zuten liburuak idatzi zituen, besteak beste.

⁹ 1938ko martxoan, esaterako, Jemeinek egin zuen —EAJren aginduz— Jule Gabilondo *Maitek* idatzitako *Jel-azia* liburuari buruzko txostena (Sariugarte 2023: 56-59, 122-129).

ten familia-lantegia, eta, Bizkaia frankisten esku geratutakoan, Jemein-Errazti senar-emazteek ondasun guztiak galdu zituzten; isun handia ez ezik, hamabost urteko deserriratzegorria ere ezarri zioten Jemeini (Perez *et al.* 2022: 34-37), eta Errazti hil arte bizi izan ziren erbestean: hasieran, Ipar Euskal Herrian egon ziren —batik bat Ainhoan eta Biarritzen—, eta, handik, Pauera lekualdatu ziren, Erraztiren osasun-arazoez behartuta. Pauen, Euzkadiko Gobernuaren delegatu izan zen Jemein, baina 50eko hamarkadara arte ez zuen soldatarik izan, eta, hala, «txirotasun gorrian» bizi izan ziren senar-emazteak erbestealdi ia osoan (Perez *et al.* 2022: 37).

EABko emakume askok ez bezala, Erraztik ez zuen irakasle-ikasketarik egin, baina «kapital kultural handia» zuen (Ezkurdia *et al.* 2017: 15) eta oso frantses-maila ona.¹⁰ Erraztik eta senarrak batera egin ohi zuten lan etxean, idazkiak —eta, erbestealdian, baita idazmakina ere— partekatuta, Jemeinek berak (1952: 25) artikuluan azaldu zuen legez: «Emaztia senarra baño len euzkeraz idazten asi zan. Senar-emaztiok, bijok dakiz makiñaz idazten eta bijok makiñaz idazten dabe, baña, jakiña, makiña bat baño eztauke, eta bijok makiña berberaz idatzi-biarr. Ulertzalle onari izt erdi». Senar-emazteek liburuz, paperez eta argazkiz beteta izan zuten beti bizilekua, eta euskal gaietara lotutako liburutegi ederra eduki zuten, harik eta 50eko hamarkadan Jemeinek Manu Sotari saldu zion arte.¹¹

3. Karmele Erraztiren testuen corpusa

3.1. Testu argitaratuak

1907-1953 bitartean, Erraztik idatzitako —eta hainbat (ez)izenekin sinatutako— berrogeita hamarretik gora testu argitaratu ziren. Gerra aurrean, *Bizkaitarran*, *Euzkadiki* aldizkarian, eta Euzkeltzale-Bazkunaren *Euzko-Deyan* idatzi zuen, batik bat, Erraztik. Gerra ostean, hamar urteko isilaldiaren ondoren, Baionako Beyris auzotik zuzentzen eta kudeatzen ziren aldizkarietarako kolaborazioak egin zituen, batez ere *Alderdirako*. 1950-1951. urteetan, *Euzko-Gogoan* ere idatzi zuen, eta, 1951tik, Zaitetik zuzendutako aldizkarietara lankideen zerrendan egon zen «Errazti'tar Karmele».

¹⁰ 1937ko uztailearen 30eko gutun batean, zera idatzi zion Jemeinek Manuel Ynchaustiri: «Podría acompañarnos mi señora, que conoce perfectamente el francés» (EAH. Funtsa: Manuel de Ynchausti Romero artxiboa. Erreg. inf.: 3363655). Erraztik behin baino gehiagotan egin zituen bidaiak Frantziara: 1937ko irailaren 2an senarrari idatzitako gutunean, esaterako, 1920an senarrarekin batera Parisera egindako bidaia baten berri ematen du, eta irailaren 3an idatzitakoak, berriz, Lourdesera egindako baten —edo batzuen— berri. 1950eko maiatzean *Alderdiran* idatzitako artikuluan ere, 1910ean Lourdesera egindako bidaia aipatzen du: «Berrogei urte dirala, Lourdes'era etorri nintzan ni euzko-bidezkunde baten. Bizkaitarrak eta gipuzkoarrak gentozan batera, nire bultzijian bertan mutil bizkaitarr bat eta neskatil gipuzkoarr bat, bata bestiarene onduan». Garai hartan, ohikoa zen abertzaleak Lourdesera joatea, Erraztik berak «Euzkadi'ren Bakalduna» artikuluan (*Bizkaitarra* 1911-11-09) esaten duen bezala.

¹¹ 1952ko ekainaren 25ean Maurinetik (Landetatik) bidalitako gutun batean, hauxe idatzi zion Jemeinek Patxo Arregiri (EAH. Funtsa: Ekin argitaletxearen eta Iruxo familiaren artxiboa. Erreg. inf.: 3328691): «Toda mi biblioteca —la mejor probablemente de la que existía de cosas vascas y sobre todo nacionalistas— me vi en la triste necesidad de vendérsela a Manu Sota, que me pagó por ella 250.000 francos, que ¡ay! me duraron poco tiempo en las circunstancias económicas en que desde hace tiempo me desenvuelvo».

Hona hemen Erraztiren testu argitaratuen zerrenda:¹²

1. E.'tar K. Euzkera'ren alde. Fausta nueva. *Aberri* 1907-10-05.
2. Errazti'tar Karmele. [1909]. I.g. [= Izen gabe. «Bilboko Euskal-ikasleak» atalaren barruan]. *Euskal-Esnalearen Esku-Egundiya* 1910, 67. Valverde'ren echea.
3. Errazti'tarr Karmele. Gabon'go gotzon bat. *Euzkadi CBL* 8(10) [1911-07/08]. 295-298.
4. Errazti'tarr Karmele. Bakaldun aurreguna. *Euzkadi CBL* 8(12) [1911-11/12]. 463-466.
5. Etxakin. Euzkadi'ren Bakalduna, *Bizkaitarra* 1911-11-09.
6. Etxakin. Sabin'i. *Bizkaitarra* 1911-11-25.
7. Errazti'tarr Karmele. Ume bijotz-samurrduna. *Euzkadi CBL* 9(13) [1912-01/02]. 37-40.
8. Errazti'tarr Karmele. Neguko loreak. *Euzkadi CBL* 9(18) [1912-11/12]. 459-460.
9. Errazti'tarr Karmele. 1914. ¿*Amesa?*. Grijelmoren Alarrgun-Semien irarrkolea (*Umientzako ipuñak*. Bilbao'ko «Euzko-Gastedija'k» argitaldubak).
10. Jadarrka'k eta Etxakin'ek. 1915. *Oleskari bijak (Bertsolari bijak)*. Ausin'darr Josebaren irarrkolea.
11. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. *Euzko-Deya* 16 [1916-10-01]. 8.

¹² Laburdura hauek erabili ditut egunkariak eta aldizkariak aipatzeko: *Aberri* (= *Aberri. Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra*), *Alderdi* (= *Alderdi. Euzko-Alderdi Jeltzalia'ren deya*), *Amayur* (= *Amayur. Jaun-Goikua eta Lege-Zarra*), *Azkatasuna* (= *Azkatasuna. Euzko Gaztedia'ren Aldizkingia*), *Bizkaitarra* (= *Bizkaitarra. Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra*), *Euzkadi CBL* (= *Euzkadi. Revista bimestral de ciencias, bellas artes y letras*) eta *Euzko-Deya* (= *Euzko-Deya. Jaungoikua eta Lagi-Zarra*). Kronologikoki antolatu ditut Erraztiren lanak —eta ez, esaterako, generoka edo gaika—, lan guztien sekuentzia argiago geratuko delakoan. Zerrenda egiteko, lan hauek izan ditut oinarri: Ugalde (1993), Bilbao *et al.* (2012), Perez *et al.* (2022) eta *Jakin* aldizkariaren dokumentu digitalizatuak (<https://jakin.eus/digitalizazioa/emakume-abertzale-batza> [2025-04-18]). Bertan aipatutako erreferentziak banan-banan egiaztatu ditut, bai eta beharrezko zuzenketak egin ere. Barandiaranek (2024) plazaratutako datuei jarraikiz, *Azkatasuna* eta *Alderdi* aldizkariak arakatu ditut, Erraztik sinatutako testuen bila: zerrendan daude aurkitu ditudanak; alabaina, li-tekeena da Erraztik testu gehiago idatzi izana. Perez *et al.*-en (2022: 36) lanean, beste bi artikulua hauek jasotzen dituzte Erraztiren lanen artean: «Asociadas fundadoras» (*Aberri* 1922-05-12) eta «Se ha constituido la directiva de Emakume Abertzale Batza» (*Euzkadi* 1931-06-24); nolahi ere, bietako bat ere ez dago sinatuta, eta horregatik ez ditut zerrendan sartu, EABko araudiak sartu ez ditudan bezala —Larrañagak (1978: I, 41-43) 1931ko abuztuaren 15eko araudiaren lehen 15 artikulua jaso zituen; Ugalderen (1993: 252) ustez, 1922ko maiatzaren 7ko araudia 1931koaren bertsua izan bide zen—. Bestalde, «Colaboración femenina» ataleko «Comentando» artikulua (*Aberri* 1923-01-20) ez zuen Erraztik idatzi (Perez *et al.* 2022: 36), ezpada U.T.S.k —alegia, Sorne Unzueta *Utarsusek*—. 1950-1953 bitartean «Emakume batek» sinatutako lanei dagokienez, Jemeinek baieztatu zuen *Euzko-Gogoan* idatzitako artikuluen egilea Karmele Errazti zela —«Gixon bi eta emazte bat baño geyago dira *Euzkera* ta *Euzkadi* “Euzko-Gogoa” n idazten dabenak: [...] “Emakume batek” (Errazti'tarr Karmele) ta “Jadarrka” (Jemein'darr Keperin)» (Jemein 1952: 25)—, eta, edukiagatik, ziurra da *Alderdi*n argitaratutako lanen egilea ere badela Errazti (Barandiaran 2024). 30eko hamarkadan oso ohikoa zen *emakume* izenarekin artikulua sinatzea (Ugalde 1993: 371, 373, 391, 416, 423, 514, 522-523); nolahi ere, Ugaldek ez du —nire ustez, arrazoiz— 30eko hamarkadako testu horietako bakar bat ere Erraztiren lantzat hartzen. Bestalde, argitaratu bezala ematen ditut euskarazko izen eta testuak, baina erratak zuzenduta eta dagoe-neko erabiltzen ez diren ikur grafiko gutxi batzuk (*r* > *rr*...) aldatuta.

12. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Emakumien jakin-biarrak. *Euzko-Deya* 17 [1916-11-01]. 6.
13. Etxakin. Gabon-ipuña. Gabon zoruntsuba. *Euzko-Deya* 20 [1916-12-16]. 6-7.
14. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Sendi-jayak. *Euzko-Deya* 20 [1916-12-16]. 8-9.
15. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Etxekandera onaren ereduba. *Euzko-Deya* 21 [1917-01-01]. 5-6.
16. Etxakin. Euzkeldun-neskatillai. Ekandun (birtute) txikijak. *Euzko-Deya* 22 [1917-01-16]. 4.
17. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Neskatil-eredubak. *Euzko-Deya* 23 [1917-02-01]. 3.
18. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. *Euzko-Deya* 24 [1917-02-16]. 4.
19. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Neskatil on-onaren ereduba. *Euzko-Deya* 25 [1917-03-01]. 4.
20. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Atsegin txikijak. *Euzko-Deya* 28 [1917-04-16]. 4.
21. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Neskatilek guraso-etxian. *Euzko-Deya* 34 [1917-07-16]. 3.
22. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Aizkidetasuna. *Euzko-Deya* 35 [1917-08-01]. 7.
23. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Etxe-ardurea. *Euzko-Deya* 36 [1917-09-01]. 6.
24. Etxakin. Bixigayak. *Euzko-Deya* 43 [1918-01-16]. 6.
25. Etxakin. Diruba egitteko erea. *Euzko-Deya* 47 [1918-03-16]. 4.
26. Etxakin. Euzkeldun neskatillai. Sendi zoruntsubak. *Euzko-Deya* 54 [1918-07-01]. 2.
27. Errazti'tarr Karmele. Con flores a Sabin, los niños también.... *Aberri. Revista dedicada por Juventud Vasca de Bilbao, al homenaje celebrado en Sukarrieta con asistencia de más de veinticinco mil patriotas, en honor de Arana-Goiri'tar Sabin, el veinticinco de junio de mil novecientos veintidós* 1922-07-31. 34-35.
28. Etxakin. Ikasliak irakasliari. *Euzkerea* 1(2) [1929-02-15]. 21.
29. Errazti'tar Karmele. La presidente electa de Emakume Abertzale-Batza, a todas las asociadas. *Euzkadi* 1932-01-01.
30. Errazti'tarr Karmele. El homenaje de los niños. *Aberri-Eguna. Revista nacida a la luz de un Domingo de Resurrección para perpetuar "El Día de la Patria", recogiendo el eco de la sublime aleluya que un pueblo resurgente entonara aclamando a su salvador* 1932-03/04. 76.
31. Errazti'tar Karmele. Emakume Abertzale-Batza. Un recuerdo en este aniversario. *Euzkadi* 1932-06-18.
32. Errazti'tar Karmele. Recuerdo. *Amayur* 1935-11-30 [= *Aberri* 1922-07-31].
33. Errazti'tarr Karmele. Sabin y «Emakume-Abertzale Batza». *Azkatasuna* (al berezia) [1945-11-25]. 5.
34. Etxakin (E.A.-B.). En este 4 de febrero de 1948. *Azkatasuna* 39 [1948-02]. 10.
35. [I.g.]. Umientzako Euzkel-Ipuñak. ¿Amesa? *Alderdi* 19 [1948-10]. 18-20. [= Errazti'tarr Karmele. 1914]

36. Etxakin'ek. Euzko-Emakumia ta Aberrija. *Alderdi* 27 [1949-06]. 10.
37. Etxakin'ek. Euzko-Emakumia ta Aberrija. *Alderdi* 29 [1949-08]. 9-10.
38. Etxakin'ek. Euzko-Emakumia ta Aberrija. *Alderdi* 31 [1949-10]. 13.
39. Etxakin'ek. Euzko-Emakumia ta Aberrija. *Alderdi* 34 [1950-01]. 13-14.
40. Etxakin'ek. Nire Eretxija. *Alderdi* 38 [1950-05]. 13.
41. Euzko-Emakume-Abertzale-Batza'ko Etxakin'ek. Emakume oleskarijak. *Euzko-Gogoa* 1(9/10) [1950-09/10]. 14-16.
42. Emakume batek. Euzko-Gogoa. *Euzko-Gogoa* 1(9/10) [1950-09/10]. 36.
43. Emakume Abertzale Batza'ko Etxakin'ek. Arana-Goiri ta Emakume abertzaliak. *Alderdi* 44 [1950-11]. 17.
44. *Por* Emakume Bat. Subordinación. *Alderdi* 47 [1951-02]. 10-11.
45. Emakume Batek. Bilbao, Euzkeldun. *Alderdi* 50 [1951-05]. 13-14.
46. Emakume batek. Juan yakuzan bixitz oroigarriak. *Euzko-Gogoa* 2(9/10) [1951-09/10]. 55-56.
47. Emakume Batek. Emakume Goralgarriak. *Alderdi* 58 [1952-01]. 11-12.
48. Emakume Batek. Txaberr'tarr Pantzeska Deuna. *Alderdi* 59 [1952-02]. 11-12.
49. Emakume Batek. Zugatz Gomutagarriak. *Alderdi* 60 [1952-03]. 11.
50. Emakume Batek. Jantzikereak eta Jantzikeriak. *Alderdi* 68 [1952-11]. 12.
51. Emakume Batek. Sabindiarr-Batza ta Euzko-Emakumiak. *Alderdi* 73 [1953-04]. 12-13.
52. Emakume Batek. Euzkel-Gaiz. *Alderdi* 75 [1953-06]. 12.
53. Emakume Batek. Emakumege Ezta Gauz Onik. *Alderdi* 76 [1953-07]. 13.
54. Emakume Batek. Arana Goiri ta Euzko-Emakume Abertzale-Batza. *Alderdi* 79-80 [1953-11]. 40-41.

3.2. Hitzaldiak

Erraztiren hiru hitzaldiren berri ere eman zuen haren garaiko prentsak: lehen diskurtsoa —1922ko urrikoa— osorik jaso zuen *Aberri* astekariak; gainerako bien kasuan, berriz, kronikak baino ez ditugu:¹³

1. Euzko-Gastedija'n "E.A.-B"ren lendakarijaren euzkel-itxeikixuna. *Aberri* 1922-10-21.
2. Juventud Vasca de Bilbao al Maestro en el XIX aniversario de su muerte. *Aberri* 1922-11-30.
3. Emakume Abertzale Batza. Inauguración del ciclo de conferencias. *Euzkadi* 1931-10-16.

¹³ Badakigu Erraztik beste hitzaldi batzuk ere eman zituela. Horietako bat Iruñeko EABren inaugurazio-ekitaldian izan zen, 1931ko abenduaren 6an (Larrañaga 1978: I, 79) edo 1932ko urtarrilaren 6an (Larrañaga 1978: II, 52); Erraztirekin batera, Jose Antonio Agirre —garai hartan, Nafarroako diputatua— aritu zen hizlari. Donostiako EABn ere beste hitzaldi bat eman zuen Erraztik, 1932an (Larrañaga 1978: II, 52).

3.3. Testu pribatuak

3.3.1. *Senarrari idatzitako gutunak*

Sabino Arana Fundazioaren Euskal Abertzaletasunaren Agiritegiko «PNV-227-01» karpetan, Karmele Erraztik 1937ko abuztu-irailean senarrari eskuz idatzitako bost gutun gorde dira —bostak daude gaztelaniaz—:

1. 1937ko abuztuaren 22-25a bitartean idatzitako gutuna.
2. 1937ko abuztuaren 26an idatzitako gutuna.
3. 1937ko abuztuaren 29-30a bitartean idatzitako gutuna.
4. 1937ko irailaren 2an idatzitako gutuna.
5. 1937ko irailaren 3an idatzitako gutuna.

1937ko abuztua eta iraila bitartean, Jemeinek bidaia bat egin zuen Frantzia zehar, EAJren aginduz. Senarra kanpoan zegoen artean, Errazti Ainhoan geratu zen, bikotearen zereginen arduradun, eta zenbait gutun —bost gorde dira, baina badakigu Erraztik gehiago idatzi zituela— bidali zizkion senarrari, Ainhoako egunerokotasuneko xehetasunen eta bertara heldutako albisteen berri emanez. Garai hartako gorabeheren leku-kotasuna eman ez ezik, Erraztiren biografia osatzen ere laguntzen dute gutun horiek.¹⁴

3.3.2. *Jose Antonio Agirrerri idatzitako gutunak*

Erraztik Jose Antonio Agirrerri eskuz idatzitako beste bi gutun gorde dira Euskadiko Artxibo Historikoan (Funtsa: Eusko Jaurlaritzaren Artxibo Historikoa. Lehendakaritza Saila. Erreg. inf.: 3436267):¹⁵

1. 1952ko apirilaren 24an idatzitako gutuna.
2. 1952ko urriaren 16an idatzitako gutuna.

Dakigunez, Pauen egoera ekonomiko latzean bizi izan ziren Errazti eta haren senarra: Jemein Jaurlaritzaren delegatua zen bertan, eta, 1951tik, hilean 10.000 liberako saria hitzeman omen zion alderdiak lan horregatik; diru hori, jakina, ez zen nahikoa ordezkaritza-gastuei eta eguneroko beharrei aurre egiteko, baina, gainera, hilabeteetako atzerapenarekin ordaindu ohi zioten. Hortaz, 1951ko ekaina eta 1952ko martxoa bitartean, Jemeinek gutun batzuk bidali zizkion Agirrerri, agindutako 10.000 liberak ordaintzeko eskatuz (EAE. Funtsa: Eusko Jaurlaritzaren Artxibo Historikoa. Lehendakaritza Saila. Erreg. inf.: 3436267). Alabaina, iritsi beharreko dirua ez zen heldu, antza, eta, 1952ko apirilaren 24an, Erraztik gutuna idatzi zion Agirrerri, senarrari zor zizkieten atzerapenak ordaintzeko erregutuz:

Keperin no se atreve a escribirle a Ud. porque le da vergüenza; pero yo lo hago, porque cada vez estamos más necesitados [...].

¹⁴ Beste artikulu batean (San Juan Manso 2025a) ematen dut Erraztiren bost gutunuen eduki zehatzaren eta bestelako hainbat xehetasunen berri.

¹⁵ Erraztik eskuz idatzitako bi gutun horiez gain, senarrak makinaz idatzitako beste batzuk ere gorde dira EAHko funts horretan; horietako bi (1952ko maiatzaren 30eko bat eta 1953ko abenduaren 28ko beste bat) Karmele Erraztik ere sinatu zituen.

El 7 del mes próximo cumpla 67 años y 38 de nuestro matrimonio; ¿no podría Ud. para entonces liquidarnos los atrasos, contribuyendo así a aliviar nuestra situación, y empezar así una época más normal, y no tan apremiante como la que estamos padeciendo?

Erraztiren osasun-egoera kaskarrak eragindako mediku-gastuek txarragotu egin zituzten Jemein eta Erraztiren baldintza ekonomikoak, eta, aurreko gutuna idatzi eta sei hilabetera, bigarren gutun bat idatzi zion Erraztik lehendakariari, berriro diru eske. Eskutitzean esaten duenagatik, Txaber Gortazarren bidez —Baionako delegatuaren bidez— saiatu ziren Leizaolari —EAJren Ekonomia Batzordeko kideetako bati— laguntza eskatzen, baina horrela ere ez zuten ezer lortu, eta, horrenbestez, suminduta eta etsita idatzi zion Erraztik Agirreri, esanez senarrak txarteletarako dirurik ere ez zeukala:

Y seguimos sin noticias de Ud. Keperin me dice que no cabe ya por lo que escribirle, pero yo, que llevo mis cuentas y me asustan, voy a hacerle cariñosamente y con toda sinceridad, aunque créame que también a mí me cuesta.

Según nos escribió Gortazar, parece que le habló a Leizaola de lo que a Keperin le cuestan los gastos de representación y oficina, sellos de correos, papel, sobres, cinta de máquina, etc., para lo que no tiene asignación, descontándolo de lo que recibe, mejor dicho de lo que no recibe, porque todavía tiene cinco meses cumplidos por cobrar. Parece que Leizaola le prometió a Gortazar hablar del asunto, pero como han regresado Vds. a París y no tenemos noticias, supongo que el asunto ha quedado en nada. Y se trata de una suma de ¡10.000! frs., irrisoria para la representación que ostenta y el trabajo que realiza. Yo creo que por esa cantidad ningún empleado del Gobierno de Euzkadí trabajará, y desde luego ninguno tanto como él.

Y le voy a contar a Ud. un pequeño detalle. Se van a celebrar en Pau el año que viene [...] grandes fiestas con motivo del cuarto centenario de Henry IV de Francia, y anteriormente III de Navarra. Irujo ha escrito a Keperin a este respecto tres cartas que han exigido, naturalmente, tres sellos de correo, tres papeles y tres sobres, y yo creo que Irujo seguirá escribiendo en todo el tiempo que falta, pero que no se extrañe si un día Keperin no contesta ni a él ni a otros, contra su costumbre, porque Ud. sabe que un grano no hace granero, pero ayuda al compañero y en nuestro caso la ayuda es a desfondarnos y hundirnos más.

Así las cosas, yo le suplico a Ud. que me diga qué representa Keperin en Pau, cuando al acercarse a las autoridades para enterarse de lo que le encargaba Irujo y pedirle su dirección para seguir informándole tuvo que poner en un “bout de papier” por no tener tarjetas de visita.

Gutunaren amaieran, dirua behar zutela esaten zion Erraztik, eta, dirurik bidali ezean, bigarren utzi beharko zutela beren burua Espainiako kontsularen esku:¹⁶

¹⁶ 1951ko urriaren 16an Jemeinek Arregiri bidalitako beste gutun batean (EAH. Funtsa: Ekin argitaletxearen eta Irujo familiaren artxiboa. Erreg. inf.: 332869), esaten zion Madriletik ukatu egin ziotela Espainiara itzultzeko 1950eko martxoan egindako eskaera: «El mes de marzo pasado, no pudiendo ya sostener nuestra situación aquí, me vi dolorosamente obligado a hincar el pico acudiendo al Poncio hispano en Pau para pedirle nuestro regreso al Imperio, al arrimo de mi hermana Merceditas y acogiéndonos a la tan cacareada amnistía. Al cabo de seis meses de espera, el de agosto me comunicó que nuestra petición había sido denegada por la Dirección General de Seguridad de Madrid». 1953ko abenduan 28an Agirreri idatzitako gutun batean ere, Jemeinek lehendakariari esan zion 1950ean ukatua ziotela Espainiara bueltatzeko eskaera bat, eta 1953ko abenduan bigarren bat egiteko bidea aztertzen ari zi-

Y para terminar por hoy, una sola cosa y es que nos hace falta dinero, precisamente, si no hemos de entregarnos al Cónsul de España, por segunda vez y esta con el agravante de que la anterior nos denegaron.

4. Kar mele Erraztiren testu argitaratuak eta hitzaldiak: azalpen laburra

4.1. Gerra aurreko testuak

4.1.1. *Lehenengo artikulua (1907-1911)*

Artikulugintzan aritu zen, batez ere, Errazti. Bere lehen artikulua idatzi zuenean, Erraztik ez zekien oraindik euskaraz, baina pozez iragarri zuen lehen hezkuntza «Aitorren hizkuntzan» hasiko zirela irakasten Jesusen Bihotzaren Mirabeen ikasketxean. Erraztik aberria salbatzeko ezinbesteko urrats gisa ikusten zuen euskararen salbazioa, eta, hala, euskaldun guztiak animatzen zituen Bilboko institutuan Kirikiñok ematen zituen euskara-eskoletan izena ematera.

1911rako, Errazti gai zen euskaraz idazteko, eta hizkuntza horretan ondu zituen bere hurrengo bi artikulua, *Etxakin* ezizenarekin sinatu zituenak:¹⁷ «Sabin'i», Aranaren heriotzaren urteurrenaren harira idatzitakoa, eta «Euzkadi'ren Bakalduna», Euzko-Gaztediaren zaindari Ama Birjina Sortzez Garbiaren biharamunean argitaratua. «Gu Euzkadirentzat eta Euzkadi Jaungoikoarentzat» leloa aldarrikatu zuen bi artikuluhorietan: lehenengoan, itxaropen-mezua igortzen zion Aranari, eta, bigarrean, abertzaleei eskatzen zion Ama Birjinari otoi egiteko, hark euskaldunei askatasuna eman ziezaien.¹⁸

4.1.2. *Ipuinak eta umeentzako irakurgaiak (1909-1916)*

10eko hamarkadan, ipuingintzari ere lotu zitzaion Errazti. Ibilbide horretako lehen urratsa 1909an eman zuen, Kirikiñoren eskutik, eta haren euskara-eskoletan Erraztik idatzitako testu labur bat argitaratu zuten *Euskal Esmnalearen* 1910eko *Esku-Egundiyan*. 1907ko artikuluan bezala, euskararen aldeko mezu bat igorri zuen Erraztik bertan: «Geure zañetan euzko-odola ba-daruago, zabaldu dagigun il-agiñian dagon euzkerea; eta azkatasun-eguzkijak argituko dau geure Aberri maitia» (67. or.).

rela. Aurretik, 1953ko apirilean, otsaila eta apirila bitarteko atzerapenak eskatzeko idatzi zion Jemeinek Agirreri, eta, maiatzean, eskerrak emateko gutun bat igorri zion lehendakariari, jasotako 30.000 liberegatik. 1954ko martxoaren 10ean, Jemeinek berriro eskatu zion laguntza lehendakariari, Espainiako Atzerriko ministroak bere eskaera bigarrenez ukatu zuela esanez (EAH. Funtsa: Eusko Jaurrlaritzaren Artxibo Historikoa. Lehendakaritza Saila. Erreg. inf.: 3436267).

¹⁷ 1910etik, *Bizkaitarra* astekariak bazuen «Colaboración femenina» izeneko atala, gaztelaniazkoa; alabaina, Erraztik euskaraz idatzi zituen bere artikulua, eta, hortaz, atal horretatik kanpo argitaratu ziren (Ugalde 1993: 81, 84).

¹⁸ «Bai, ama kutuna, ta gaurr biztokiko alde gustijetatik abotza jasoten ba-da zeure Sorrkunde Orrbanbakua goresteko, Euzkadi'ko semiok lenenguak ixan gura dogu geure Ama ta geure Aberrija'ren Bakalduna deituteko. [...] Berak onen orrdez emongo dauku Euzkadi'ren azkatasuna». Euskaldunek Lourdesera egindako erromesaldiak ere aipatzen ditu bertan: «Lenengoz iru anei ta geyago Lourdes'era eltzen ziran zeuri esateko Aberrija'ren orde z joyazala ta zeure jopubak ixan gura dogula, zeu, geure Bakalduna zara ta». Arana ere Lourdesera joana zen bere eztei-bidaian (Jemein 1935: 281).

1911-1912 bitartean, umeak JEL doktrinan hezteko lau irakurgai didaktiko argitaratu zituen *Euzkadi* aldizkarian, denak euskaraz:¹⁹ «Gabon'go gotzon bat», Gozzone izeneko ume baten jainkozaletasuna ardatz duena;²⁰ «Bakaldun aurreguna», Errege eguneko opariaren ingurukoa; «Ume bijotz-samurrduna», Leon XIII.a aita santuari buruzkoa, eta «Neguko loreak», Ama-Euzkadiren umeak zintzotasunera bideratzeko idatzitakoa.²¹ Lan horietan guztietan, testu garaikideetan ohikoa zen joerarekin bat egin zuen Erraztik, eta gertaera jakin batetik (gabonak, umearen ametsa...) edo omendu nahi zuen pertsona batetik abiatuta ondu zituen bere testuak (Etxebarria 2000: 393-394). Aranek zabalduz doktrinan, aberriko lege zaharren gaitetik zegoen Jaungoikoaren legea (Etxebarria 2000: 391), eta, aita santuari buruz idazteaz gain, Mateoren ebanjelioko hitzak txertatu zituen Erraztik «Bakaldun aurreguna» ipuinean ere: «Irakaslaririk jarraitu eban: Goizparran irakurten dogu “Eskatu ta artuko dozube” [Mt 7,7] baña Josu Kristo'k bai-ekijan lez ume ta gixonen eskiak zuzenak ixango etzerala beti, orregatik otoi-eredu bat egorri euskun, auxe da: “Geure Aita Goikua” [Mt 6,9] neugaz zesan gura dozube?» (465-466. or.).

1914an idatzitako *Amesa?* ipuinak ere gozamenaren bidez Aranaren ideiak umeengan ernarazteko helburua zuen (Etxaniz & Fernández de Gamboa 2020); zigor-eraztunaren kontra idatzitako ipuin hori Bilboko Euzko-Gaztediaren *Umientzako ipuñak* sailean argitaratu zen.²² Baliteke Arturo Campiónen *Blancos y negros* (Iruñea, 1898) eleberraren oihartzuna egotea Erraztiren ipuinean; ametsaren gaia ohikoa izan zen garai hartako euskal ipuinetan,²³ baina, aurreratu bezala, Euzko-Gaztediko kideek oso presente zeukaten elementua du ardatz Erraztiren testuak: zigor-eraztuna. Eli Gallastegik, adibidez, —Karmele Erraztik ondo ezagutzen zue-nak— eraztunarekin lotutako pasarte zeukan buruan iltzatuta Campiónen lanetik; hainbestearino, non pasarte hori transkribatu zuen eskolako lan baterako (Lorenzo 1992: 32, *apud* López 1998: 192; Zuberogoitia & Zuberogoitia 2008: 58):

El trabajo que yo presenté fue la escena brutal que tanto me conmovió [...] de *El anillo*, de la novela *Blancos y negros* de Campión, en la que surgen vigorosamente los caracteres de “Martinico”, el maestro Balda y “Cuadru” [...]. Y como personaje

¹⁹ Jeltzaletasunak emakumeen gain utzi zituen, neurri handi batean, hezkuntza eta hizkuntza, eta, Erraztik ez ezik, beste emakume batzuek ere idatzi zituzten, garai bertean, euskarazko testu hezigarriak; esaterako, Tene Mujikak (Goikoetxea 2022: 61-62). Garai hartako emakume abertzaleen testuek erakusten duten nazio-konpromisoa agerikoa da Iberiar penintsulako beste nazio batzuetan idatzitakoetan ere (Sánchez-Pinilla 2012: 59).

²⁰ Kirikiñok idatzitako ohar honekin argitaratu zen testu hori (298. or.): «Neskatiilla au erdalduna zan orain iru urte; exekijan euzkerarik ezer. Asi zan Bilbao'ko *Instituto*'ko euzkel-ikastolara juaten, eta jarraitu dautso ikasten ondo jakin arte bai idazten eta bai itz-egiten. [...] buru argija dau ta bijotza sustuba, ta onez ganera *Jel*-maitale zintzua da».

²¹ Testuaren amaieran (460. or.), Kirikiño izan zuen gogoan Erraztik: «Zorijontsubak, txiki-txikitan au irakurri dagikezubenak, eta neu be irakasleri bateri eskarrak, euzkel-jakimenez eta ontasunez betia, geure ele ederraz itz-egin eta idatzi dagiketzubedalako. Berari neure betiko eskarr-ona».

²² Sail berean, Mujikaren hiru ipuin argitaratu zituzten, besteak beste: *Antontxo*, *Koldobika ta Jon* eta *Zorionaren jauregiya* (Goikoetxea 2022: 233).

²³ *Ametsa!* izenburua zuen, adibidez, Petra Belaustegik (1909) urte gutxi lehenago idatzitako ipuinak —Euskal-Esnalearen 1909ko lehiaketan lehen accesita irabazi zuenak—, eta, Erraztiren liburua-ren sail berean, ametsa —amesgaitza— ardatz duen beste ipuin bat inprimatu zen: Gauzekitzen (1914) *Margarite'ren ames ixukorra*.

mudo, fríamente delator como el metal, el infamante “anillo” que proporcionaba al desgraciado niño que lo llevara un castigo brutal por haber hablado en euzkera con sus propios compañeros euzkaldunes. [...] volví a mi pupitre sintiendo la satisfacción de haber puesto allí en evidencia, ante los demás alumnos y ante el profesor español, el sistema de enseñanza que España empleaba con la *murder machine*, la máquina asesina de nuestro idioma nacional y de nuestro carácter.

1916ko abenduan, «Gabon zoruntsua» izeneko gabon-ipuina euskaratu zuen Erraztik, balio kristauen transmisioan amek duten eginkizuna azpimarratzen duena.²⁴

4.1.3. *Teatro-lan bat (1915)*

1915ean, *Oleskari bijak* «euzkel-antzeztija» (‘komedia’) idatzi zuen Erraztik, senararekin batera. Teatro-lan horrek bigarren saria erdietsi zuen Euzkeltzale-Bazkunak antolatutako lehiaketan,²⁵ eta, Jemeinen (1956: 43) esanetan, batzoki askotan antzeztu zuten.

Erraztik aurretik idatzitako testuek bezala, doktrina jeltzalea zabaltzeko helburua zuen *Oleskari bijak* antzeztan, eta senar-emazteek Kepa Enbeita «euzko-oleskari-rik gorengo ta bikañenari, aberztzale zindo, bijotz-maitekorra ta aizkide on-onari» eskaini zioten beren teatro-lana. Bertan azaltzen diren bi bertsolariek bi euskaldun-eredu kontrajarri gorpuzten dituzte: Jon abertzalea da, baina Mikel, ordea, ez. Biek maite dute Édurne «zurra [...] ta gustiz jaungozalia» (24. or.), eta, hark eskatuta, bertsolari-txapelketa baten bidez erabakitzen dute nor ezkonduko den neskarekin. Jonek Mikelek baino bertso hobek botatzen ditu txapelketan, baina epaileak aberztzaleen arerio dira, eta, Jonek aberriaren aldeko bertso sutuak bota dituzenez, Mikeli ematen diote saria. Mikelek, hala ere, Jon jotzen du garaitzat; hortaz, hari ematen dio saria, eta aberriarenganako maitasunarekin ordezkatzan du Edurnerenganako maitasuna.

Antzeztanaren hari nagusia hori den arren, mende-hasierako abertzaleen artean kezka eragiten zuten zenbait gai ere aipatzen dira lanean; besteak beste, Jaunaren hitzari jarraitu beharra eta gazte abertzale askoren Ameriketarako ihesa. Abertzaletasunaren aldeko mezua zabaltzeko, bestalde, pisu berezia duen beste pertsonaia bat azaltzen da antzeztanean: Amandarro agurea. Dakigunez, *Amandarro zen* Jemeinek bere testuak sinatzeko erabili ohi zuen ezizenetako bat, eta, 1950eko «Emakume oleskari-jak» artikuluan ere, Amandarroren abestiak aipatuko zituen Erraztik;²⁶ *Oleskari bijak*

²⁴ J. B. Hégoren testuren batetik «euzkaraldu» zuen Erraztik ipuin hori, baina ez dut lortu jakitea zeinetatik. *Catalogue collectif de France* delakoan, Hégoren ipuin-bilduma bakarra aurkitu dut, 1916. urtea baino lehenago argitaratutako lanen artean: Hégoren liburu horretan, bada «L’anniversaire. Récit de Noël» izeneko ipuin bat (Hégo 1896: 179-190), eta bertan, Erraztiren ipuinean bezala, Paul izeneko ume bat agertzen da. Nolanahi ere, ipuin horren testua ez dator bat Erraztik euskaratutakoarekin, eta, beraz, nago bestelako bildumaren batetik atera zuela Erraztik Hégoren testua.

²⁵ Luis González Etxebarri *Aizkibel’dar Bingenen Jai alai* lanak ere lortu zuen saria urte horretako lehiaketan. Garai horretan Bizkaian idatzitako beste teatro-lanetako bat da Kirikiñoren *Anton Berakatz* (Zubikarai 1991: 13-18).

²⁶ «Aldi berean Amandaro’re[n] [...] abestijak entzuten ziran» (*Euzko-Gogoa* 1(9/10) [1950-09/10]. 15).

antzezlanean, baina, Amandarro agureak zabalago kontatzen du Otxandioko Amandarro zaharraren istorio mitikoa (19. or.):

Bertsolari orrek abestu euskun “Amandarro” zarraren egite goragarrija. “Amandarro” zarra itxultzen zan bere etxera, seme gustijak ilda itxita Otxandio’ko zabaletan Bizkaya’ren arerijua atzera bere errira bidaltuta gero. Eta bere emaztiak itandu eutsonian, begijak negarrez beterik: “¿Nun dozak neure bijotzeko zatijak? ¿Nun dozak ene bijotzeko semiak?” Amandarro’ren erantzuna ixan zala: “Amandarro’k etxon semerik, baña Bizkaya’k etxon buztarririk”.

Literatura foruzaleak behin baino gehiagotan izan zuen hizpide Amandaroren semeen elezaharra.²⁷ Litekeena da, hala ere, Errazti eta Jemeinen iturria bat etortzea Colomborenarekin (1936: 205); alegia, *Vida Vasca* aldizkarian argitaratutako testu honen egilearen —ustez, Luis Ureña Basterrechea donostiarra— iturriarekin:

El 25 de agosto de 1355 se libró formidable batalla entre los vizcaínos, mandados por D. Juan de Abendaño, contra las tropas del rey de Castilla, Pedro I el Cruel, hermano éste de D. Tello, mandadas por Juan de la Cerda, habiendo salido victoriosos los vizcaínos. En esta batalla se derramó mucha sangre. Todos los habitantes de la villa lucharon con las tropas de Abendaño en defensa de la independencia de Vizcaya. Hubo uno que perdió a cinco hijos en aquella batalla: Amandarro. Al terminar aquella refriega, Amandarro recorrió el campo de batalla, hallando los cadáveres de sus cinco hijos. Y al regresar a su casa sólo y preguntar su compañera por los cinco hijos, Amandarro, con un rugido patriótico, y dando por bien empleada la sangre de sus hijos, le contestó: «Amandarro no tiene hijos; pero Vizcaya no tiene yugo».

4.1.4. *Neskatila euskaldunak jeltzaletasunean hezteko aholkuak (1916-1918)*

1916ko otsailean, Euzkeltzale-Bazkunak *Euzko-Deya* aldizkaria sortu zuen. Tene Mujika izan zen aldizkarian kolaboratu zuen lehen emakumea, urte horretako apiriletik aurrera (Ugalde 1993: 85), eta, 1916ko urria eta 1918ko uztaila bitartean, «Euzkeldun neskatillai» zuzendutako hamahiru artikulua idatzi zituen Erraztik, etxe-koandre(gai) euskaldun abertzaleen jokabide egokiari buruzko eredu eta proposamenekin. Erraztiren hitzetan, gizonak beti zeukan nor irakatsi, baina emakumeak, aldiz, ez, eta are gutxiago euskaraz; horrenbestez, emakume euskalduna «ondo menduba ixateko» (*Euzko-Deya* 1916-10-01) —alegia, JEL doktrinaren arabera hezteko— zenbait aholku eskaini nahi izan zituen (Rekalde 2012: 24): «Neskatilla batek jakin daiken gustija ezta gauza, sendi edo *pamilija* zaindu ta etxia atonduten ezpaki. Etxekandera-geya ixateko ikastola edo eskolatik urten dan neskatillari jakin

²⁷ Amandaroren semeen kontakizunaren beste bi bertsio ezagutzen ditut: Vicente Aranarena (1880, 1882: 15-58) eta Juan E. Delmasena (1904). Aranaren bertsioak xiv. mendean kokatzen du Amandaroren istorioa, banderizoen gerren garaian. Calahorrako apezpikuak Bizkaiko lurra bereganatu nahi izan zituen, eta bizkaitarrek Otxandion egin zioten segada apezpikuaren armadari; hura hiltzea ere lortu zuten, baina Amandarro alargunaren bi semeak ere —Alonso eta Inigo bikiak— guduan hil ziren, nahiz eta Amandarro bere semeak bertatik aldenarazten saiatu zen. Delmasen (1904) bertsioan, berriz, Eurikoren osteari egiten diete aurre bizkaitarrek, Honorio enperadorearen garaian (v. mendea); aitaren bedeinkazioarekin borrokatzera abiatu eta gero, Amandaroren hiru semeak —Astor, Uchin eta Iciar— Eurikoren kontrako guduan hiltzen dira, «Betzaide» mendiaren inguruan.

erazo biar-yakoz etxeko biarrkun edo obligaziño gustijak, beti zoriontsuba izan daiela gura-ezkero» (*Euzko-Deya* 1916-10-01).

Euzko-Deyan argitaratutako artikulu-sortan, jeltzaletasunak eta kristautasun ortodoxoak emakumeari ezarritako betebeharrekin bat zetozen hainbat ideia zabaldu zituen Erraztik:²⁸ emakumea dela bere bertuteekin etxeari eusten dion besoa; berak ekarriko dituela zoriontasuna eta itxaropena etxera; ikasi egin behar duela, baina harropuztu gabe eta alaba-, emazte- edo ama-beharrak alde batera utzi gabe; guztien maitagarri izatearen ordainetan, besteen aurrean burua makurtzeko prest egon behar duela; errukiorra eta barkabera izan behar duela eta, aldi berean, bere atsekabeak disimulatu behar dituela; garbia eta langilea izan behar duela; etxeko ekonomia ondo eraman behar duela edota, ama gaixorik badago, hari lagundu behar diola. Ugalderen (1993: 85-89) esanetan, familia eta etxea bere buruaren gainetik maite zituen emakumearen irudi horren bidez, sumisiora eta despersonalizaziora bideratzen zuen metodoa eskaini zuen funtsean Erraztik, nahiz eta hori ez zuen helburu; horrez gain, ordea, Erraztiren ekarpenaren beste irakurketa batzuk ere egin daitezke.²⁹

1921ean, *Euzkadi* egunkariko «Emakumea eta Aberria» atalean, «Miren Itziarr'i idazkiak» izeneko hemeretzi artikulu argitaratu zituen Mujikak —gerora, abertzaleen artean piztutako interesagatik, liburu-eran argitaratu zituenak, berak idatzitako beste poema batzuekin batera (Mujika 1923)—. Emakume nazionalisten arketipoa azaldu zuen Mujikak artikulu-sorta horretan (Rekalde 2012: 23), eta, Erraztiren testuetan bezala, abertzaletasunari kritikatzeko zaion atzerakoikeria ikusi dute ikerlari askok Mujikaren testuetan (Goikoetxea 2022: 76). Testu horiek irakurtzean, hala ere, gogoan izan behar dugu, batetik, kristautasunaren kode moral estua —bere balio sozialekin, justiziaren zentzuarekin eta maitasunaren aldarriarekin— kode etiko bat zela jeltzaleentzat (Goikoetxea 2022: 43), eta emakume abertzale gehienak konforme zeudela, gainera, jeltzaletasunak eta erlijioak gizartean ematen zien eginkizunarekin, Etxebarriak (2000: 391) azaltzen duen bezala:

Por lo tanto, puede decirse que ciertos conceptos aparecen bastante ligados: mujer - mujer vasca - madre - compromiso con el pueblo. Pero estas mujeres se muestran satisfechas con su condición de mujer y la tarea que les corresponde tanto en la familia como en la sociedad, y son conscientes de su deber y su compromiso.

Bestalde, ezin dugu ahaztu emakume abertzaleek *mainstream* misoginoan negoziatu behar izan zutela ahots publikoa izatea (Goikoetxea 2022: 77, 115); Erraztik berak esaten du *Euzko-Deyako* gizonen baimenarekin idazten duela edota bere

²⁸ Besteak beste, hauxe idatzi zion Aranak Nikole Atxikallende emaztegaiari 1899an, ezkondu baino lau hilabete lehenago: «Tú me debes a mí la adhesión y sumisión que la Iglesia debe a su esposo Jesucristo» (Agirreazkuenaga 2010: 58; Sarriguarte 2023: 74-75). Aranaren ideologiak irudikatutako emakume-ereduari buruz eta ideologia horrek emakumeari ezarritako genero-harremanei buruz luze aritzen da Ugalde (1993: 32-50). Erraztiren iturrien gainean, ikus San Juan Manso (2025b).

²⁹ xx. mendeko emakume abertzaleen inguruko azterketari heltzeko moduari dagokionez, Rekaldek (2012: 21-22), esaterako, azpimarratu du orduko egoera eta bizi-baldintzak «irudikatzea oso lagungarria» dela, «emakume horien ekintzak *balio urrikotzat edo hutsaltzat ez hartzeko*». Ildo bertsutik, Tene Mujikaren lanaren berrirakurketa bat egin berri du Goikoetxeak, «60ko hamarkadaz geroztikako paradigmatic egindako irakurketa murriztaileak» gainditzeko (Goikoetxea 2022: 23); EABko emakumeak hainbat zapalkuntza-ardatzen intersekzioan egon direla jarri du agerian Goikoetxeak (2022), eta, ikuspuntu intersekzioaletik, Mujikaren ekarpena zertan datzan erakusten saiatu da, beste gauza askoren artean.

testuak «gogaikarriak» direla,³⁰ 10eko hamarkadan emakume batek prentsan idaztea ausarkeriatzat jotzen baitzen (Larrañaga 1978: I, 34). Testuinguru horretan, beraz, «emakume abertzaleek esaten zutena bezain garrantzitsua» —edo ia— zen «esatea bera» (Goikoetxea 2022: 58), eta, emakumeen aurkako nolabaiteko bortxa erabilita ere, Erraztiri aitortu behar diogu bai emakumeentzako argudio-multzo berariazkoa sortzen saiatu izana —Mujikak Miren Itziarri zuzendutako idazkietan egin zuen bezalatsu (Goikoetxea 2022: 107)— bai —zuzen ala oker— emakumeek etxean egiten zuten lanaren balioespenaren bidez emakumeen aitortza bilatu izana (Crespo 2022: 105).

1918an *Euzko-Deyan* idatzitako beste bi artikulutan (1918-01-16, 1918-03-16), Lehen Mundu Gerrak etxeko ekonomian izandako eragina izan zuen hizpide Erraztik: bi testu horietako lehenengoan, 1914-1918 bitartean prezioek izandako gorakada aztertu zuen, eta, bigarrenean, etxean xaboia egiteko errezeta bat eman zuen, dirua aurrezteko bide gisa; Erraztiren bi artikuluko horien ildo beretik idatzi zuen, adibidez, Julene Azpeitiak *Osasuna, merketza eta yanaritzaz* (Bilbo, 1922) liburuko sarrera, Erraztiren artikulua argitaratu eta lau urtera.³¹

4.1.5. 20ko eta 30eko hamarkadetako kolaborazioak (1922-1935)

1922-1935 bitartean, data seinalatuetan bakarrik idatzi zuen Erraztik; gehienetan, EABko lehendakariaren —edo lehendakari ohiaren— karguak ematen zion legitimaziotik. 1922ko uztailan, adibidez, Bilboko Euzko-Gaztediak Aranari Sukarrietan egindako omenaldiari buruz *Aberrri* astekariak argitaratutako aldizkari berezian, omenaldiko hainbat uneri eta sinbolari buruz idatzi zuen; besteak beste, umeek Aranari egindako lore-eskaintza izan zuen hizpide, bai eta EABko emakumeek omenaldirako prestatutako banderak ere. Erraztik aurreko hamarkadan idatzitako beste testu batzuen oihartzunak nabari dira 1922ko artikuluko horretan: *¿Amesa?* ipuinean bezala, umeak eta zigor-eraztuna izan zituen berriro hizketagai Erraztik, eraztuna zeraman ume bat Aranari nola lasaitu zuen gogoratuta; bestalde, «Bakaldun aurreguna» ipuinean bezala, Mateoren ebanjelioko hitzak aipatu zituen Erraztik, eta, Arana ia Jainko modura irudikatuz, Jesusen hitzak jarri zituen Irakaslearen ahotan: «Dejad que los niños se acerquen a mí» 'Utzi haurrei niregana etortzen' (Mt 19,14).

1929an, Kirikiñoren heriotza-urtean, haren omenezko testua idatzi zuen *Euzkerea* aldizkarirako, busturiarraren euskara-eskolak gogoan, eta, 30eko hamarkadan, Erraztiren lau artikuluko argitaratu ziren: 1931ko abenduaren 31n sinatutako idazkian (*Euzkadi* 1932-01-01), EABko lehendakari-kargutik dimisioa ematen zuela jakinarazi zuen Erraztik;³² 1932ko martxoan argitaratutakoan, Aberrri Egunean umeek Sa-

³⁰ «Euzko-Deya» zuzentzen daben mutillak laketu (*permitidu*) dauskube-ta, ekin dayogun geure arluari» (*Euzko-Deya* 1916-11-01); «Irakurrerik gitxi eukiko dodala bai-dakit, neure jardunak gogaikarriak dira-ta» (*Euzko-Deya* 1918-07-01).

³¹ Emakumeen heziketa —hots, etxekoandre ona izateko heziketa— EABko hezkuntza-ardatzetako bat izan zen hasiera-hasieratik (Perez *et al.* 2022: 110-112). Azpeitiaren lanean, agerikoa da garaiko higienisten eragina (Fernández 2012: 283).

³² Testu horretan, Erraztik eskerrak ematen zituen berriro EABko lehendakari hautatu zutelako, baina, karguak txandaka bete behar zirela azalduta, dimisioa ematen zuen. Erabaki horren oinarrian beste arrazoi batzuk ere bazirela esaten zuen Erraztik: arrazoi horiek EABko zuzendaritzakoei dagoe-

bin Etxean egindako omenaldiaz jardun zen, eta, 1932ko ekainean —alegia, EAB berregituratu zeneko lehen urteurrenean— idatzitakoan ere, EABren ibilbideari buruz aritu zen.³³ 1935ean *Amayur* astekarían argitaratutako artikulua, berriz, 1922an *Aberriren* ale berezirako atondutako testu bera da.

4.1.6. EABko lehendakari gisa emandako hitzaldiak (1922-1931)

1922ko urriaren 15ean, ikastaro berriari hasiera emateko jaia antolatu zuen Euzko-Gaztediak, eta Erraztik ekitaldi horretan emandako hitzaldi osoa argitaratu zuen *Aberrik* —ezbairik gabe, EABren aldeko propaganda egiteko asmoz (Ugalde 1993: 152)—.³⁴ Bere diskurtsoan, «amaitu-zorijan dagon udaldi onetan inoiz baño gogorrago, sakonago, ta ugarijago jel-azija erein» zutela baieztatu zuen, besteak beste, Erraztik, eta eskerrak eman zizkien euskara-eskoletan izena eman zuten irakasle eta ikasle guztiei. Euskara ikasteak denbora eta lana eskatzen zuela gogorarazi zuen Erraztik, eta, emakumeak EABra hurbildu nahian, emakumeek ere aberriaren alde zer esana eta egina bazeukatela azpimarratu zuen:

Gixonik geyenak, eta emakumerik geyenak be, zoritzarrez, emakumia eztala Aberri-gaizkakunde onetan sarrtu biarr uste ixaten dabe, an *politikia* dalako ta emakumia sukalderako bakarrik menduba ixan biarr dalako. Neuk dirautzubet ori uste dabenak okerr uste dabela. Aberrija gustijoena da, bai gixonena ta bai emakumien; eta bere biarrak gustijai dagokiguz. Aberrija'ren zorijona emakumiagana be eltzen da, ta bere zoritxarra, sarritan, gixonai baño sakonago. Sukalderako emakumia menduba ixan biarr dala, nik eztot ukatuko, alantxe da-ta. Baña sukaldian, amaika negarr urten dira emakume euzkeldunen begijetatik, Aberrija'ren joputasunak erakarrita. (*Aberri* 1922-10-21)

Handik hilabete batera, 1922ko azaroaren 25ean, Aranaren heriotzaren hemeretzigarren urteurrena ospatzeko ekitaldi literario-musikala antolatu zuen Euzko-Gaztediak Bilboko Sociedad Filarmónicaren egoitzan, eta bertan ere hitzaldia eman zuen Erraztik. *Emakume* baten lehen agerpen publikoa izan zen hori —Euzko-Gaztediko egoitzatik kanpo— (Larrañaga 1978: I, 37), eta Erraztik emandako mintzaldiaren

neko azalduak zizkiela baieztatzen zuen, eta EABko beste edozein kideri ere azalduko zizkiola, hala eskatuz gero. Erraztik zuzenean aipatu ez arren, badirudi jeltzaletasunaren barruko eztabaidek eragin zutela Erraztiren dimisioa. Izan ere, nahiz eta 1930ean jeltzaleen baitako bi sektore nagusiak —Aberriko independentistak eta CNVko autonomiazaleak— berriro elkartu ziren, 1931ko koiuntura politikoak —autonomia lortzeko aukera ematen zuenak— egoera ahulean utzi zituen aberrianoak. Hala, ematen du 1931ko urte bukaeran emakume-talde batek auzitan jarri zuela Erraztiren lidergoa, eta, hori dela eta, Erraztik uko egin behar izan ziola lehendakari-karguari, Euzko-Gaztediko lehendakari Eli Gallastegik egun gutxi lehenago egina zuen bezalatsu. Bere idazkian EABn laguntzen jarraitzeko prest agertzen bazen ere, ematen du Erraztik EABtik aldendu zela alderdiaren barneko eztabaida horien ondorioz, eta ez omen zen berriro agertu EABren egoitzatik (Ugalde 1993: 309-311). 1932ko urtarrilaren 18ko bileran, Teresa Azkue aukeratu zuten EABko lehendakari (Larrañaga 1978: I, 91).

³³ 1932ko testu horretan jasotako ideietako bat hauxe da: etxe barruko bizitarako berezko atxiki-menduak ere ezin izan zituela emakumeak aldenarazi jeltzaletasunaren aldeko borrokan aritzetik: «Su natural recato, su apego a la vida del hogar, ¿serían obstáculos para tomar parte en esta cruzada por Jaun-Goikua eta Lagi-Zarra? No».

³⁴ Ordura arte, emakume baten hitzaldi bakarra argitaratua zuten —osorik— egunkari abertzaleek: Paulina Ramosek EAB sortzeko bileran emandakoa (*Aberri* 1922-04-15).

kronika argitaratu zuen *Aberrik*. Kronika horren arabera, zenbait emakume abertzale aitzindari goraiatu zituen Erraztik bere diskurtsoan; besteak beste, Garbiñe, Mirentxu eta Tene prentsa-kolaboratzaileak, Pauliñe eta Pantzeske Arana-Goiri ahizpak,³⁵ bai eta Catalina Sota ere —Ropero Vascoko diruzain ohia, hitzaldia baino egun gutxi lehenago zendua (Ugalde 1993: 156)—. Jarraian, Aranak irudikatutako emakume abertzalearen ezaugarriak aztertu zituen, *Libe* antzezlaneko pasarte batzuk irakurrita: bere hitzaldian, Erraztik femininotasunaren eta abertzaletasunaren eredu gisa aurkeztu zuen Libe, Erausoren eta *Varona* (edo *Barona*) delakoaren gizon-jarrera borrokazalea arbuaituta. Azkenik, Aranak deskribatutako emakume abertzalearen eredu jarraitza eta Aranaren irakaspenak betiketza adoretu zituen EABko emakumeak.³⁶

Bederatzi urte geroago, 1931ko urriaren 15ean, EABk antolatutako mintzaldizikloaren hasiera-ekitaldian eman zuen hitzaldia Erraztik.³⁷ Ziklo horrek arrakasta handia izan zuen eta, emakume guztiak lekua izan zezaten, gizon gehienei galarazi zitzaien sarrera, gobernuko delegatuari, kazetariari eta beste autoritateen bati salbu; emakumeak izan ziren, beraz, Erraztiren hitzaldiko entzule gehienak (Ugalde 1993: 346). *Euzkadi* egunkarian argitaratutako kronikaren arabera,³⁸ EABren historiaren berri eman zuen Erraztik bere diskurtsoaren hasieran. Gero, Marie Gasqueten *Ce que les femmes disent des femmes* liburutik (Paris, 1931) ateratako iritzi batzuk azaldu omen zituen, emakumearen alde nahiz kontra —kronikak ez du zehazten zein—, iritzi horien gaineko balorazio kritikorik egin gabe. Jarraian, emakumeek gizonengan izandako eraginaren erakusgarri, hainbat emakume —mitiko nahiz erreal— aipatu zituen,³⁹ eta, ondoren, emakumeek ikastearen alde azaldu zen Errazti, baldin eta emakume- eta ama-zereginak alde batera uzten ez bazituzten eta harropuzten ez baziren, Molièreren *Les femmes savantes* laneko emakumeak bezain barrengarri gero ez zitezten.

Orobat, emakumearen egitekoa familiarik eta etxetik harago zegoela aldarrikatu zuen Erraztik hitzaldi horretan, eta emakumearen esku zegoela bai emakumearen beraren egitekoa bai gizonarena:

La mujer moderna se ha dado ya cuenta de que su misión no puede circunscribirse a la familia y al hogar, sino que ha de hacerse extensiva a la sociedad. Ha de ser,

³⁵ Ugaldek (1993: 365) azaltzen duen bezala, Ivone d'Arispék ere, esaterako, lehen emakume abertzale gisa gogoratu zuen Pantzeske Arana-Goiri, 1931n *Euzkadi* egunkarian argitaratutako artikulu batean (La mujer vasca juzgada por Sabin. *Euzkadi* 1931-11-25).

³⁶ Erraztiren hitzaldi horren eta 1931ko urriaren 15ean emandakoaren iturrien gaineko hainbat jakinngarri ematen ditut beste artikulu batean (San Juan Manso 2025b).

³⁷ EABk antolatutako ziklo horretan, Monzónek, Sorne Unzuetak, Manu Sotak, Lauaxetak eta Jose Antonio Agirrek ere eman zituzten hitzaldiak, besteak beste (Ugalde 1993: 346).

³⁸ Larrañagak (1978: II, 47), bestalde, Erraztiren hitzaldiaren gai-ordena hau jaso zuen: «E. A. Batza». Su origen y fundamento. ¿Qué es la mujer? Lo que las mujeres dicen de los hombres. Lo que dicen los hombres. La mujer en la Historia (Antiguo Testamento, Era Cristiana, Vida moderna). La cultura de la mujer. Nuestros días. La mujer vasca. Consideraciones».

³⁹ Bibliatik, Ester, Rut, Noemi, Dalila, Sabako erregina, Herodias, Salome, Marta eta Maria aipatu omen zituen; Grezia eta Erromatik, Tais, Lais, Lisistrata, Kleopatra eta Lukrezia, eta, ondorengo garaietatik, Ingalaterrako Viktoria erregina, Santa Teresa Jesusena, Angulemakoko dukesa, Fernán Caballero —Cecilia Böhl de Faber—, Kristina Saboiakoa, Concepción Arenal eta Joana Arcekoa.

en la vida actual, algo parecido a lo que fueron los apóstoles. [...] ¿Es la mujer lo que el hombre quiere que sea, o, por el contrario, es el hombre y la humanidad las que están influenciadas directamente por la mujer en su triple papel de hija, esposa y madre? [...] en la vida real resulta que el hombre no está donde él creía que estaba, sino donde ella ha querido que esté. (*Euzkadi* 1931-10-16)

Erraztik ez ezik, emakume abertzale gehiagok ere —beste askoren artean, Jule Gabilondo *Maitek* edota Teresa Zabalak (Ugalde 1993: 380-381)— zabaldu zuten aberria emakumeen berezko —eta ezinbestezko— dohainen esku zegoelako ideia. Ugalderen (1993: 573) esanetan, emakumearen bigarren mailako rola onartzeko nolabaiteko ordain gisa zabaldu zituzten emakume abertzaleek amatasunaren idealizazioarekin eta emakumearen neurrigabeko gaitasunekin lotutako ideia horiek, hori egitean genero-hierarkia ezkututzen ari zirela ohartu gabe. Alabaina, xx. mendeko lehen hamarkadetan, gizon abertzaleek —eta ez guztiek, gainera— jeltzale izaten —ez politikari izaten— uzten zieten emakume abertzaleei, eta, gizon horiek emakumeak espazio publikoan onartuko bazituzten, emakumeek amaren rola baliatu beharra zeukaten ezinbestean (Goikoetxea 2022: 115); egiteko hori onartuta, beraz, emakumea berresteko bide bat zen rol horren idealizazioa.

4.2. Erbesteko artikulua

4.2.1. *Azkatasuna (1945-1948)*

Azkatasun argitaratu zuen Erraztik erbestean idatzitako lehen artikulua, 1945eko azaroaren 25eko alean.⁴⁰ Arana goraiatzat zuen testu horretan, jeltzaleatasunaren aitzindari, apostolu eta profeta gisa aurkeztuta: «Todo nos lo diste hecho [...]: Lema. Doctrina. Bandera». Alabaina, horrez gain, batez ere EABren aitzindariatzat aurkezten zuen Arana Erraztik: «Pero lo que no saben seguramente los hombres es que también tú, Maestro, concebiste y nos diste “Emakume-Abertzale-Batza”». Eta, horren erakusgarri, Aranak 1898ko apirilean Mikel Lardizabali idatzitako gutun argitaragabe bat aipatzen zuen; Miren arrebaren —*Bizkaitarraren* lehenengo bazkideetako baten— heriotzagatik doluminak emateko idatzi zion gutun hori Aranak, eta, besteak beste, hauxe adierazi zion emakumeek abertzaletasunean zeukaten egitekoari buruz: «Solo el día en que el patriotismo llegue al corazón de la mujer podremos estar seguros del triunfo».⁴¹

Artikulu hori idatzi eta bi urte eta erdira, 1948ko otsailean, Erraztik beste bat idatzi zuen «Colaboración femenina» atalean, Concha Azaola lagun maiteari zuzendua.⁴² Artikulu horretan, Santa Ageda bezperan Bilboko Euzko-Gaztediak an-

⁴⁰ Gerra aurretik idatzi zuten *emakumeen* artetik, Pantzeske Astibia *Onintzeren* lanak ere argitaratu zituen *Azkatasunak*, Erraztirenak ez ezik (Barandiaran 2024).

⁴¹ Maitasuna zen, izan ere, emakumearen edo amaren figuraren nolakotasunik bereizgarrietakoa, eta, hori dela eta, hari zegokion —ia gizonari baino gehiago— abertzaletasuna; hala adierazten dute, esaterako, Jule Gabilondo *Maiteren* testu batzuek (Sarriugarte 2023: 45-46) edota Tene Mujikarenek (Ugalde 1993: 101).

⁴² Ropero Vascoren idazkariordea izan zen Azaola, eta, 1935etik aurrera, EABren zuzendaritza-taldeko *alma materra* (Ugalde 1993: 492; Arrien & Goigana 2002: 183, 185).

tolatu ohi zuen erronda ekarri zuen Erraztik gogora: nola ibiltzen ziren kalez kalez abesten Bidebarrieta kaletik hasita, nola betetzen zuten zakua «txindi»z eta «laurleko»z, edota nola geratzen ziren hotzak jota eta euriak bustita bertaratutako guztien aurpegiak.

4.2.2. *Alderdi (1948-1953)*

EAJren barne-aldizkarian gehien idatzi zuen emakumea izan zen Errazti.⁴³ 1948ko urriko alean, 1914an kaleratutako *¿Ameza?* berrargitaratu zuten *Alderdi*n —egilearen izenik gabe—, eta, 1949ko ekaina eta 1950eko maiatza bitartean, Etxakinek sinatutako sei artikulua argitaratu zituzten; lehenengo laurek lau sail bat osatzen dute, denak «Euzko-Emakumia ta Aberrija» izenburupean agertu baitziren.

Sail horretako lehenengoan, emakumearen parte-hartze politikoa defendatzen zuen Erraztik, aberriaren eta sendiaren arteko analogia batean oinarrituta; bere idazkian, orobat, sukaldea emakumearen berezko lekua zela onartzen zuen Erraztik, baina, sukaldeko sua zaintzeko zereginetik abiatuta, beste egiteko garrantzitsu baten ardura ezartzen zion emakumeari: abertzaletasunaren sua elikatzearena. Honela azaltzen zuen emakumearen eginkizun hori Erraztik:

Eztabaida aundijak sorrtu dira ia emakumia aberri-arazoetan sarrru biarr danez, alderdijetako goraberatan sarrru biarr danez; emakumia sukaldian dauka bere biarra esan daroe, ta abarr eta abarr.

Egija da, ta euzko-emakumiak eztogu ukatuten, emakumiaren lana etxe-barru, sendi-barru, sukalde-onduan dagola lenengo-lenengoz, an «Etxeko-Andera» lez aginduten eta aleginduten. Bai, ori egija da; baña sukaldian lenen-lenen biarr dana suba da. Orregaitik, antziñeko aldjietan suba iraungorr, ezilgorr euzko-sukaldietan etxeko-andereak gorde edo jaboten eben. Baña sukaldeko suba etxeko-andera euzkotarrak euren etxietan bixirik jaboten eben bitarrtian, Euzko-Aberri-Sukaldietan suba itzali ta itzaliten johan eta auspero bat baño etzan, galduriko azkatasunaren autsak estalduta.

Orduban, gixon miragarri bat agertu zan bapaten, ortzian izarr distiratsubak agertzen diran lez; eta ija itxalirik eguan suba piztu-erazo eban. Ordutik, Euzkadi'ko emakumiak bai-dogu aberrijan lan onuratsu bat, geuria beti ixan biarr-ixango zan lana Aberri-sukaldeko suba iraungorra egin eta illezkorr jabotia.

Bigarren artikuluan, aberria «buru-eskeintzez» elikatzearen garrantziaz hitz egiten zuen; alegia, norberak zeukan guztia —«ogasuna, osasuna, atsegiña, bijotza, odola, bizitza»— aberriaren alde ematearen garrantziaz. Horren adibide, Gexo-Zain-Bazkunaren bidez emakume abertzaleek eritegietan eta kartzeletan egindako lana gogoratzen zuen Erraztik, bai eta artikulua idazteko unean aberriaren sua elikatze —erbestetik nahiz aberrian bertan— lan egiten ari zirena ere. Ondoren, gogora ekartzen zuen nola sortu zen EAB 1922an, baita bere lehenengo aldian (1922-1923)

⁴³ Erraztik ez ezik, Margarita Unzalu *Amagoyak*, Pantzeske Astibia *Onintzek* edota Sorne Unzueta *Utarsusek* ere idatzi zuten aldizkarian (Barandiaran 2024); 1949ko ekaineko eta 1950eko urtarrileko aleetan argitaratutako artikuluetan, maitasunez agurtu zituen aspaldiko lagun horiek Erraztik. 1954an Errazti hildakoan, apenas argitaratu zen *Alderdi*n emakumeren batek idatzitako testurik, Barandiaranek (2024) esandakoaren arabera.

erakundeak zer lan egin zuen ere (euskara-ikastaroak, mekanografia-ikastaroak, ongintza-lanak, literatura-jaialdiak, etab.). Bukaeran, EAB sortu aurretik aberriaren alde lan egin zuten bi emakume aipatzen zituen: «Arana-Goiri'tarr Pauliñe» —«Sabin eta Koldobika'ren arrebea»— eta «Gorostitza'tarr Garbiñe» —«Jeltzale-izparringijetan agertu zan lenengo emakume idazlia»—.

«Euzko-Emakumia ta Aberrija» saileko hirugarren artikuluan, EABren bigarren aldia (1931-1936) izan zuen hizpide; besteak beste, umeentzako ikastolak eta emakumeentzako eskolak —«etxekandera zurrak eta zuzenak ixan daitezentzat»— gogoratu zituen, baita erakundea Euskal Herritik zabaltzeak ekarri zituen bestelako egitasmoak ere, hala nola Euzko-Emakume Abertzaleen Bazpata eta 1936ko Baionako Batzarra, Hego eta Ipar Euskal Herriko emakume-taldeekin. Laugarren artikuluan, berriz, EABk umei begira egindako lanari heldu zion; Donostian antolatutako lehen «poxpolin» eta «gatzetxu-batzak», 1931ko abenduko «Euzkadi'ko Gatzetxu-Batza», umeen ikastolak eta 1931ko Gabon eguna ospatzeko ekimenak (jaioberrientzako saskiak, Euzko-Gaztediko gabon-zuhaitzeko opariak...) aipatu zituen, batik bat, eta Urteberri zoriotsua opatu zien irakurle guztiei.

Emakumea eta aberriari buruzko lauiko sail horren ostean, «Nire Eretxija» izeneko artikulua argitaratu zuen, euskararen batasunaren gainean zeukan ustea plazaratzeko. Jemein-Errazti senar-emazteak bezala, Seber Altube ere Pauen —Jemein-Erraztiren hotel berean— bizi izan zen erbestealdian (Astigarraga 1989: 36); EAJren barruan, hasieratik euskararen batasunaren alde agertu zen alderdikide bakanetako bat izan zen Altube —*Udala* eta *A. Lertxundi* ezizenekin idatzi zuen *Alderdin*— (Barandiaran 2024), eta, ziurrenik, Altuberi entzundakoek eta irakurritakoek izango zuten nolabaiteko eragina Erraztiren artikulua hasierako hitz hauetan:

Aspaldijon, gixonak artega dabilta, urrduri ta kezkatu, atsedetik arrtu ezinik, euzkel-batasuna dala-ta [...]

Irurogei urte baño geyago dirala, gixonak eztabaida gogorrenetan asi ziran, ia euzkelgiyak batu biarr diran ala ez, zelan batu biarr diran eta zer egin biarr dogun Euzkera bakarra egiteko. [...] Zenbat txistu, ingi ta idazkura edo tintin galdu dan olako eztabaidetan. Eta alperrik, gero. Alperrik diñot, eta olantxe da, ixan be, orain irurogei urte lez gagoz-ta.

Euzkerea pixkanaka-pixkanata ba-duakigu, ezta batasuna dala edo eztalako. Euzkerea duakigu euzkeldunok eztogulako eutsitzen, eztogulako jasoten. Euzkerea eutsin eta jaso-erazoteko ezta beste biderik au baño: bakotxak dakijan eraz erabiltzia: bizkayeraz dakijanak, bizkayeraz itz-egin eta idatzi; gipuzkeraz dakijanak, gipuzkeraz itz-egin eta idatzi; txukuna dakijenak, euzkera txukunaz egin dagijela egin; eta euzkera kutxuduna dakijenak be barrdin. Ona emen emakume baten eretxija.

Hitz horien ostean, leku guztietako euskaldunak betidanik elkartu izan direla erakusten zuten zenbait adibide ematen zituen Erraztik; zehazki, aipatzen zuen nola joaten ziren Lourdesera gipuzkoarrak eta bizkaitarrak batera, nola biltzen ziren Azkueren etxean Euskal Herri osoko euskaldunak, eta, gerra garaian, nolako abegi ona egin zieten lapurtarrek Hegoaldeko euskal herritarrei. Horrek ondorio argi batera eramaten zuen Errazti: «Beraz, nire ustez beintzat, euzkelgijak eztira errudunak, geu baño. Ona emakume baten eretxija».

Badirudi 1950eko ekainean Jemeinek bertan behera utzi nahi izan zituela bai berak bai emazteak *Alderdira* egindako bidalketak, aldizkariaren maiatzeko aleko edito-

riala dela eta.⁴⁴ Julio Jauregik —aldizkariaren arduradunak— ekainaren 12an Jemeini bidalitako gutun batean, Jemeinek hilaren 8an berari idatzitako gutun bat aipatzen du, eta, Jauregiren gutunetik ondorioztatu daiteke horixe eskatzen ziola Jemeinek hilaren 8an idatzitako gutunean; nolahi ere, ekainaren 19an Jauregiri bidalitako beste gutun batean, arazoa konpondutzat eman zuen Jemeinek (SAF-EBB-116-02).

1950eko azaroan argitaratu zuten *Alderdin* Etxakinek sinatutako azken artikulua, «Arana-Goiri ta Emakume abertzaliak» izenekoa. Aranaren heriotzaren urteurrenaren harira idatzitako idazki horretan, EABren sorrera Aranari zor zitzaiola erakutsi nahi izan zuen Erraztik, eta EAJren sortzailea emakumeen parte-hartze politikoaren alde zegoela defendatu zuen: «Sabin'ek emakume abertzaliak maite ta goratu ebazala esango dot. Ori gixonak ez-edo dakije, baña jakin-erazoko dauset nik gaur emen». Horretarako, Aranak Miren Lardizabalen nebari idatzitako gutuna —1945ean *Azkatasunarako* idatzitako artikuluan dagoeneko aipatua zuena— izan zuen hizpide Erraztik berriro, eta Aranak gutun horretan idatzitako hitz hauek gogorarazi zituen: «Miren anderalako emakume abertzale ta zuzenak biar-doguz Euzkadi'n [...]. Emakumiaren bijotzera abertzaletasuna elduko dan egunian bakarrik garaikundiaren eski-er gongo gara».

1951ko otsaila eta 1953ko azaroa bitartean, Erraztiren beste hamar artikulua argitaratu ziren *Alderdin*; horiek, baina, *Emakume Batek* ezizenarekin sinatu zituen Erraztik. Gaztelaniaz idatzi zuen goitizen horrekin izenpetutako lehenengo testua: «Subordinación». Nazioartean Francoren erregimenari ematen ari zitzaion babesak kritikatzeko bertan Erraztik:

Estas consideraciones me las sugiere el año de 1950, que va a terminar y que tan pródigo ha sido en acontecimientos tristes para el mundo del ideal; [...] año de claudicaciones en el que se niega lo que antes se afirmó, se olvida lo que se prometió y se admite como bueno, y hasta como conveniente y necesario, lo que antes abiertamente se condenó y lo que se negó ayuda. Y así se mantiene todavía en el Estado español un régimen de dictadura, que las naciones llamadas demócratas dijeron iban a ahogar negándole toda ayuda. No obstante, esa ayuda es hoy más eficaz que lo ha sido en los catorce años de existencia de la dictadura misma, que se tambaleaba ya, y hoy está en plan de resurgir porque lo que ayer se le negó hoy se le presta.

Estatu «demokrata» zirelakoan jarrera ez ezik, zenbait abertzalerena ere izan zuen hizpide Erraztik; izan ere, Erraztik aditzera ematen duenez, abertzaletasunaren barruan baziren JEL doktrinari iskin egiten ari zitzaizkionak, EAJ Aranaren irakaspenen mendeko zela ahaztuta:

Y así mi tema de hoy se llama SUBORDINACIÓN, porque hay vascos a quienes asustan aquellas palabras [de Arana-Goiri], luminosas como todas las suyas, y que él declaró irrevocables en la DOCTRINA POLÍTICA infundida a SU PARTIDO: «Tales son la *independencia* entre la Iglesia y el Estado, la *harmonía* entre uno y otro y la

⁴⁴ Garai hartan, Europako Mugimenduaren Espainiako Kontseilu Federalean (CFE) parte hartu zuen EAJk, nahiz eta alderdiaren sektore ortodoxoena —Jemein barne— ez zegoen batere ados EAJ kontseilu horretan egotearekin. 1950eko martxoko *Alderdin*, Kontseiluko bilera batera joan izanari buruz idatzi zuen José María Lasartek, eta, urte horretako maiatzeko editorialean, *Alderdik* ontzat eman zuen, nolabait, EAJk Europako federazioaren alde egindako lana; horrek erabat haserrearazi omen zuen Jemein (Barandiaran 2024).

subordinación de lo civil a lo religioso que se derivan del lema nacionalista vasco [...]. Esta doctrina [...] es la que hoy proclama el Partido Nacionalista Vasco, y todo[s] sus afiliados la mantienen e invocan, porque están contenidas en el lema JEL y para ser afiliado del Partido Nacionalista Vasco es necesario aceptar primero el lema.

Hay, sin embargo, algunos vascos a quienes se les hace duro aceptar esa doctrina, pero yo digo que esa es la de Arana-Goiri, más clara que la luz del día, que dentro del Partido Nacionalista Vasco no se puede discutir. Habría, en todo caso, que hacerlo fuera.

Aranaren doktrinaren harira, Espainian Eliza eta Estatuaren arteko banaketarik ez zegoela salatzen zuen Erraztik —«Si esta doctrina se practicase tal como queda descrita no [...] sucederían las que suceden en el Estado español, que se llama católico»—, baina, batez ere, jeltzaletasunak JEL doktrinaren inolako aldaketarik ezin zuela onartu aldarrikatzen zuen: «No caben modificaciones, supresiones ni aumentos, sin desvirtuar la doctrina en JEL contenida, porque en el lema JEL concretó Arana-Goiri todo lo que consideraba esencial al Nacionalismo Vasco».

1951ko maiatzean argitaratutako artikuluan, Bilbo eta euskara izan zituen idazgai Erraztik, bilbotarra izatearen nolabaiteko harrotasunaz: «Bilbao urija, Euzkadi'ko uririk erdelidunena zan gure aldijetan. Baña eun urte lenago Bilbao uri guztiz euzkelduna zan, eta azken-aldijetan, erdeliduna ixan-arren, uririk euzkeltzaliena». Artikuluan, Bilboko hainbat euskal toponimo aipatzen zituen (Ibeni, Larrinaga, Belostikale...), hiriaren jatorrizko euskalduntasunaren erakusgarri, eta, erdalidunen etorrerarekin Bilbo erdalidundu bazen ere, bertako erdarari «amaika euzkel-itx erbiltzen» zirela nabarmentzen zuen Erraztik.⁴⁵ Bestalde, hiri erdaliduna izanik, Bilbok euskararen alde egindako lana azpimarratzen zuen: «Egiz esateko, euzkeltzaletasuna Bilbao'n jayo zan. Bilbao ixan da euzkerearen alde ekin daben eguneroko, asteroko, izparringi, aldizkingi ta euzkel-ikastola geyen emon dauzana. Ta, azkenez, Bilbao'n bertan "Euzkeltzaindija" jayo zan».

1952ko urtarrilean, «emakume goralgarri» bat izan zuen hizpide: Florence Nightingale (1820-1910), «emakume gexozainen iraslia». Erraztiren esanetan, «gixonak egin daben au, ori ta bestia sarribai-sarri entzuten dozube, baña emakume goralgarri jak nekez ezautzen dozubez»; horrenbestez, Nightingalaren biografiaren daturik aipagarrien berri laburra ematen saiatu zen Errazti, eta Nightingalek Krimeako gudan erizain gisa egindako lana azpimarratu zuen. Artikuluaren amaieran, Nightingalaren nolabaiteko oinordeko gisa aurkezten zuen Gexozain-Emakume-Batza, eta euskal *gexozainek* gerran zehar egindako lana goraiatzen zuen.

Hurrengo hilabeteko alean, Frantzisko Xabierkoaz aritu zen, santuaren heriotzaren lauhengarren urteurrenaren harira. *Xavier* izenaren etimologia (*Etxeberri/Txaberri* > *Txaberr* > *Xavier*) azaldu ondoren, santuaren nafartasuna eta euskalduntasuna aldarrikatzen zuen Erraztik, «españarrak eta pantzetarrak Txaberr'tarr Pantzeska deunaren aintza» euren ganatzeko nahiaren gainetik:

Eta benetan naparrtarra ixan zan, ez pantzetarra ta ez españarra. Txaberr'tarr Pantzeska odolez eta elez euzkotarra ixan zan, eta lagiz nafarrtarra; aldi aretan, be, bera

⁴⁵ Bilboko gaztelaniaren zenbait berezitasun azaltzen zituen Erraztik, eta litekeena da Arriagaren (1896: 295) *Lexicón* delakotik atera izana Erraztik lanean aipatzen duen Bilboren etimologia (*amil-bao* 'amil-bean' > *Bilbao*).

jayo zanian, 1506'garren urtian, Nabarra Laterri azke bat zan. Orduban Nabarra eze-guan ondiño ez España'ren bian eta ez France'ren bian, bere egiazko Bakalduna'ren bian baño. Txaberr'tarr Pantzeska, ba, naparrtarra da, ta naparrtarra ixanik, euzkotarra, ta bere aintza geuria, euzkotarrena.

Espainiarrek Nafarroako Erresuma berenganatu nahi izan zutenean Frantzisko Xabierkoa atzerrira abiatu zela gogorarazten du Erraztik, eta, hala, «gaurrko euzkotarr atzerrikatubak Zaindari'tzat artu biarrko gendubala» defendatzen du.

Urte bereko martxoan argitaratutako artikuluan, Euskal Herriko «zugatz gomutagarri»ei buruz hitz egin zuen Erraztik. Gerediagako arbola, Uztaritzekoa eta Gernikakoa aipatu zituen bertan —«euzkotarrak, antzin antziñetik, zugatzen azpijan euren lagijak egiten ebezalako» ezagun direnak—, baita Bilboko beste bi zuhaitz enblematikoko ere —1953rako ez zeudenak—: Abandoko Arbieto zelakoa (el Árbol Gordo ere zeritzona) eta Areatzako astigarra (el Tilo del Arenal ere izenekoa); baina, batez ere, «Mallatu Zugatza» zelakoaz (el Árbol Malato ere zeritzonaz) jardun zen Errazti bere artikuluan. Elezaharren arabera, Bizkaiko muga markatzen zuen zuhaitz horrek; Bizkaiairen kontrako gudetan bizkaitarrek arerioak mendean hartzen zituztenean, bertaraino eramaten omen zituzten etsaiak, eta handik aurrera aske uzten: «Orrelakoxiak ziran gure asabeak [...]. Euren Aberrija zindo gordetzen eben, baña bestiena bakian laga». Erraztiren esanetan, atzerritarrek ez dute inoiz euskaldunek bezain zintzo jokatu, eta, hori dela eta, «ludija buruz-bera dabil. [...] Gure Errijan be barrdin jazoten da. Franco'tarrak gure Aberrija etorri ziran eta ezpataren bidez azpiratu ginduzan euzkotarrak». Nolanahi ere, euskaldunen aldeko aldarrikapen batekin ixten du bere testua Erraztik: «Baña eurek gura edo gura ez, Euzkadi ta España'ko mugea Mallatu aretza ixango da».

Azaroko alean, euskaldunen janzkeran erreparatutako aldaketei heldu zien Erraztik: «Benetan, aldi guztijetan billobak amamaen jantzikereatzaz barre-egin dabe. Eta urrengo billobeak be oingo amamaen jantzikereatzaz barre-egingo dabe. Olakoxia da ludi-aldakuntzia». Gizonen janzkeran eta orrazkeran, baita bizarra eta bibotea eramateko moduan ere, aldaketak egon ohi direla aipatzen zuen Erraztik, baina emakumeen modan ikusten zuen aldaketa gehien; hainbestearino, non ohitura garbiak erabat galduta zeudela uste zuen:

Orain jasoten dana [...] larregi geyegizkua da. Ondarrtza edo playetan ikusten dana oso lotsagarrija da. Emakumiak ija billoxik dabiltz eta gero era orretan ondarrtzatik kalera etorrtzen dira. Eta ondarrtzatik ez tala be, barruko urijetan, emakume batzuk lotsagabeko itxurian ibiltzen dira.

Erraztiren arabera, holakoak Frantzian bakarrik gertatzen omen ziren lehen, baina, *Eclesia* eta *La Vanguardia Española* egunkari katoliko eta falangistetan irakurritakoagatik,⁴⁶ Espainiara hedatua zegoen dagoeneko «ekandu zikin» hori. Ohitura gaitzesgarri hori ez ezik, mundu osora zabaltzen ari zen beste moda bat ere izan zuen Erraztik hizpide: emakumerik ederrena aukeratzeko sariketena. Erraztiren esanetan, «sariketa orretara neskatilla asko agertzen dira, lotsa galduta, sarija irabazi gura. Baña ekandu ori gaitzua, zirtzina, zikiña dalako, Doipuru Deunak neskatillai

⁴⁶ Bere lehen artikuluan ere (*Aberri* 1907-10-5), Espainiako prentsari erreferentzia egin zion Erraztik, *La Gaceta del Norte* aipatuta.

olako sariketara aurkeztutia gebendu dautse».⁴⁷ Artikulu horretan, emakumeen artean zabaldutako beste janzkera berri batzuk ere aipatzen zituen Erraztik —gizonezkoen moduko praka luzeak edo bizikletan ibiltzeko gona-prakak, esaterako—, eta horietako bati ere ez zion txarto irizten.⁴⁸ Artikuluaren amaieran, beldurrez azaltzen zen, Francoren agindupeko ustelkeriak ez ote zituen euskal emakumeak kutsatuko; Erraztiren arabera, baina, emakume abertzaleak beti izan dira begiragarriak janzkerari dagokionez, eta beren ohitura onei eutsiko zietelakoan zegoen.

Sabindiar-Batzaren eskariz idatzi zuen 1953ko apirilko artikulua, Aranaren heriotzaren 50. urteurrena bete baino hilabete gutxi batzuk lehenago: «Sabindiarr-Batza'ren gixonok dei bat egin dauste niri Baskun orren alde zeozer idazteko. Ni sabindiarra nazan ezkerro ta beti ixan nazan-ezkerro, deyari erantzun gura dautsot eta ona emen ni Sabindiarr-Batza'ren alde idazteko gertu». 1950eko irailaren 14an sortu zuten Sabindiar-Batza —Jemein izan zen haren bultzatzaileetako bat—, baina, Erraztik gogorazten zuen bezala, elkarte sortzerakoan «gixonai bakarrik dei-egin eutsien eta gixonak bakarrik batu ziran an. Etziran orduan emakumiakin gogoratu. Eta geruago be aitzuta itxi dabez euzko-emakumiak». Errazti bera elkarteko emakume bazkide bakanetakoa omen zen, eta, Sabindiar-Batzaren alde hitz egiteko baino areago, emakumearen parte-hartze politikoa aldarrikatze baliatu zuen bere artikulua: mende hasieratik emakumeek abertzaletasunaren alde egindako lana gogoratu zuen, eta Arana bera emakumeen parte-hartzearen aldekoa zela defendatu, 1950eko azaroan idatzitako artikuluan esandakoaren ildotik. Bere testuan, itzulitururik gabe zuzendu zitzairen Sabindiar-Batzakoei, elkartera emakume abertzaleak banan-banan gonbida zitzatela eskatuz:

Asikeratik ni bazkidetu nintzan, baña nik dakidala emakume gutxi dira bazkide. Ba'liteke iru edo lau geyenez ixatia. Eta au ezta emakumien erruz, gixonen erruz baño. Eurek uste-ixan dabe Sabindiarr-Batza gixonena bakarrik dala. Baña orretan oker dagoz gixonok.

Antziñan be, gixonak uste-eben politika ereisten eutzoena gixonena bakarrik zala, ta emakumiak [s]utondorako egiñak. Baña Sabin'ek berak ezeban olakorik uste-ixaten. Eta argi ta garbi esan eban beñola, emakume-barik ezebala abertzaletasunak garaituko.

Sabin'aren dei orreri erantzunik, euzko-emakumiak batu gintzazan eta «Euzko-Emakume Abertzale-Batza» sorrte genduban.

Oingo gixonak ¿aiztu ete dira abertzaletasunaren alde euzko-emakumiak egin dogun ekintzaz?

Alan dirudi beintzat, euren deyak beti gixonai bakarrik zuzendubak diralako. Baña euzko-emakumiak, benetako sabindiarrak, bai-dira ondiño be ludijan [...].

Orain Sabindiarr-Batza'ren gixonak Sabin'en idazkai gutzajak argitaldu-gura dabez eta zabalgundia egiteko dei batzuk egin dabez. Eta azken-deyan esaten dabe orretarako Sabin'en ikasle gutzijen laguntzasuna biarr-dabela. ¿Gixonena bakarrik ondiño be?

⁴⁷ Urte asko lehenago, lehiaketa horien gaineko testu bat idatzi zuen Lizardik (Andereño Izardi), eta haien zentzugabekeria salatu (Otaegi 2000: 300-301).

⁴⁸ 1933an idatzitako artikulua batean (Prakak... prakadunak... prakagabeak. *Euzkadi* 1933-09-30), berriz, gizonak gizartearen —eta politikan— zeukaten zeregina sinbolotzat jo zituen Tene Mujikak prakak, eta *emakumeek* jantzi hori erabiltzearen kontra azaldu zen (Ugalde 1993: 364).

Nik ba, asmo bat gogerozo gura-dautset Sabindiarr-Batza'ren gixonai. Begiratu dayela ia euren bazkide-ixengadetan zenbat emakume ete-diran. Gero ludijan sakabatatuta dagozan euzko-emakumien ixengada bat egitia, ta banan-banan, bakotxari bazkidetuteko eskatzia.

Orobat, Erraztik argi eta garbi salatu zuen gizon jeltzaleen jarrera baztertzaila, eta agerian jarri zuen gizon abertzaleek egoera jakin batzuetan eta zeregin jakin batzuetarako bakarrik jo izana emakumeengana:

Lenagoko urtietan, urte zorijontsubetan, zubek emakumiai sarri dei-egiten zeuskuben zuben lan-biarretan, naiz euzkel-ikastolak gertatzeko, naiz ume-batzak sortzeko, naiz txiruai laguntzeko, naiz gexotegijetan gexuak eta zauritubak osatzeko, naiz auteskundieetan laguntzeko, ta abarr eta abarr.

¿Eta orain? Orain Sabindiarr-Batza sortu dozube, benetan ondo sortuta, baña orain be zuben albuak euzko-emakumiai euki-biarr dozubez.

Egin, ba, urte onetan, Sabin'en eriotzaren berrogetamar urteurrenien zabalgunde sakona euzko-emakumien artian [...].

Eta Sabin onak guztijok onetsiko gauz Donoki'tik: gixonak eta emakumiai.

Artikulu horretan adierazi bezala, Aranaren lan guztiak argitaratzeko ahaleginean zebilen Sabindiarr-Batza —besteak beste, Arana abertzalea ez ezik euskaltzalea ere bazela erakusteko asmoz—. Ekaineko alean, bada, Aranak (1902) euskarazko hitz batzuen gainean egindako zenbait proposamen hartu zituen hizpide Erraztik: *euskal* vs *euzkelleuzko*, *Euskalerrria* vs *Euzko-ErrilEuzkadi* eta *izkeralitzkuntza* vs *mintzailmintzo* hitzen ingurukoak, hain zuzen.⁴⁹

Uztaileko alean ere, apirileko artikuluari eman zion jarraipena Erraztik. Hark zioenez, «antzinako aizkide gurrugarri batek zorijonak» bidali zizkion apirileko alean emakumeen alde idatzitakoagatik, eta, lagun horrek «atzerritik» igorritako gutunean oinarrituta idatzi zuen Erraztik uztaileko artikulua. Izenbururako, lagunak helarazitako lau hitz aukeratu zituen Erraztik —«Emakumege Ezta Gauz Onik»—, eta, artikularen hasieran, lagun horrek gogora ekarritako zenbait emakume eredugarri aipatu zituen: Eba, «bizi garanen ama [...] eta [...] gure gaizkatzalliaren ama»—; Santa Monika, San Agustinen ama; Jeronimoren ondoan egondako «Eustoki ama-alabeak» —Paula eta Eustokia—; Santa Teresa Avilakoa, Joan Gurutzekoaren laguna, eta Joana Chantalekoa, Frantzisko Saleskoaren laguna. Erraztiren adiskidearen arabera, gizonak ez ziren beti oroitzen emakumeez, eta harekin bat agertzen zen Errazti:

Eta zuzen dago. Gixonak eztira geyenetan emakumiakin gogoratzen eta eurek nagusi dirala uste-ixaten dabe. [...] Baña eztabe gomutetan Paul deunak berak bere idazkijan bertan gixonai esaten dautsena: «Emaztia damotzut eta ez jopuba: maite-egixu Josukristo'k bere Doibatza maite-ixan eban letxe» [Ef 5,25].

Aita Arriandiagak berak euskaratu omen zizkien Erraztiri eta senarrari ezkontza-ren liturgian esan ohi diren azken berba horiek, Erraztik esaten duenez. Hitz horien harira, Jaungoikoak emakumeentzat ere egin zuela mundua gogoratzen du Erraztik —ez gizonentzat bakarrik—, eta, aurreko hainbat artikulutan zabaldutako ideia bat

⁴⁹ Mitxelena (1984: 26) ere aipatzen du, esaterako, Aranak (1902) *La Patria* astekarian argitaratutako artikuluen edukia.

errepikatzen du: Aranek ere beharrezkotzat jotzen zuela emakumea aberriaren salbaziorako. Hala, aberriaren eta euskararen alde lan egiten jarraituko duela esanez amaitzen du artikulua Erraztik.

1953ko azaroko alean argitaratu zuten Emakume Batek sinatutako azken artikulua *Alderdin*, Erraztik aldizkariaren enkarguz idatzi omen zuena —«ALDERDI'kuak niri agindutako lana» dela aipatzen du bertan—. Artikulu horretan, Aranek gizonen ez ezik emakumeen ere dei egin ziela gogoratzen du Erraztik berriro, 1945etik aurrera argitaratutako zenbait lanetan errepikatu izan zuen bezala: «Orra orr, ba Sabiñen ustia: «Abertzaletasuna emakumiaren bijotzera elduko dan egunian bakarrik, garayaren ziur egongo gara»» (40. or.). Ondoren, EABren historiaren aurrekaririk eta gertakiririk azpimarragarrienak ekartzen ditu gogora: 1907an emakumeek idatzitako prentsa-artikuluak, «Ropero Vasco», «Asociación de Nuestra Señora de Begoña», 1922an Ambrosio Martín O'Dalyk Bilbon emandako hitzaldia, Bilboko Euzko-Gaztediko lehendakariak —Eli Gallastegik— emakumeen egindako deia, EABko lehen zuzendariak, Euskal Herri osotik zabaltzea, 1932ko Aberri Eguna, emakumeen hitzaldiak, 1935eko Gipuzkoako Bazpatza, Euzko-Gexozaña, gerra, erbestea, Donibane Garaziko ikastola, La Roseraie... Bukaeran, hiru ideia azpimarratzen ditu Erraztik: lehenik, Aranaren irakaspenetatik sortu zela EAB; bigarrenik, Bilboko Euzko-Gaztedian jaio zela, eta, hirugarrenik, EAB «Euzko-Alderdi Jeltzaliarena beti ixan dala, ta orreatatik jeltzalia dala ta ixango dala beti».

4.2.3. *Euzko-Gogoa (1950-1951)*

1950-1951. urteetan, hiru artikulua argitaratu zituen Erraztik *Euzko-Gogoa*: *Ettxakin* ezizenarekin sinatu zuen lehenengoa, eta *Emakume batek* gisa azken biak.⁵⁰

Lehenengo artikulua —«Emakume oleskarijak»— euskal emakume olerkarien berri ematea zuen helburu, Zaitegiren aldizkariako testuetan genero-desoreka nabarmena zegoela sumatzen baitzuen Erraztik; honela azaltzen du ideia hori artikulua hasieran: «Neurtitz zarrak eta neurtitz barriak dirala-ta, gixonak diñardube; baña, jakiña, gixonak egiñak beti. Emakume oleskarijak ixan dirala ta bai-dirala ondiño be, ¿gixonak ete-dakije?» (14. or.). Hala, Sorne Unzueta *Utarsusen* «Itxartu, euzko-alabea!» eta Pantzeske Astibia *Onintzeren* «Euzko-Gaztedija» olerkien berri eman ez ezik, Erdi Aroko euskal eresigileen testuez ere aritzen da, besteak beste, Errazti. Jakinaenez, EABko emakumeek ez zuten, oro har, genealogia femininorik eratu, «ez baitzituzten emakume idazleen ekarpenak kontuan hartu, baizik eta gizonen literatura tradizioaren jarraitzaile izan ziren» (Retolaza 2012: 114); nolana ere, 1950eko lehen artikulua horretan, euskal emakume olerkariak aldarrikatzeko eta horien genealogia moduko bat aurkezteko nahia erakutsi zuen Erraztik, Bordaren (1984) antologia baino aski lehenago.⁵¹

⁵⁰ Gandariasek (2021: 116) Erraztiren azken bi artikulua bakarrik aipatzen ditu bere lanean; Erraztiren bi testu horiek ez ezik, Sorne Unzueta eta Julene Azpeitiak *Euzko-Gogoa* idatzitakoak ere ditu aztergai.

⁵¹ Historiografia femininoan mugarritzat hartzen du Retolazak (2024: 300) Bordaren (1984) lan hori. Beste artikulua batean (San Juan Manso 2025b), zabalago aritzen naiz «Emakume oleskarijak» artikuluz.

Bigarren artikuluan, Errazti pozik agertzen zen Zaitegik *Euzko-Gogoan* neologismoak erabiltzearen aldeko apustua egin zuelako —*Olerrti, Elerrti, Ereserrti* edota *Antzerrti* ziren, besteak beste, aldizkariaren atalen izenak—, neologismo horien ordezko «mordollozko itz zantar orrek» (*poesia, literatura, musikia, teatrua...*) baztertuta. Hirugarren artikuluan, berriz, azken urtean hildako hainbat abertzale ekarri zituen gogora, bereziki «Ziaurritz'tar Dorota» —EBBko lehendakaria— eta «Arana-Goiri'tar Koldobika», eta ziurtzat jotzen zuen jeltzaleei «aldi zoruntsubagoak etorriko» zitzaizkiela.

5. Ondorioak

1. Erraztik idatzitako testuen corpus osatuak orain arte aztertu gabeko testu batzuk jarri ditu mahai gainean; hain zuzen, 1945-1953 bitartean argitaratutako hainbat artikulua eta erbestealdiaren hasiera- nahiz amaiera-aldean —zehazki, 1937an eta 1952an— idatzitako zenbait gutun pribatu. Testu horiek guztiak ezinbestekoak dira Erraztiren testugintza osotasunean aztertzeko eta balioesteko, bai eta Erraztiren biografia osatzeko ere, nahiz eta lan honetan ez dudan testu horien guztien azterketan sakondu.

2. Erraztik argitaratutako testuen azalpen laburrak nolabaiteko jarraitutasuna erakusten du hark landutako gaietako dagokienez. Aranaren irakaspenei jarraikiz, JEL leloaren inguruan ardaztutako gaiak —erlijioa, aberria eta euskara— izan zituen hizpide Erraztik, bai gerra aurrean bai ostean. Horrez gain, emakumea erdigunean jartzeko ahalegin berezia egin zuen bere idazki gehienetan: Euskal Herriaz kanpoko emakume eredugarriak —historikoak nahiz mitikoak— goraiatu ez ezik, emakume abertzale askoren lana ere —ezagunena eta anonimoena— aldarrikatu zuen, ahanzturan gera ez zedin; emakume abertzaleentzako espazio bat eta iruditeria bat sortzen eta zabaltzen saiatu zen, eta emakumeen arteko ahizpatasun-sareak bultzatu zituen. Orobat, Aranaren pentsamenduan eta hitzetan oinarritu zuen hala emakume abertzaleen parte-hartze politikoaren zilegitasuna nola EABren sorrera eta garapena.

3. Erraztiren testuetan plazaratutako ideiak —bai emakumearen inguruan, bai JEL leloari lotutako bestelako gaien gainean— bat datoz, neurri handi batean, beste emakume abertzale batzuen testuetan zabaldukoekin; nolahi ere, joera orokorren barruan, Erraztik berezko ideia- eta argudio-multzoa garatu zuen, orduko beste emakume batzuek egin zuten bezala (Goikoetxea 2022: 221). Erraztiren kasuan, nabarmentzekoa da, artikulugintzari dagokionez behintzat, emakume abertzaleen abangoardian egon zela, bai mendearen hasieran —*Euzko-Deyan* argitaratutako testu-sortarekin batez ere—, bai erdialdean —*Alderdin* edota *Euzko-Gogoan* argitaratutako artikuluekin—.

4. Urteetan zehar gai bertsuei helduta ere, nolabaiteko bilakaera antzematen da Erraztiren jarreraren. Hasierako artikuluetan, herabe samar azaltzen da, eta emakumeei zuzentzen zaie, batez ere; geroagoko testuetan, ordea, ahaldunduago agertzen da: itzulgingururik gabe zuzentzen zaie gizonei, abertzaletasunak emakumeen parte-hartze politikoa ezinbesteko duela esateko, eta argi eta garbi salatzen du urteetan zehar —bai gerra aurreko egituretan, bai Sabindiar-Batzan, esaterako— gizonek izandako jarrera baztertzaila.

5. Hala Erraztik landutako gaietako dagokienez nola haren jarreraren antzemandako bilakaerari dagokionez, Erraztiren ekarpena ulertzen eta balioesten lagundu dezake garaian garaiko testuingurua eta botere-harremanak aintzat hartzeak.

Bibliografia

- Agirreazkuenaga, Joseba (arg.). 2010. *Barne-muinetako Sabin Arana Goiri. Gutunak I (1876-1903)*. Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Arana, Vicente de. 1880. Los hijos de Amáandarro. *Revista Euskara* 3. 87-92, 104-114, 138-144, 175-184, 204-211.
- Arana, Vicente de. 1882. *Los últimos iberos. Leyendas de Euskaria*. Madril: Librería de Fernando Fé.
- Arana-Goiri, Sabin. 1902. Euskal-zalekerija. *La Patria* 14. 1.
- Arriaga, Emiliano de. 1896. *Lexicón etimológico naturalista y popular del bilbaíno neto, compilado por un chimbo*. Bilbo: S. Amorrortu.
- Arrien, Gregorio & Iñaki Goiozana. 2002. *El primer exilio de los vascos. Cataluña 1936-1939*. Bartzelona & Bilbo: Fundació Ramon Trias Fargas & Sabino Arana Kultur Elkargoa.
- Astigarraga, Andoni de. 1989. Evacuaciones y exilios vascos. *Muga* 71. 30-37.
- Barandiaran Contreras, Miren. 2024. *Publicaciones periódicas del Partido Nacionalista Vasco (1939-1975)*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- Belaustegi, Petra. [1909]. ¡Ametsa! In *Euskal-Esnalearen Esku-Egundiya 1910*, 20-22. Irun: Valverde'ren echea.
- Bilbao Bilbao, Begoña, Gurutze Ezkurdia Arteaga, Karmele Perez Urraza & Josu Chueca Intxusta (arg.). 2012. *Emakumeak, hitza eta bizitza*. Bilbo: UPV/EHU.
- Borda, Itxaro. 1984. *Emakumeak idazle. Antologia eta ohar zenbait*. Donostia: Txertoa.
- Camino, Iñigo & Luis de Guezala. 1991. *Juventud y nacionalismo vasco. Bilbao (1901-1937)*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- Colombo. 1936. Breve historia de la villa vizcaína de Otxandiano. *Vida Vasca* 13. 203-205.
- Crespo, Cira. 2022. *Tene Mujika udazkeneko argitan*. Deba: Debako Udala.
- Delmas, Juan Eustaquio. 1904. Los hijos de Amandarro. *Euskal-erria. Revista bascongada* 51. 155-158.
- Etzaniz, Xabier & Karla Fernández de Gamboa Vázquez. 2020. Literatura infantil y juvenil vasca, elemento clave en la recuperación de la lengua. *Caderno de letras* 38. 353-371. <https://doi.org/10.15210/cdl.v0i38.19847>
- Extebarria Zamalloa, Igone. 2000. Escritoras vascas en el primer tercio del s. xx. In Iris M. Zavala (koord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, 6. lib., 385-398. Bartzelona: Anthropos.
- Ezkurdia, Gurutze, Begoña Bilbao & Karmele Perez. 2017. Emakume Abertzale Batza Bilbon. *Euskalingua* 31. 14-27. <http://mendebalde.eus/euskalinguak/Euskalingua%2031/el31-02.pdf>
- Ezkurdia Arteaga, Gurutze, Karmele Perez Urraza & Begoña Bilbao Bilbao. 2024. Miren Josune Ibaseta Mendizabal maistrak, sendia oinarrian, emakumeen prestakuntza, euskara eta aberria ardatz. In Luis M. Naya Garmendia (koord.), *Pauli Dávila. Euskal Herriko bezkuntzaren historiaren bidezidorretan argi*, 79-117. Madril: Delta.
- Fernández Fernández, Idoia. 2012. Género, educación activa, lengua y nación en el País Vasco. Julene Azpeitia (1888-1980), exponente de una educación vasca en ciernes. *Historia de la educación* 31. 275-297.
- Gandarias Beldarrain, Ziortza. 2021. Basque women in exile: Remembering their voices and impact in literature through the cultural magazine *Euzko-Gogo*. In Larraitz Ariz-

- nabarreta & Nere Lete (arg.), *Memory and emotion. Basque women's stories. Constructing meaning from memory*, 107-128. Reno: University of Nevada, Center for Basque Studies.
- Gauzekitz, Jon. 1914. *Margarite'ren ames ixukorra*. Bilbo: Grijelmo'ren Alarrgun-Semien Irarrkolea.
- Goikoetxea Agirre, Nekane. 2022. *Tene Mujika emakumea. Pizkundetik abantzurara. XXI. mendetik ateratako postargazkiak*. Gasteiz: Eusko Jaurilaritza.
- Hégo, Jean-Baptiste. 1896. *Légendes de la vie réelle*. Paris & Lille: J. Lefort & A. Taffin.
- Jemein, Keperin. 1935. *Biografía de Arana-Goiri'ar Sabin e Historia gráfica del nacionalismo vasco*. Bilbo: Editorial Vasca.
- Jemein, Keperin. 1945. *La visión pensativa y atormentada de Arana-Goiri*. Baiona: Sud-Ouest.
- Jemein, Keperin. 1952. *Laburrkiro. Euzko-Gogoa* 3(3/4). 25.
- [Jemein, Keperin] Belandia. 1956. *Euzkeltzale-Bazkuna. Euzko-Gogoa* 7(9/10). 41-45.
- Jemein, Keperin. 1986. *El Nacionalismo vasco y la sublevación militar en Euzkadi. 18 de julio de 1936*. Bilbo: Alderdi.
- Jemein, Keperin. 1987. *El primer Gobierno Vasco*. Bilbo: Alderdi.
- Jemein, Keperin. 1988. *Euzkadi en guerra (1936-1937)*. Bilbo: Alderdi.
- Jiménez de Aberásturi, Juan Carlos. 1999. *De la derrota a la esperanza. Políticas vascas durante la Segunda Guerra Mundial (1937-1947)*. Oñati: Herri-Ardularitzaren Euskal Erakundea.
- Larrañaga, Policarpo de. 1978. *Emakume Abertzale Batza. La mujer en el nacionalismo vasco*, 1.-3. lib. Donostia: Auñamendi.
- López Antón, José J. 1998. El imaginario pesimista de Vasconia en Arturo Campión. *Vasconia* 27. 177-194.
- Lorenzo Espinosa, José María. 1992. *Gudari. Una pasión útil. Vida y obra de Eli Gallastegui (1892-1974)*. Tafalla: Txalaparta.
- Mitxelena, Koldo. 1984. Los vascos y su nombre. *RIEV* 29(1). 9-30. (Berrargit. *OC* 8, 285-309).
- [Mujika, Robustiana] Tene. 1923. *Miren Itziarr'i idazkiak eta olerkiak*. Zornotza: Jaungoiko-Zale'ren irarkola.
- Otaegi Imaz, Lourdes. 2000. Lizardi y las mujeres. Desde la conjura femenina a la gran guerra pacífica. In Iris M. Zavala (koord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, 6. lib., 284-311. Bartzelona: Anthropos.
- Perez Urraza, Karmele, Begoña Bilbao Bilbao & Gurutze Ezkurdia Arteaga. 2022. *Emakumeak aberria eginez*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- Rekalde, Itziar. 2012. Emakume Abertzale Batza. Bere ibilbidea aztergai. In Begoña Bilbao Bilbao, Gurutze Ezkurdia Arteaga, Karmele Perez Urraza & Josu Chueca Intxusta (arg.), *Emakumeak, hitza eta bizitza*, 21-42. Bilbo: UPV/EHU.
- Retolaza, Iratxe. 2012. Emakume Abertzale Batza eta emakume idazleak. In Begoña Bilbao Bilbao, Gurutze Ezkurdia Arteaga, Karmele Perez Urraza & Josu Chueca Intxusta (arg.), *Emakumeak, hitza eta bizitza*, 102-119. Bilbo: UPV/EHU.
- Retolaza, Iratxe. 2024. Hitzostea. Katebegi literario klasikoen arrasto feministen peskizan. In Amaia Alvarez Uria, *Zuzi iraxegia. Euskal emakume idazleak eta literatura klasikoa*, 297-305. Bilbo: Testu Zaharrak.

- San Juan Manso, Enara. 2025a. Karmele Erraztiren bost gutun argitaragabe (1937ko abuztua-iraila). *ASJU* 59(2). 195-222. <https://doi.org/10.1387/asju.27564>
- San Juan Manso, Enara. 2025b. Karmele Erraztiren iturriak euskal emakume-eredua eta olerkarien genealogia femeninoa eraikitzeko. *FLV* 140. 479-504. <https://doi.org/10.35462/flv140.9>
- Sánchez-Pinilla, Francisca. 2012. Análisis de la narrativa infantil escrita por mujeres (1920-1939). *Ocnos* 8. 57-66. https://doi.org/10.18239/ocnos_2012.08.05
- Sarriugarte, Iñaki (arg.). 2023. *Jule Gabilondo. Jel-azia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Serrano-Mariezkuena, Amaia. 2024. *Begirada literarioak iraganari. 36ko Gerraren irudikapenak euskal eleberrigintzan*. Bilbo: UPV/EHU.
- Ugalde Solano, Mercedes. 1991. Emakume Abertzale Batza. *Emakunde* 6. 58-63.
- Ugalde Solano, Mercedes. 1993. *Mujeres y nacionalismo vasco. Génesis y desarrollo de Emakume Abertzale Batza (1906-1936)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Uruburu Torotikaguena, Laura. 1997. *Emakume Abertzale Batza (1922-1936)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Zuberogoitia, Aitor & Pedro Zuberogoitia. 2008. *Bertan Bilbo. Bizkaiko hiriburua eta euskara: XX. mendeko historia*. Bilbo: Bilboko Udala.
- Zubikarai, Augustin. 1991. *Euskal antzerkia Bizkaian*. Donostia: Antzerti.

Karmele Erraztiren bost gutun argitaragabe (1937ko abuztua-iraila)¹

Karmele Errazti's five unpublished letters (August-September 1937)

Enara San Juan Manso*

Ikertzaile independentea

ABSTRACT: Karmele Errazti was, among other things, the first president of Emakume Abertzale-Batza, as well as one of the women who wrote in the nationalist press during the first half of the 20th century. In this work I publish five letters that Errazti wrote to her husband between August and September 1937. These letters provide us with information about the private life of a woman who significantly participated in the public life of the first half of the twentieth century; moreover, Errazti's letters give us, from the perspective of a woman, some details of a particular moment in the history of the Basque Country.

KEYWORDS: Karmele Errazti; Keperin Jemein; Emakume Abertzale Batza; Spanish Civil War; Basque refugee network.

LABURPENA: *XX. mendearen lehen erdiko prentsa abertzalean hitza hartu zuten emakumeetako bat eta Emakume Abertzale-Batzako lehen lehendakaria izan zen, besteak beste, Karmele Errazti. Lan honetan, Erraztik 1937ko abuztua eta iraila bitartean Keperin Jemein senarrari idatzitako bost gutun ematen ditut argitarara. XX. mendearen lehen erdiko bizitza publikoan parte-hartze garrantzitsua izan zuen emakume baten bizitza pribatuari buruzko informazioa ez ezik, Euskal Herriaren historiaren une jakin bati buruzko zenbait xehetasun ere ematen dizkigute Erraztiren gutunek, emakume baten begiradatik.*

HITZ GAKOAK: *Karmele Errazti; Keperin Jemein; gutunak; Emakume Abertzale Batza; Gerra Zibila; euskal errefuxiatuen sarea.*

¹ Nire esker ona agertu nahi diot Sabino Arana Fundazioko (SAF) Iñaki Goioanari, Euskal Abertzaletasunaren Agiritegian emandako arretagatik. Eskerrak eman nahi dizkiet, orobat, Amaia Alvarez Uriari eta Iñigo Ruiz Arzalluzi, lan honen hasierako bertsioa irakurtzeagatik, bai eta kanpoko ebaluatzaile anonimoei ere, artikulua onartu egindako oharregatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Enara San Juan Manso. Ikertzaile independentea (Bilbo). – enarasajuan@gmail.com – <https://orcid.org/0000-0003-3936-9369>

Nola aipatu / How to cite: San Juan Manso, Enara (2025). «Karmele Erraztiren bost gutun argitaragabe (1937ko abuztua-iraila)», ASJU, 59 (2), 195-222. (<https://doi.org/10.1387/asju.27564>).

Jasoa/Received: 2025-05-22; Onartua/Accepted: 2025-09-28. Online argitaratua / Published online: 2025-10-27.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

1.1. Lan honen nondik norakoak

Zuzi iraxegia. Euskal emakume idazleak eta literatura klasikoa lanean, zera baieztatzen du Alvarez Uriak (2024: 143):

Literatura begirada feministarekin aztertzen denean, emakume idazleak eta pertsonaia femeninoak arretagune izateaz gain, literatura genero nagusietatik landa ere bilatzen dira adierazpideak. Hori dela eta, poesia, narratiba eta teatrotik aparte genero diskurtsibo-literarioak ere aintzat hartu ohi dira emakumeen sorkuntzari begiratzen zaionean.

Poesia, narratiba eta teatrotik aparte generoetako bat da gutunena. Euskal emakumeek idatzitako gero eta eskutitz gehiago ezagutzen ditugu —Alvarez Uriak berak (2024: 145) aipaturakoez gain, Padilla-Moyanok (2022) argitaratutakoak, adibidez—,² eta, corpus hori handitu guran, Karmele Erraztiren bost gutun eman nahi ditut ezagutzera lan honetan, interesgarri izan daitezkeelakoan. Keperin Jemein senarrari³ idatzi zizkion Erraztik —gatzelaniaz— bost eskutitz horiek, 1937ko abuztua eta iraila bitartean, eta, Erraztiren —eta haren inguruko— biografia osatzen lagundu ez ezik, Euskal Herriaren historiako une erabakigarri baten lekukotasuna ematen digute, emakume erbesterratu baten begiradatik.⁴ Ikusiko dugunez, zeharka bada ere, EAJk euskal errefuxiatuei laguntzeko sortutako sarearen gaineko informazioa ere badago Erraztiren gutunetan, bai eta 1937ko ziurgabetasun-egoeran senarrari idazteak Erraztirentzat zeukan balioari buruzko adierazpena ere, besteak beste.

Lan honen bigarren atalean, Erraztiren bost gutunen testua emango dut; aurretik, baina, eskutitzen egilearen, hartzailearen eta edukiaren gaineko hainbat jakingarri eskainiko ditut, Sarrerako hurrengo azpiataletan.

1.2. Errazti'tar Karmele eta Jemein'dar Keperin: kokapen biografiko-historiko laburra

Karmele Errazti Perez de Saratxok (Bilbo, 1885-Paue, 1954) parte-hartze handia izan zuen xx. mendearen hasierako emakume abertzaleen mugimenduan: 1907an, Roper Vascon eman zuen izena; 1910ean, Bilboko Euzko-Gaztedian; 1921ean, Junta Nacionalista de Socorros de Nuestra Señora de Begoña zeritzonean, eta, 1922an, Emakume Abertzale-Batzako (EAB) lehen lehendakari izendatu zuten. 1931. urtea amaitu arte izan zuen Bilboko EABko lehendakari-kargua, Primo de Riveraren diktadurak (1923-1930) eragindako etena kontuan hartuta (Larrañaga 1978; Ugalde 1993; Perez *et al.* 2022).

² Alvarez Uriak (2024: 143-150), orobat, jakingarri ugari ematen ditu, bai gutunen alderdi pertsonalari eta sozialari buruz, bai euskaraz nahiz erdaraz emakumeek idatzitako hainbat eskutitzi buruz.

³ Erraztiren senarrak ez zuen bere abizena ixarekin idaztea atsegin, eta, hori dela eta —baina zalan-tza askorekin—, *Jemein* aldaera erabiltzea erabaki dut, EODAn proposatutako *Xemein* formaren orde.

⁴ Erbesterratutako beste euskal emakume batzuen gaineko testuak biltzen ditu, kasurako, Zabalak (2007).

Bilboko EABko zuzendaritzako beste zenbait kide bezala, bertako giro burgesean mugitu zen, nolabait, Errazti; Hilario Errazti negozio-gizonaren alaba zen, eta, 1914an, Keperin Jemein Lanbarriekin (Abando, 1887-Laudio, 1965) ezkondu zen, JEZ (Jemein, Errazti y Zenitagoya) enpresa siderometalurgikoaren bazkide eta kudeatzaileetako bat izango zenarekin. Erraztik eta Jemeinek etxeko lanez arduratzen zen soldatapeko emakume bat zeukaten etxean —senarrari bidalitako lehen gutunean Erraztik aipatzen duen *domestique* delakoa (1.2a)—, eta, horri esker, EABko zuzendaritzan aritzeko denbora izan zuen Erraztik (Ugalde 1993: 136).

Erraztitarren aitak jarri omen zuen JEZ enpresa sortzeko dirua, 1924-1926 bitartean: Jemeinekin batera, Joseba eta Endika Errazti —Karmeleren bi nebak—, eta Zi-priano Zenitagoia Lanbarri —Jemeinen anaiordea— ziren enpresako bazkide nagusiak, % 18ko parte-hartzearekin; haien arrebek —alegia, Eskarne, Berane eta Elixer Erraztik, eta Eskarne Zenitagoiak—, berriz, parte-hartze txikiagoa zeukaten enpresan (Ezkurdia *et al.* 2024: 97-98).⁵ Gerra-garaian, Eusko Jaurlaritzaren esku jarri zuten lantegia, eta, Bizkaia frankisten esku geratutakoan, isunak jarri zizkieten, bai Jemeini, bai Joseba eta Endika Erraztiri. Halaber, senide gehienek egin behar izan zuten ihes erbestera, norik bere bidea eginda: erraztitar asko Graçay herrira joan ziren —Karmele Erraztik bere lehen gutunean partzialki aipatzen duen bezala (1.4c)—, eta, zenbait joan-etorriren ostean, Bilbora bueltatu ziren, 1940-1941 bitartean; Jemein-Errazti senar-emazteek, ordea, ez zuten itzultzeko aukerarik izan, Jemeini hamabost urteko deserriaritze-zigorra ere ezarri baitzioten (Perez *et al.* 2022: 34-37; Ezkurdia *et al.* 2024: 99-100).

Aranaren jarraitzailea zen Karmele Errazti, bai ideologiari bai euskarari dagokionez —hogeita hiru urterekin hasi zen euskara ikasten, Kirikiñoren eskoletan—, eta JEL doktrina zabaldu zuen 1907-1953 bitartean idatzitako berrogeita hamarretik gora testutan (Ugalde 1993; San Juan Manso 2025). Aranarenganako jaieran, bere senarrarekin bat egiten zuen Erraztik: Aranaren biografoa (Jemein 1935) eta Sabin-diar-Batzaren sustatzaileetako bat izan zen Jemein, eta aranazalea euskarari dagokionez.⁶ Jemeinek ere parte-hartze handia izan zuen Bilboko mugimendu abertzalean; Bilboko Euzko-Gaztediko buruetako bat izan zen, Euzkeltzale-Bazkunako sortzaileetako bat edota EBBko lehendakaria (Camino & Guezala 1991), besteak beste. Gerra-garaian, Euzkadiko Guda Osasuneko idazkaria izan zen, eta, 1938-1940 bitartean, EAJrentzat lan egiten jarraitu zuen, batez ere errefuxiatuentzako laguntza-sarean (Jiménez de Aberásturi 1999: 40-46). Erbestealdiko lehen urteetan, Baionatik hurbil bizi izan ziren Jemein-Errazti senar-emazteak: tarte batez Ainhoan, eta gero Biarritzen, haien gutunek erakusten dutenez.⁷

1939ko udaberrian, areagotu egin zen euskal ogasunaren krisialdia, eta, diru-sarrerak ia agortuta, EAJk sorterrira bueltatzera, Ameriketara joatera edo lana bi-

⁵ Karmele Errazti ez zen enpresako bazkide, hura sortu orduko Jemeinekin ezkondata zegoen eta.

⁶ Aranazaleen taldean sartu zuen Zaitegik, Elizalde, Kirikiño, Arriandiaga, Zabala-Arana, Urrutia, Altuna eta Aizkibel' dar Bingenekin batera (Askoren artean 1988: 68, *apud* Goikoetxea 2022: 129).

⁷ Ikus behegero, § 1.4.1. Horrez gain, gerora, zera idatzi zuen Erraztik (1950: 13) erbestealdiaren hasierari buruz: «Gu erbestera etorri giñianian, euzkel-baserri batera eldu nintzan ni bixi-ixaten. Asikeratik ondo abetaldubak ixan giñian». Perez *et al.*-en (2022: 35) esanetan, Jemein «1937an, atzerriratu zenean, Donibane Lohitzunera joan zen Eli Gallastegirekin batera».

latzera bultzatu zituen euskal errefuxiatuak, abuztuaren 15ean zabalduetako jakinarazpen baten bidez (Jiménez de Aberásturi 1999: 46). Ordurako, Jemeinek ez zuen kargurik EBBn, baina nola edo hala alderdiarentzako lanean jarraitu zuen, harik eta 1945eko urte-bukaera aldera, Erraztiren osasun-arazoengatik, emaztea eta bera Pauera lekualdatu ziren arte.⁸ Pauen, Hôtel de l'Europe bizi izan ziren —Seber Altube eta haren emaztea bizi ziren hotel berean (Astigarraga 1989: 36)—, eta bertan ezarri zuen Jemeinek Euzkadi'ko Jaurlaritzaren Paueko delegazioa:⁹ hasierako urteetan, Jemeinek musu-truk egin zuen delegatu-lana,¹⁰ baina ematen du 1951tik aurrera alderdia 10.000 liberako hileroko lansaria ordaintzen hasi zitzaiola —askotan dirua atzerapenarekin helarazi zion arren— (San Juan Manso 2025).

Erbestealdian, egoera ekonomiko larri samarrean bizi izan ziren Jemein-Errazti senar-emazteak, beren ondasun guztiak galduak baitzizuten gerraren ondorioz; hori dela eta, 1950-1954 bitartean, birritan egin zuten Espainiara bueltatzeko eskaera, baina Espainiako Atzerriko ministroak birritan ukatu zien Hego Euskal Herrira itzultzeko aukera (San Juan Manso 2025). Errazti hil eta gutxira, Baiona ingurura bueltatu zen Jemein, eta, aldi batez, Larresoron bizi izan zen, Xabier Ernardorenaren etxean.¹¹ Ipar Euskal Herrian egon zen artean, EAJren *Alderdi* aldizkarirako artikulu ugari idazten jarraitu zuen Jemeinek, harik eta gaixotu zen arte eta, Espainiara bueltatzeko baimena lortuta, Laudiora —Errazti-Ibaseta sendiaren etxera— bizitzera joan zen arte (Perez *et al.* 2022: 37; Barandiaran 2024).

Karmele Erraztik oso frantses-maila ona zuen —senarrari bidalitako hirugarren gutunak ematen du, besteak beste, horren lekukotasuna (3.1c)—, eta hark idatzitako testuek argi uzten dute batezbestekotik gorako kultura-maila ere bazuela. Ezkondu zirenetik, Erraztik eta Jemeinek elkarrekin egin izan zuten lan: 1915ean, *Oleskari bijak* (*Bertsolari bijak*) antzezlan (Bilbo, Ausin'darr Josebaren irarrkolea) idatzi zuten, eta, erbestealdian, idazmakina ere partekatu zuten (Jemein 1952: 25). 1954ko uztailan, zera idatzi zion Jemeinek Manu Iruxori: «Karmele fue el mejor compañero de mi vida, mi colaborador, y más todavía, mi secretario» (SAF-IRUJO-93-02). Bada,

⁸ Hauxe esaten dio Jemeinek Agirre lehendakariari, 1946ko otsailaren 11n Parisera bidalitako gutun batean: «Gaur dira ilabete bi emen gagozala, osagiliak aginduta, Karmele'ren osasunagatik» (EAH [= Euskadiko Artxibo Historikoa]. Funtsa: Eusko Jaurlaritzaren Artxibo Historikoa. Lehendakaritzza Saila. Erregistro informatikoa: 3436267). Horren aurretik, Biarritz inguruan bizitzen jarraitzen zuten senar-emazteek; Leizaolak behintzat Biarritzera (76 rue Gambetta) igorri zizkion 1945eko otsailan eta azaroan Jemeini idatzitako bi gutun (EAH. Funtsa: Eusko Jaurlaritzaren Artxibo Historikoa. Lehendakaritzza Saila. Erreg. inf.: 3436267).

⁹ «Ceferino de Jemein. Delegué de Gouvernement d'Euzkadi. Hôtel de l'Europe. PAU (Basses-Pyrénées)» ageri da idatzita haren bisita-txartel batean (EAH. Funtsa: Manuel de Ynchausti Romero artxiboa. Erreg. inf.: 3363655).

¹⁰ Hala esaten dio Patxo Arregiri —Argentinako Acción Vascako lehendakariari eta EAJko Hegoamerikako delegatuari—, 1950eko abenduaren 16an bidalitako gutun batean (EAH. Funtsa: Ekin argitaletxearen eta Iruxo familiaren artxiboa. Erreg. inf.: 3328691): «Soy delegado sin sueldo en Pau del Gobierno de Euzkadi [...]. Y ello con Karmele enferma, pues por su enfermedad y por prescripción tuvimos que venir aquí a vivir en Pau en un hotel, a fuerza de grandes sacrificios y dispendios».

¹¹ Hala adierazi zion Jemeinek Manu Iruxori, 1954ko uztailaren 16an bidalitako gutun batean (SAF-IRUJO-93-2): «Después de 10 años que fueron en Pau, [...] Pau, que había sido tan grato para mí, me pesaba como una losa y en cuanto preparé las maletas me fui cerca de los amigos de la Delegación de Bayona y de Beyris, buscando el cariño de una familia que la he encontrado en la acogedora casa de los Ernardorena de Larressore».

1937an Erraztik senarrari idatzitako bost gutunek berretsi egiten dute Jemeinen idazkaria eta kolaboratzaile estua izan zela Errazti.

1.3. 1937ko abuztuan eta irailean Erraztik eta Jemeinek trukaturako mezuaren corpusa

Sabino Arana Fundazioaren Euskal Abertzaletasunaren Agiritegiko «PNV-227-01» karpeta gorde dira Karnele Erraztik 1937ko abuztuan eta irailean senarrari idatzitako gutunak. Taula honetan, gutun horien gaineko xehetasun gehiago jaso ditut:

1. taula

1937ko abuztuan eta irailean Erraztik Jemeini bidalitako gutunak

	Data	Lekua	Euskarria
1	1937-08-22 (abuztuaren 22-25a bitartean idatzia)	Ainhoa	Lau orrialdeko ¹² lau plegu (azken pleguko azken orrialdea zuri dago)
2	1937-08-26	[Ainhoa]	Lau orrialdeko plegu bat
3	1937-08-29 (abuztuaren 29-30a bitartean idatzia)	Ainhoa	Lau orrialdeko bi plegu
4	1937-09-02	[Ainhoa]	Lau orrialdeko bi plegu (azken pleguan, lehen orrialdea bakarrik dago idatzita)
5	1937-09-03	[Ainhoa]	Lau orrialdeko plegu bat

Erraztik Jemeini bidalitako bost gutun horiek ez ezik, senar-emazteek bidalitako eta jasotako dokumentu gehiago gorde dira SAFeko «PNV-227-01» karpeta; besteak beste, 1937ko irailaren 17an Erraztik senarrari Bordelera bidalitako telegrama bat edota Jemeinek emazteari 1937ko abuztua eta iraila bitartean bidalitako beste hamasei mezu —gutun nahiz posta-txartel—. Dokumentu horiei esker, badakigu Erraztik gutun gehiago idatzi zizkiola senarrari 1937ko bi hilabete horietan, aipaturako bost gutunak bakarrik gorde diren arren.¹³

Jemein Frantziako errefuxiatu-aterpeetan zehar bidaia bat egiten egon zen bitartean trukatu zituzten Jemein-Errazti senar-emazteek mezu horiek guztiak. Alderdia- ren misio bat betetzeko egin zuen Jemeinek bidaia hori, eta, emazteari bidalitako me-

¹² Erraztiren bost gutunak kolore urdineko paper-mota berean idatzita daude. Pleguen orrialde baikoitzak 184 mm × 138 mm neurtzen ditu.

¹³ 1937ko irailaren 17an bidalitako telegraman, esaterako, zera esaten dio Erraztik senarrari: «Carta Poitiers. Cartas y paquete ropa La Rochelle. Compra. Todos bien. Karnele»; alegia, Poitiersera eta Arroxelara bidaliak zizkiola gutun bana —gorde ez direnak—. Bestalde, 1937ko urriaren 29a eta azaroaren 6a bitartean, beste zazpi mezu —postal, gutun nahiz telegrama— bidali zizkion Jemeinek emazteari; azaroaren 6an Toursetik bidalitako gutunean, Jemeinek Erraztiri esaten dio bezperan jaso duela beraren gutun bat —aipaturako beste biak bezala, gorde ez dena—.

zuetan, bidaiaren nondik norakoei eta gorabeherai buruzko jakingarri ugari helarazi zizkion. Zenbaitetan, bidaiaren zehar idatzitako txostenen kopiak eta errefuxiatuentzako aterpeetan eskuratutako egunkari-zatiak ere bidali zizkion emazteari,¹⁴ eta horiek adi irakurri zituen Erraztik: «He empezado a leer el informe; me he parado en Tours, para continuar viaje cuando mande todo al correo» (4.1d). Horrez gain, bidaiaren aurrera egiteko beharrezko zituen jantziak edo objektuak ere eskatu zizkion tarteka Jemeinek. Erraztiri bidalitako mezu-zerrenda osoari erreparatuta, Jemeinen bidaiaren gutxi gorabeherako ibilbidea irudika dezakegu.¹⁵

2. taula

1937ko abuztuan eta irailean Jemeinek Erraztiri bidalitako mezuak

	Data	Lekua	Euskarria
1	1937-08-18	Tours	Postala (EU)
2	1937-08-22	Solesmes	Postala (ES)
3	1937-08-24	Rennes	Gutuna (ES)
4	1937-08-28	Saint-Lô	Postala (ES)
5	1937-08-29	Saint-Lô	Gutuna (ES)
6	1937-08-30	Cherbourg	Gutuna (ES)
7	[1937-08-31]	[Lisieux]	Postala (ES)
8	1937-09-02	Yvetot	Gutuna (ES)
9	1937-09-02	[Amiens]	Postala (ES)
10	1937-09-03 ¹⁶	[Amiens]	Postala (ES)
11	[1937-09-06]	[Paris]	Postala (ES)
12	1937-09-08	[Évreux]	Postala (ES)
13	1937-09-10	Solesmes	Postala (ES)
14	1937-09-11	Solesmes	Gutuna (ES)
15	1937-09-14	Bressuire	Gutuna (ES)
16	1937-09-16	Arroxela	Postala (ES)

1.4. Erraztiren gutunen edukia eta nolakotasun batzuk

1.4.1. Gutunen egitura eta gaiak

Gutungintzan ohikoa den hiruko eskemari —alegia, hastapenez, erdiko atalaz eta bukaeraz osatutakoari (Padilla-Moyano 2015: 63-64)— jarraitzen diote Erraztiren gutunek, eta, desberdintasunak desberdintasun, XVIII. mendean —Zazpi Urteko

¹⁴ Horren erakusgarri, hauxe idatzi zion Jemeinek Erraztiri irailaren 2an Yvetotetik bidalitako gutunean: «Ayer fue un buen día, pues tropezamos con buenos refugios y gente patriota conocida. Ya te irás enterando por los informes, que te seguiré mandando. Hay buenos, medianos y muy malos. En algunos, reciben *La Gaceta del Norte* de Bilbao. Me han dejado algunos números y he guardado unos recortes que te incluyo».

¹⁵ Euskarriari dagokion informazioaren ondoan, mezu bakoitza zer hizkuntzan idatzita dagoen zehaztu dut (EU = euskara; ES = espainiera). «[]» artean sartu ditut Jemeinek ematen ez dituen baina zeharka ondoriozta daitezkeen datuak.

¹⁶ Postalean, «3-8-37» jartzen du, baina, edukiarri erreparatuz gero, ezinezkoa da abuztukoa izatea.

Gerra betean— *Le Dauphin* itsasontzian zihoazen euskal eskutitzekin bat egiten dute zenbait ezaugarritan: presaka idatzita daude, hartzailari igorritako gauzak aipatzen dituzte (arropak, etab.), orduko gorabeherak eta gerrak —Erraztiren kasuan, Gerra Zibilak— ekarritako kalteak dituzte hizpide, eta senidea —Erraztiri dagokionez, senarra— ahal bezain laster etxera itzultzeko irrika erakusten dute, nolabait (Lamikiz *et al.* 2015: 11; Padilla-Moyano 2015: 61-62).

Bilbo erori osteko hilabeteak oso nahasiak izan ziren abertzaleentzat: Hego Euskal Herritik, euskaldun asko Ipar Euskal Herrira ihes egiten saiatzen ari ziren, eta, erbesteetan zeudenak, berriz, Hego Euskal Herrira eta Espainiara begira zeuden, handik zer berri helduko (Alonso 2007: 692-693). 1937ko abuztuan eta irailean, jemein-erraztitarrak Ainhoako Maison Gimberan bizi ziren, Julián Estévezekin eta haren emazte Miren Aretxabaletarekin, besteak beste;¹⁷ EAJko aspaldiko kidea zen Estévez, eta behin baino gehiagotan Jemeinekin batera alderdiarentzat lanean aritua.¹⁸

Ainhoatik bidalitako eskutitzetan, Baiona ingurura ailegatzen ari ziren pertsonen eta albisteen berri ematen dio Erraztik senarrari; hori dela eta, sarritan aipatzen ditu bai senitartekoak eta hurbileko lagunak bai jeltzaletasunari eta EAJri lotutako bestelako izenak. Ahaideen artetik, bere neba-ahizpak edo ezkon-neba-ahizpak aipatzen ditu Karmele Erraztik sarrien: José Mari edo José María (Joseba edo Joseba Mirena) Errazti, Enrique (Endika) Errazti eta haren emazte Felisa (Pele) Alonso, Elisa (Elix) Errazti, Mercedes edo Merceditas (Eskarne) Zenitagoia eta haren senar Joaquín (Jokin) Isusi, edota Cipriano (Cipri) Zenitagoia eta haren emazte Mercedes (Eskarne) Urkitza.¹⁹ Gertuko lagunak artetik, Julián Estévez, haren emazte Miren Aretxabaleta edo haien senitartekoak —Julen eta Begoñita Estévez Aretxabaleta²⁰ seme-alabak, esaterako— aipatzen ditu, besteak beste, eta, EAJkoen artetik, Eliodoro de la Torre —Eusko Jaurlaritzako Ogasuneko eta Osasuneko kontseilaria—, Manuel Sainz de Taramona —Jaurlaritzako epaitegi-ikuskaria eta, 1937an, EBBren ordezkaria Bartzelonan—, Alfredo Ruiz del Castaño —Eusko Jaurlaritzako Kultura Saileko idazkari

¹⁷ Miren Aretxabaleta abuztuaren amaieran heldu zen Ainhoara, Erraztik bere bigarren gutunean esaten duenez. Urriaren amaierarako, Biarritzeko Villa Quo Vadisera (11 rue de la Frégate) lekualdatuak ziren Jemein-Errazti eta Estévez-Aretxabaleta sendiak: bertara bidali zizkion Jemeinek Erraztiri 1937ko urriaren 29a eta azaroaren 2a bitartean idatzitako lau postal, eta, azaroaren 28an Jemeinek eta Estévezek emazteei bidalitako gutun batek erakusten duen bezala, azaroaren amaieran bi familiak bertan bizi ziren oraindik. 1938ko martxoan ere, bertara bidali zion telegrama bat Jemeinek Erraztiri, Parisera egindako beste bidaia batetik bueltan (SAF-PNV-227-01).

¹⁸ Julián Estévez Gomendiourrutia gerra aurretik jardun zen Jemeinekin batera alderdiarentzako lanean; 1932an, esaterako, EAJren Comisión Pro-Nabarra y Araba zelakoaren Jaen azpibatzerdeko kide izan zen, Jemein, Arbeloa eta Garteizekin (Tápiz 2002: 96), eta, garai bertsuan, EAJren Bizkaiko idazkaritza sortzeko batzorde batean ere egon zen, Jemein eta Bikuñarekin (Tápiz 2002: 156). 1938ko apirilean, EBBrentzako txosten bat idatzi zuten Jemeinek eta Estévezek, Frantziako euskal errefuxiatuen lanjardueri buruz (Arrien & Goigoga 2002: 532). Jemeinen *Recuerdos del destierro 1937-1938* izeneko dokumentuan (SAF-PNV-388-04), 1937ko azaroan Estévez Baionako Sabin-Etxiako lehendakari zela azaltzen da. Miren Aretxabaleta, berriz, Luzio Aretxabaletaren —Euskal Ogasuneko idazkari nagusia—ren— senide zen (Gorriti 2002).

¹⁹ Izen horiek guztiak ageri dira —euskaraz— Karmele Erraztiren heriotza-oroigarrian (SAF-IRUJO-93-02), Cipriano Zenitagoiarena izan ezik, Karmele Errazti baino lehenago zendu baitzen.

²⁰ Anton Iralaren emaztea izan zen Begoña Estévez Aretxabaleta (Gorriti 2002). Senar-emazteen argazki bat dago Anasagasti *et al.*-en (2019: 489) lanean.

nagusia eta, 1937an, EBBko kidea²¹—, Javier Gortazar —Jaurlearitzako delegatua Baionan— edota José Amuriza —Ogasuneko idazkari nagusia—, kasurako. Jeltzale-tasunari lotuta, D. Manuel (Ortuzar) ere aipatzen du, adibidez, Erraztik, senarrak bidalitako berri labur bat dela eta.

1937ko azaroaren 15ean, urria eta azaroa bitartean egindako beste bidaia batetik bueltatu berritan, Jemeinek gutun bat bidali zion Jose Antonio Agirreri, bere orduko egoera azaltzeko eta laguntza eskatzeko. Erraztiren bost gutunen edukia —batik bat senitartekoei buruz egindako hainbat aipamen— hobeto ulertzen laguntzen du Jemeinek Agirre lehendakariari bidalitako gutunaren pasarte honek (EAH. Funtsa: Manuel de Ynchausti Romero artxiboa. Erreg. inf.: 3363655):

Ya sabe Ud. cómo me encuentro en esta al servicio de la Delegación y del Partido, en todo lo que quieran mandarme. Yo dejé en Bilbao toda mi hacienda y parte de mi industria, que ha sido toda confiscada por el Gobierno de Franco, por Decreto aparecido en la prensa facciosa de allá. La mejor maquinaria de mi Taller fue llevada a Santander, por orden del Gobierno de Euzkadi, al evacuar la margen izquierda de la ría días antes de la toma de Bilbao. Tengo en Madrid para cobrar más de 180.000 pesetas, que el Gobierno de la República no me hace efectivas, a pesar de las gestiones de mi representante que se quedó allí y de la intervención, que agradezco, del amigo Irujo.

Estoy, pues, “crucificado” por el Gobierno de Franco, por el de Euzkadi y por el de España, en cuyas manos está todo mi capital. Yo no he podido ahorrar nada, porque no he cobrado lo que me debe el Gobierno de la República, y porque el de Euzkadi me obligaba a poner todo en cuentas corrientes, que ahora no me hacen efectivas.

Cuando el Jefe Superior de Sanidad Militar me reclamó, yo acudí abandonando mi Taller con evidente quebranto del mismo y de mis ingresos personales. Todo lo he dado por la guerra y por la Patria, viniendo aquí con unas pocas pesetas que consiguió cobrar en Bilbao mi hermano Cipri en los últimos días, costándole ello el no poder ya salir y ser recluso en la cárcel del Carmelo, donde se encuentra, según me dicen, en situación muy grave, con la creencia de un fatal desenlace.

Tengo también noticias de que mi Jefe de Taller, Iñaki Agirre (Deba), se encuentra igualmente en la cárcel, por no haber podido justificar dónde se evacuó la maquinaria.

Y ahora resulta que esas pocas pesetas que trajimos yo y mis cuñados Errazti y su familia, y mi hermana Mercedes, todos socios del Taller, se nos niegan por la Delegación, que bloquea nuestras cuentas, al cerrar la Caja desde el 15 de este mes.

Yo tengo en mi casa recogida a mi hermana Mercedes, con dos neños, uno de pecho, y una criada leal que no ha querido abandonarle en el destierro. Mi referida hermana dejó a su marido preso en Laredo y confiscada en Bilbao su tienda de tejidos. Tiene aquí una libreta de cuentas corrientes, con saldo de más de 50.000 pesetas, de las que no le han hecho efectivas ni un céntimo. Es decir, que teniendo suficiente dinero para vivir en esta, no puede hacerlo y tiene que acogerse a mí, que tampoco puedo sostenerla si mi situación no se resuelve.

Su cuñada, mujer de mi hermano Cipri, se decidió a ir a Bilbao, por si podía aliviar la situación de su marido preso, atendiendo a una llamada que consideraba de su

²¹ Santanderretik ebakuatu zuten Alfredo Ruiz del Castaño, 1937ko ekainaren amaieran, EBBko beste kide batzuekin batera (Arrien & Goigana 2002: 162). Nolanahi ere, Erraztik aipatutako «Ruiz del Castaño» (1.3a eta 2.1b) Guillermo Ruiz del Castaño alderdikidea ere izan liteke —besteak beste, Sabindiar-Batzaren sortzaileetakoa bat—.

deber de esposa. Y por ello, desde aquel mismo momento, le han dejado de pagar las decenas que le corresponden y que las dejaba para ayudar a mi hermano. [...]

Resulta, además, que yo contaba con una gratificación de 5.000 pesetas que me habían dado en una carta de crédito, pagadera precisamente en Francia, y ahora me la niegan, con el agravante de que en los primeros días de la pasada decena pude yo haber cobrado la parte correspondiente, como lo hicieron otros, de haberme encontrado en esta. Pero, por hallarme cumpliendo una orden del Partido, como Ud. sabe, sin sueldo, no pude presentarme y ahora se niegan a hacerme efectiva esa decena que han cobrado otros que se encontraban aquí. Es decir, que yo salgo perdiendo por todas partes, por haberme entregado al Partido.

Y es el objeto de la presente solicitar de Ud. me encuentre la manera de que yo pueda arreglar mi situación. [...]

Al reclamarme en Bilbao y al ordenarme salir de Santander, se me prometió toda la ayuda, que ahora no veo por ninguna parte, quedando mi familia destrozada, unos en la cárcel, otros prisioneros en Laredo, y otros aquí en la miseria, con los bienes confiscados y entregados al Gobierno de Euzkadi máquinas y dinero que ahora no podemos hacer efectivas.

Senideekin eta lagunekin lotutako berriez gain, egunerokotasuneko hainbat xehe-tasun azaltzen ditu Erraztik bere gutunetan: zer egin duen egunean zehar, zer bazkaldu duen, norekin egon den eta abar. Gertuko emakumeekin nolabaiteko ahizpata-sun-sare bat eraikita zeukala ere aditzera ematen du zenbaitetan: «Suspendo pues las chicas me esperan para ir al molino» (1.3d); «Yo estoy muy bien: por las mañanas hacemos lo que podemos y por las tardes vamos con la merienda al molino, a la playa de Ainhoa. Voy con las chicas, y Ángeles con sus 2 nenas; lo paso bien. Después de cenar tomamos el fresco de la noche, paseando por el pueblo» (2.1.a).

Halaber, gerra aurretik Parisera eta Lourdesera egindako bidaia batzuen berri ematen dute Erraztiren gutunek. Hauxe irakur dezakegu, adibidez, laugarren gutunaren pasarte batean: «Anda bien y distráete en París recordando a tu Karmele que te acompañará con el pensamiento, como lo hizo hace 17 años en persona. Me alegre que os venga bien pasar por esa hermosa capital y que disfrutéis, aunque sea a vuelo de pájaro, de sus bellezas» (4.1d); eta hauxe, bosgarrenaren beste pasarte batean: «De mi salida a Lourdes a tu encuentro, me agrada sobremanera; ya sabes cuánto me encanta ese rincón de los Pirineos, y cuántos gratos recuerdos tiene para nosotros» (5.1c).²²

Bestalde, Gerra Zibilaren garapenari buruzko berriek abertzaleengan eragindako etsipena ere jasotzen du Erraztik bere gutunetan: «Ayer al regresar de nuestro paseo,

²² Erraztik berak azaltzen du, 1911n eta 1950ean idatzitako artikuluko banatan, jeltzaletasunaren-tzat Lourdesek zeukan garrantzia (San Juan Manso 2025). Jemeinek, era berean, irailaren 11n Soles-mesetik bidalitako gutunean, emaztearekin Versallesera egindako bidaia aipatzen du: «El domingo por la mañana fuimos a Versalles y me acordé mucho de nuestro viaje». Horrez gain, Erraztirekin Pariseko zoor egindako irteera ekartzen du gogora, 1937ko urriaren 31n Parisetik igorritako postal batean: «Hoy hemos pasado la tarde en el Parque Zoológico. Contaré de palabra. Yo solo me acordaba de los osos a los que dimos de comer pasteles *il-y-a longtemps*. Gomutetan zara?». Orobat, 1937ko azaroaren 2an Parisetik bidalitako beste posta-txartel batean, xehetasun hau aipatzen du Jemeinek —bere horretan ematen dut Jemeinen testua, zuzenketarik gabe—: «Je me rappel quand tu aviez acheté, il y a longtemps, un façon d'origon de Coty, et je t'ai acheté un outre. ¿Combien coûte ça? N'importe pas. C'est pour toi et je suis tres heureux».

nos anunciaron la caída de Santander. Anuncio nada agradable, que nos confirmaron los cohetes de Dancharinea» (2.1.b).

1.4.2. *Jemeinen misioa*

1938ko ekainean, EAJk Euzko-Anaitasuna sortu zuen, Angeluko Villa Endararen beheko solairuan. Bartzelonatik heldu berria zen Elias Etxeberriak zuzendu zuen euskal errefuxiatuei laguntzeko erakunde hori, Jemeinen laguntzarekin eta Euskal Ogasunetik Eliodoro de la Torrek zuzenean helarazitako diruarekin (Jiménez de Aberásturi 1999: 40-43). Nolanahi ere, Euzko-Anaitasuna sortu baino lehenago hasi zen euskal errefuxiatuentzako laguntza-sarea ehuntzen, 1936an bertan, Gipuzkoa Francoren armadaren mende geratutakoan (Astigarraga 1989; Sanz & Álvarez 2010: 145-149). Frankistek Bizkaian aurrera egin ahala, handituz joan zen Frantzia zehar sakabana-tutako euskal herritarren kopurua, eta, horiei guztiei laguntzeko asmoz, EAJren misio batean parte hartu zuen Erraztiren senarrak, 1937ko abuztua eta iraila bitartean.

Misio horretan, Jemeinek beste hiru lagun izan zituen bidaide: Luis Astorki medikua —La Roseraieko sendagileetako bat; bere azken gutunean aipatzen du Erraztik (5.1.d)—, Cándido Arruabarrena auto-gidaria eta Mitxelena apaiza —ziurrenik, Alberto Mitxelena—. ²³ Jemein-Errazti senar-emazteek beren gutunetan aditzera ematen dutenagatik, EAJko kide batzuek gertutik jarraitu zioten misio horren garapenari, eta badakigu Manuel Ynchaustik ere jaso zituela Jemeinek idatzitako txostenak (EAH. Funtsa: Manuel de Ynchausti Romero artxiboa. Erreg. inf.: 3363655). ²⁴

1.4.3. *Compañía Naviera Amaya S.A. ren akzioak*

1937ko abuztuan, ondasun gehienak galduta edo blokeatuta zeuzkaten Jemein-Errazti senar-emazteek. Bai Jemein bai Errazti Compañía Naviera Amaya S.A. zela-koko akziodun ziren, eta, Jemeinek bidaia egin artean, beren akzio horiek ez galtzeko eginahalean aritu ziren; gutunetan, beraz, gai horren gainean Ainhoara heldutako albisteen berri ematen dio Erraztik senarrari, eta Jemeinek beharrezko baimenak bidaltzen dizkio emazteari, kanpoan dagoen bitartean Errazti beraren izenean jardun dadin.

Constantino Zabalak —Jose Antonio Agirreren emazte Mari Zabalaren aitak— sortu zuen Compañía Naviera Amaya S.A. izenekoa, xx. mendeko 10eko hamarkadan. ²⁵ 1937ko abuztuan, Constantino Zabala eta haren seme Manuelek bilera batera deitu zituzten konpainiako akziodun guztiak, frankistek akzioak konfiskatu baino

²³ Informazio Zerbitzuko buru José (Pepe) Mitxelenaren anaia zen Alberto Mitxelena, eta Clément Mathieu monsinorearen —Daxeko apezpikuaren— kolaboratzailea (Jiménez de Aberásturi 1999: 295). Hazparnekoa zen Mathieu, eta, besteak beste, *Gure Herriako* zuzendaritzako kide izan zen; 1960an, berak eman zuen Agirre lehendakariaren hileta-elizkizuna (Jiménez de Aberásturi 1999: 84-85).

²⁴ Jemeinen mezuei eta misioari buruzko datu gehiago emateko asmoa dut, beste artikuluko batean.

²⁵ Cf. *Aunamendi Entziklopedia* [online], “Zabala, Constantino”. Eskuragarri hemen: <https://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/zabala-constantino/ar-144607/> (2025-04-18). Abuztuaren 23an Constantino Zabalak Karmele Erraztiri bidalitako gutun batek —ikus beherago— Compañía Naviera Amaya S.A. ren logoa dauka. Bertan, konpainiaren datu hauek ageri dira: «Bilbao Apdo. n. 281»; «Dirección telegráfica: Zabalari»; «Teléfono n.º 11471».

lehen beharrezko neurriak hartzeko asmoz.²⁶ Bilera hori abuztuaren 28an izan zen, Espainiako Kontsulatuko Merkataritza Ganberaren Baionako egoitzan. Zabalatarrek Bilboko bulegoan utzi omen zuten akziodunen zerrenda,²⁷ eta, hori dela eta, bilera baino lehen, akziodunei idatzi zieten, galdetuz ea bakoitzak zenbat akzio zituen. Abuztuko egun horietan Jemein kanpoan zegoenez, Constantino Zabalak Jemeinen ahalorde bat eskatu zion Erraztiri, Errazti edo Zabala bera Jemeinen eskuorde gisa jardun zitezen bileran. Senarrari bidalitako hiru gutunetan (1.4b, 2.1c, 3.1a), beraz, Amayako akzioen inguruan hitz egin zion Erraztik, eta emazteak eskatutakoari erantzuten saiatu zen Jemein. Hona hemen, taula batean laburbilduta, Amayako akzioen inguruan zabalatarrek eta Jemeinek bidalitako mezuak (SAF-PNV-227-01):

3. taula

Compañía Naviera Amaya S.A.ren akzioen harira zabalatarrek eta Jemeinek bidalitako mezuak

Data	Igorlea	Hartzailea	Euskarria eta zenbait jakingarri
1937-08-12	Manuel de Zabala	Carmen Errazti de Jemein	Gutuna [ES]. Zabalak eskerrak ematen dizkio Erraztiri abuztuaren 9ko gutunagatik eta senar-emazteen akzioei buruz bertan ematen dizkion xehetasunengatik.
1937-08-23	Constantino de Zabala	Carmele E. de Jemein	Gutuna [ES]. Senarra kanpoan dela jakin du Zabalak. Erraztiri eskatzen dio senarrak gutun bat idatz dezan, beste norbaiti beraren izenean jarduteko baimena eman. Jemeinek ikusten badu gutuna ez dela garaiz helduko, bidal dezala baimena telegrafoz.
d.g.	Constantino de Zabala	Karmele de E. de Jemein	Gutuna [ES]. Ahalorde-eredu bat bidaltzen dio Erraztiri, senarrari helaraz diezaion, hark Erraztiren izenean edo Zabalarenean sina dezan. ²⁸
d.g.	Ceferino Jemein	Constantino Zabala	Telegrama baten zirriborroa [ES]. Jemeinek baimena ematen dio Erraztiri, beraren eskuorde moduan jardun dezan.
1937-08-28	[Ceferino] Jemein	Julián Estévez	Telegrama [ES]. Jemeinek baimena ematen dio Erraztiri, bileran Erraztik beraren eskuorde moduan jardun dezan.

²⁶ Datarik gabeko gutun batean —ikus beherago—, zera esaten dio Constantino Zabalak Erraztiri: «El tiempo urge y de lo que se trata es de evitar que en el peor de los casos tomen en Bilbao el acuerdo de confiscarlas u otros acuerdos que modifiquen los estatutos para conseguir lo propuesto».

²⁷ «Como a la salida de Bilbao dejamos en la oficina la lista de los accionistas, es por este motivo el que tenemos que andar molestando a los accionistas» idatzi zion Manu Zabalak Karmele Erraztiri, abuztuaren 12ko gutun batean —ikus beherago—.

²⁸ SAFeko «PNV-227-01» karpetan, ahalorde baten kopia gorde da, Jemeinen izena eta abuztuaren 23ko data arkatzez idatzita dituen.

1.4.4. *Idazketaren zertarakoa*

Jemein kanpoan zegoela, senarraren eskutitzak nahiz postalak irakurtzea poz-tasun-iturri bilakatu zen Erraztirentzat, Erraztik berak bere gutunetan adierazten duenez: «Muchas ganas tengo de recrearme con tu correspondencia, pues ya sabes que los días son muy largos sin ti, pero si no puedes largo, escíbeme cortito; una tarjeta del hotel donde pares, no es mucho pedir ¿verdad, laztantxu? Y para mí será mucho-mucho» (1.3c); «Un rayo de alegría ha inundado mi alma al recibir una tarjeta tuya llena de buenas noticias» (1.3d); «Hoy 25, mayor alegría: me he reído y todo con tu carta» (1.4b); «Bien, laztantxu mío, así te quiero yo, un pequeño recuerdo, unas líneas no te cuesta mucho trabajo y para mí es una grande, una grandísima satisfacción» (4.1a); «Nueva y grande satisfacción. Tu carta escrita ayer 2 en ese Grand Hôtel de Yvetot acabo de recibir; parece que hasta el correo quiere darme esta magnífica, ni sé lo que digo, legítima alegría y llega cada vez más pronto» (5.1a).

Beste adibide hauek erakusten dute, halaber, Erraztik eguneko edozein momentu libre baliatzen zuela senarrari idazteko: «Hemos terminado de secar el fregado y continuo» (1.2a); «Como tenía sueño y no podía dormir, he empezado esta carta» (3.2a); «Aprovecho un momento antes de comer y te escribo» (5.1a). Izan ere, senarrari idaztea —eta idatzitako hori irakurtzean senarrak pentsatuko edo egingo zuena irudikatzea— bizitzeko akuilu eta senarrarengandik hurbilago sentitzeko bide bihurtu zen, nolabait, Erraztirentzat: «Ayer sábado espero te esperarían mis dos cartas [...] y todo el día te tuve en mi pensamiento, más aún que otros días y (casi me parece imposible, pues tú llenas todas las horas de todos los días y aún algunas de las noches), porque veía la satisfacción que te produjeron mis cartas» (3.1.a); «Así te podré escribir todos los días aunque no te diga más que tontearías; pero ya sabes que entre tú y yo no hay tonterías ni cosa que se le parezca, pues todo lleva un sello de amor, cimentado en el amor de Dios. Así pues, te escribiré y con ello pasaré un rato bien agradable y tú también» (3.2a); «Keperintxu laztana, ¿quiero yo algo más que eso en tu ausencia? ¿Hay para mí mejor trabajo y mejor distracción que esa? Escribirte y escribirte, te escribiría todo el día, pues como ves dejo mi pluma que corra sin preocuparme para nada del estilo ni de la forma; el corazón manda, y yo le dejo que diga en el papel todo lo que él quiere, pues así me hago la ilusión de que estoy hablando contigo, y tú me oyes, pero sin distraerte y decirme que sí cuando es que no» (3.2b).

1.4.5. *Gutunen hizkuntzaz*

Hizkuntzari dagokionez, azpimarragarria da Erraztiren gutun guztiak gaztelaniaz idatzita egotea, Jemeinek bidalitako mezu gehienak bezala. Biek ala biek behin eta berriro baieztatu zuten oso garrantzitsua zela euskara ikastea eta euskaraz bizitzea; prentsa abertzalean Erraztik argitaratutako lehen artikuluan, adibidez, ezinbestekotzat jotzen zuen euskararen salbazioa aberriaren salbazioa erdiesteko —«¡Vascos! ¿Queréis salvar vuestra Patria? ¿Sí? Pues salvad primero vuestra lengua» (E. tar K. Euzkera'ren aldez. Fausta nueva. *Aberrri* 1907-10-5)—, eta, orobat, honela adoretu zituen Euzko-Gaztediko kideak euskara ikastera, EABko lehendakari gisa

1922an emandako hitzaldi batean (Euzko-Gastedija'n "E.A.-B"ren lendakarijaren euzkel-itxeikixuna. *Aberti* 1922-10-21):

Jayotzetik euzkeldun diranak eztakije zelako ogasun ederra dauken Euzkerea jakitiaz; baña neronek bai-dakit ogasun ori lortuteko zelako alegiñak egin biarr-ixan do-dazan: orregatik maitiago dot nik Euzkerea, amaren magalian ikasi eben batzuk baño geyago. Zerorrek be, iñoz ikasten ba-dozube, atsekabez lortuten diran gauzak maite ixaten diran garraz, maite-ixango dozube.

Ostera, baña, ez uste ixan Euzkerea ikasi-eziña dala, askok esaten daben lez. Euzkerea ikasteko abertzaletasuna bakarrik biarr-da.

Eta orixe da neuk zuberi eskatzen dautzubedana: Euzkerea ikasteko biarr dan beste abertzaletasuna euki dagixubela.

Gerraren ondoren ere, euskararen aldeko hainbat artikulu argitaratu ziren aldizkari abertzaletan (Barandiaran 2024);²⁹ *Azkatasunaren* hasierako zenbakietan, adibidez, behin eta berriro egin zuten euskara erabiltzearen aldeko deia, eta, independentzia lortzeko, zenbaitek ezinbestekotzat jo zuten euskara nazio-hizkuntza izatea (Barandiaran 2024).³⁰ Era berean, *Alderdi* aldizkariaren lehen bi urteetan (1947-1948), aldizkariaren % 12 bete zuten, batez beste, euskarak, eta haren ezinbestekotasuna azpimarratzen zuten artikuluak argitaratu ziren (Barandiaran 2024); «Euzkadi Euzkaldun ezpada, ezta Euzkadi» baieztatu zuten, kasurako, «Abertzaleok eta Euzkera» izeneko artikuluaren egileak (*Alderdi* 15 [1948-06]. 12-14). 1949tik aurrera, euskarak espazio are handiagoa bete zuten *Alderdi*n,³¹ eta, 1949ko martxoko alean *Amandarro* ezizenarekin sinatutako artikulu batean, esaterako, honela jardun zen Jemlein (1949) euskarak izan beharreko lekuaz:³²

Ludiko erri guztijetan, eta aro edo gixaldi orotan jazo dan gauza berberea da. Ele bat beste ele baten azpijan indarrez jausten danian, edota, erri bat beste erri batek azpiratuba danian, edota, erri azpiratzalliak bere elia nagusitzat jartzen dau ta azpiratubena ostendu, jarki ta erail. [...]

¿Zelako ondoreak [...] atara biar doguz guk? Alegin gitxi egin biar dogu ondorek atarateko, Arana-Goiri'tar Sabin'ek atarata bai-doguz. Ona emen zer esan euskun: «Euzkerea jagi ta bixi daitetzat, gauza bi batera nai-ta-ezkuak dira: Bixitzarako biarrezkua egitia, bere erri-barru; eta biar orrek berorrek betetzeko gai edo duin egitia». [...]

Orra or, argi ta garbi, gure egin-biarra.

Aurrerago ere euskaraz egitearen alde eta euskarazko terminologia adostearen alde agertu zen Erraztiren senarra. Horren adibide da zazpi urte geroago —*Belandia* ezize-

²⁹ Torrealdaik (1997: 105) 1876-1935 urtealdiko euskal aldizkariaren «ezaugarri batzuk» seinalatzen ditu, eta hauxe adierazten du euskarak garai hartako aldizkarietan zeukan presentziari dagokionez: «Euskararen presentzia aldakorra da batetik bestera, ehuneko 5etik ehuneko 100era. Elebidunak dira gehienak, eta, zoritxarrez, euskararen presentzia ez da bakarrik urria baizik eskasa».

³⁰ «Es fundamental, para conseguir nuestra independencia, la implantación del euzkera como lengua nacional. [...] Un patriota sin euzkera es un patriota de... café. Sea quien sea» idatzi zuten, kasurako, Ikaslek aldizkariaren lehen aleko «Patriotas de... café» izeneko artikuluan (*Azkatasuna* I [1946]. 14).

³¹ Aldizkariako bigarren editoriala, adibidez, euskaraz idatzi zen, eta, aldizkariaren aleren batean, artikuluen % 40 argitaratu ziren euskaraz. Euskararen presentziak beherantza egin zuten nabarmen 50eko hamarkadaren erditik aurrera (Barandiaran 2024).

³² Aranaren pentsamenduan euskarak zeukan lekuaren inguruan, ikus, adibidez, Iztueta (2003: 855-857).

narekin— *Euzko-Gogoarako* idatzitako beste artikulua bat; nolahi ere, testu horretan, Jemeinek (1956: 58-63) garbi esan zuen aberriaren salbazioak zeukala lehentasuna, euskararen salbazioaren aurretik:

Eundi erdi bat dala, nik euzkerearen alde diñardut, aletin-alegiñez ta nekiaren-nekez. Irakurten ondo dakit eta idazten naiko ondo. Beintzat nire irakurlerik askok ori esaten dauste. Baiña euzkeraz parra-parra itz egiten... gaitz.

Orraitiño, enaz lotsatuten. Eztaust iñok ukatuko Sabin ixan zala euzkereari bulzada aundijena emon eutsona. Argi eta garbi Zaitegi jaunak Paris'en esan eban. Eta ez ikaratu; Sabin'ek ezaban euzkeraz parra-parra itz-egiten... gaitz.

Campión jauna be etzan euzkel-jakintzan makala. Bere izkinde edo eliztija (*Gramática de los cuatro dialectos vascos*) orain arte argitaldu diranen benagua da. Eta ez ikaratu; Campión jaunak ezin eban euzkeraz parra-parra itz-egiten.

Azketzi, baiña eredu aitatuten daskubezan atzerritar euzkeltzaliak, jakitun-jakin-tsubak ixan-arren, euzkeraz parra-parra itz-egiten dabeni nik eztot uste. [...]

Nik bai-dakit euzkeldun jatorrak euren kolkorako esango dabena: Belandia geyentsuba da, ao-berua dogu; naimen oneko euzko-erdeldunak, euzkeraz ikasteko gogoa dabena, biotzindu, bijozkatu egiten dauz, ta adoria kentzen dautze. Ez olakorik [...].

Geikerija da, ostera, ao-berokerija da [...] erdeldunei euzkerea erraza dala esatia. Euzko-erdeldunei esan biar dautsegu euzkerea euren aberriaren elia dala, euren guraso ta gurasuen gurasuaren elia dala, ta naiz gatxa dala, oso aberatza dalako alegiña egin biar dabela ikasteko. Baiña orretarako, geronek lagundu biar dautsegu maitero ta ikaspidiak emon eta alkartasuna gertatu. [...]

Euzkerea ezta gaizkatuko eun edo berreun erdeldun ikastiagaitik. [...] Aberrija, ba, azkatu biar dogu lenengo.

Onk eztau esan gura, bitartian eztogula euzkerearen alde ezer egin biar, ez; baiña lan au euzkeldunei batez-be dagokigu. [...]

Aberkide euzkeldun maitiak: itxi daiguzan betiko eztabaida gogaikarriak, erdeldunak dirala-ta, ta guazan danok batera, euzkeldunak eta erdeldunak, aberrija azkatzen, bein aberrija azkatuta euzkerea gaizkatuba ixango da-ta.

XX. mende hasieratik prentsa abertzalean euskararen alde argitaratutako artikuluek agerian uzten dute abertzale askok beren artean gaztelaniaz aritzeko joera zutela, eta, 1937an idatzitako gutunetatik ondoriozta daitekeenez, Jemeinek eta Erraztik ere ez zioten hizkuntza-ohitura horri ihes egin, gutun horiek idatzi zituzten garaian behintzat. Kontuan hartu behar dugu, hala ere, euskararen erabileraren kasuan, diskurtsoek eta praktikek ez dutela beti bat egiten: hizkuntza-ohiturak aldatzea ez da erraza, eta ohitura eta erraztasun faltak eragina izan ohi dute hizkuntza jakin baten erabileran.

1.5. Ondorioak

1. Erraztik 1937an senarrari idatzitako bost gutunek Bilboko EABko lehendakari izandakoaren figura eta testugintza sakonago ezagutzeko aukera ematen digute, literatur genero nagusietatik kanpoko testuetatik abiatuta.

2. Erraztiren eskutizak gutungintzan ohikoa den hiruko eskemaren arabera egituratuta daude, eta orduko gorabeherekin lotutako gaiak nahiz Erraztiren egunerokotasunaren xehetasunak dituzte, batez ere, hizpide.

3. Erraztiren gutunek haren biografia osatzen laguntzen dute, beste testu batzuetan ageri ez diren datuak aipatzen baitituzte. Horrez gain, Euskal Herriaren mikrohistoriaren parte bat ezagutzeko aukera ematen digute, nolabait, emakume baten ikuspuntutik: nola bizi ziren 1937an Ipar Euskal Herrira erbesteratutako errefuxiatuak, nola jakiten zuten elkarren berri, nola laguntzen zioten elkarri, nolako ahizpatasun-sareak eraikitzen zituzten emakumeen artean, etab.

4. Erraztiren gutunek erakusten dute, orobat, 1937ko abuztuan eta irailean idazketak balio handia izan zuela harentzat; izan ere, senarra kanpoan egon zen bitartean, Erraztik eguneko momentu libre oro baliatu zuen Jemeini idazteko, horrek senarrarengandik hurbilago sentitzen laguntzen baitzion.

5. Jemein-Errazti senar-emazteen hizkuntza-ohituren berri ere ematen dute Erraztiren gutunek; zehazki, erakusten dute, biek beren artikuluetan euskararen alde idatzitakoa gorabehera, elkarren artean gaztelaniaz aritzeko ohitura zutela, orduko euskaltzale askok bezala.

1.6. Bibliografia

- Alonso Carballés, Jesús J. 2007. «El primer exilio de los vascos, 1936-1939». *Historia Contemporánea* 35. 683-708. <https://doi.org/10.1387/hc.4117>
- Alvarez Uribe, Amaia. 2024. *Zuzi iraxegia. Euskal emakume idazleak eta literatura klasikoa*. Bilbo: Testu Zaharrak.
- Anasagasti, Iñaki, Jean Claude Larronde & Koldo San Sebastián. 2019. *Los años oscuros. El nacionalismo vasco en la posguerra. 1937-1946*. Irun: Alberdania.
- Arana Martija, José Antonio. 1993. *Julio Urkixo (1871-1950)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Arrien, Gregorio & Iñaki Goigana. 2002. *El primer exilio de los vascos. Cataluña 1936-1939*. Barcelona & Bilbo: Fundació Ramon Trias Fargas & Sabino Arana Kultur Elkargoa.
- Askoren artean. 1988. *Jose Ariztimuño Aitzol. Biografía y rasgos mayores de su obra. Biografía eta bere ekintzaren alderdi nagusiak*. Donostia: Erein.
- Astigarraga, Andoni de. 1989. «Evacuaciones y exilios vascos». *Muga* 71. 30-37.
- Barandiaran Contreras, Miren. 2024. *Publicaciones periódicas del Partido Nacionalista Vasco (1939-1975)*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- Camino, Iñigo & Luis de Guezala. 1991. *Juventud y nacionalismo vasco. Bilbao (1901-1937)*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- [Errazti, Karmele] Etxakin. 1950. «Nire Eretxija». *Alderdi* 38. 13.
- Ezkurdia Arteaga, Gurutze, Karmele Perez Urraza & Begoña Bilbao Bilbao. 2024. «Miren Josune Ibaseta Mendizabal maistrak, sendia oinarrian, emakumeen prestakuntza, euskara eta aberria ardatz». In Luis M. Naya Garmendia (koord.), *Pauli Dávila. Euskal Herriko hezkuntzaren historiaren bidezidorretan argi*, 79-117. Madril: Delta.
- Goikoetxea Agirre, Nekane. 2022. *Tene Mujika emakumea. Pizkundetik ahanzturara. XXI. mendetik ateratako postargazkiak*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Gorriti, Iban. 2002. «El cariñoso legado humano de una bilbaina de mundo». *Deia* 2002-02-21. <https://www.deia.eus/bilbao/2021/02/02/carinoso-legado-humano-bilbaina-mundo-1986412.html> (2025/04/18).
- Iztueta, Paulo. 2003. «Sabino Arana eta bere eragina Euskal Pizkundean». *Euskera* 48(2). 850-930.

- Jemein, Keperin. 1933. *Las bellezas de Aralar*. Bilbo: F. Zubiri y Cia.
- Jemein, Keperin. 1935. *Biografía de Arana-Goiri'tar Sabin e Historia gráfica del nacionalismo vasco*. Bilbo: Editorial Vasca.
- [Jemein, Keperin] Amandarro. 1949. «Euzkeraz irakurten eta idazten ¿ete dakizu?». *Alderdi* 24 13. 19.
- Jemein, Keperin. 1952. «Laburrkiro». *Euzko-Gogoa* 3(3/4). 25.
- [Jemein, Keperin] Belandia. 1956. «Euzkel-Ikaskintza», *Euzko-Gogoa* 7(5/6). 57-63.
- Jiménez de Aberásturi, Juan Carlos. 1999. *De la derrota a la esperanza. Políticas vascas durante la Segunda Guerra Mundial (1937-1947)*. Oñati: Herri-Arduralaritzaren Euskal Erakundea.
- Jiménez de Aberásturi, Juan Carlos & Rafael Moreno Izquierdo. 2009. *Al servicio del extranjero. Historia del Servicio Vasco de Información (1936-43)*. Boadilla del Monte: A. Machado Libros.
- Lamikiz, Xabier, Manuel Padilla-Moyano & Charles Videgain. 2015. «Aitzin-Solasa». In Xabier Lamikiz, Manuel Padilla & Charles Videgain. *Othoi çato etchera. Le Dauphin itsasontziko euskarazko gutunak (1757) (Lapurdum, Zenbaki Bereziak 2)*, 9-13. Baiona: Iker. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2531>
- Larrañaga, Policarpo de. 1978. *Emakume Abertzale Batza. La mujer en el nacionalismo vasco*, 1.-3. lib. Donostia: Añamendi.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2015. «Le Dauphin itsasontziko gutuneria (1757) edo euskaren historia behetik». In Xabier Lamikiz, Manuel Padilla & Charles Videgain. *Othoi çato etchera. Le Dauphin itsasontziko euskarazko gutunak (1757) (Lapurdum, Zenbaki Bereziak 2)*, 45-77. Baiona: Iker. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2553>
- Padilla-Moyano, Manuel. 2022. «Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays. Ana Ürrüti (1826-1900) ebanjelista eta itzultzailearen bizitza eta gutunak». *ASJU* 56(2). 245-302. <https://doi.org/10.1387/asju.24116>
- Perez Urraza, Karmele, Begoña Bilbao Bilbao & Gurutze Ezkurdia Arteaga. 2022. *Emakumeak aberria eginez*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- San Juan Manso, Enara. 2025. «Karmele Erraztiren testuak: corpus osatua eta azalpen laburra». *ASJU* 59(2). 163-193. <https://doi.org/10.1387/asju.27563>
- Sanz Goikoetxea, Eneko & Óscar Álvarez Gila. 2010. «Entre dos guerras (1936-1940)». In Josu Legarreta Bilbao (zuz.), *Delegaciones de Euskadi (1936-1975). Antecedentes históricos de los siglos XVI al XIX, origen y desarrollo*, 99-154. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Tápiz, José María. 2002. *El PNV durante la II República (organización interna, implantación territorial y bases sociales)*. Bilbo: Sabino Arana Fundazioa.
- Torrealdai, Joan Mari. 1997. *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua*. Donostia: Jakin.
- Ugalde Solano, Mercedes. 1993. *Mujeres y nacionalismo vasco. Génesis y desarrollo de Emakume Abertzale Batza (1906-1936)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Zabala Agirre, José Ramón (zuz.). 2007. *Non zeuden emakumeak? La mujer vasca en el exilio de 1936*. Donostia: Saturrarán.

2. Karmele Erraztik senarrari idatzitako gutunak³³

1

[1a] Ainhoa, 22 de agosto 1937

Neure Keperintxu kutun-kutuna:

Hace media hora he recibido unas pocas líneas, que dicen mucho a mi corazón. Tu tarjeta fechada el 18 en Tours ha llegado hace pocos minutos y me ha llenado de alegría.

La de Julián llegó anteayer a Mimosas,³⁴ pero no la vi hasta anoche, y, como no estaba muy segura de la dirección que confiando en su memoria me daba Julián, no te he escrito.

Espero me avisarás con alguna anticipación a dónde debo escribirte, porque de lo contrario mis cartas se convertirán en periódicos que te mandaré ^[1b] dentro de un sobre para que te alimentes de su lectura durante varios días.

Hoy te escribo como ves al buen tun-tun, para que cuando reciba la que me prometes,³⁵ si me mandas señas, aprovechar el primer correo. Como sé cuánto te interesas por nuestros amigos, te daré una buena noticia. Julián salió anoche para Bordeaux al encuentro de Miren. Ya era hora. ¡Cuánto ha sufrido el pobre! Ayer [por la] mañana fui con él a Bayona; yo para continuar viaje a Ciboure. En el autobús me dijo: «Kar mele, si algún día no vengo por la noche, será que he ido a Bordeaux; le advierto para que lo sepa». «¡Ojalá sea hoy mismo!», ^[1c] le dije más o menos; «de todos modos, yo creo que ya no tendrá Ud. que esperar mucho». Ayer de vuelta de Bayona, vine sola. Julián no se presentó a la hora, y pensé: «¿Habrá tenido noticias?».

Efectivamente. Cuando llegué a casa, salió a mi encuentro y me dijo: «María ha salido ya de Santander», y vino a nuestra sala-dormitorio a contármelo. «Esta tarde», me dijo, «ha llegado Taramona en el avión y me ha dicho “María ha salido ya de Santander”»; yo no le he creído, porque he pasado un día horrible; las noticias que venían de todas partes eran que Santander caería hoy en poder de ellos, así que yo estaba como loco, y no podría creer lo que Tara^[1d]mona me decía; mi incertidumbre era tal, que no sabía qué hacer, pero he decidido esperar a ver el contenido de la valija.

La noticia me ha sido confirmada por una carta de Julen, léala Ud.; entretanto voy a cenar un poco y salgo en el tren de las 11 de la noche para Burdeos, porque no sé dónde desembarcará y quizás tenga que esperarle algunos días».

³³ Erdal hitzen orto(tipo)grafia (*Agosto > agosto, 1.937 > 1937, líneas > líneas, cojeré > cogeré, ú hotel > u hotel, gozes > goces...*) eta puntuazioa gaur egungo arauetara egokitu ditut. Gutunetan ageri diren euskal hitz bakaneñ dagokienez, berriz, dagoeneko erabiltzen ez diren ikur grafikoak gaur egungo ikurren arabera transkribatu ditut (*agur > agurr...*).

³⁴ Baionako avenue Cardinal Lavigerieko 8. zenbakian zegoen Villa Mimosas. Bertan zabaldu zuen EAjk Ipar Euskal Herriko lehen bulegoa (Astigarraga 1989: 30), eta, 1937ko abuztuaren 18an, bertara bidali zion Jemeinek Estévezi postal bat (SAF-PNV-227-01).

³⁵ «Bijarr luzaruago», esaten dio Jemeinek, abuztuaren 18an Toursetik bidalitako postalean.

Julen le decía: «Ama salió el 19 de Santander. Estuvo hablando con Eliodoro, y salió en buenas impresiones de la entrevista. Nosotros estamos muy bien, etc., etc.». Una carta llena de buen humor, como de joven de 20 años, que no tiene ninguna inquietud. ^[2a] A Julián le confortó mucho esta carta. Era cierto que Miren estaba ya camino de Francia, y ellos quedaban rodeados de graves peligros, pero con ánimo sereno.

Como no tenemos *domestique*, voy a freír las patatas para comer; hoy, como es domingo, tenemos buen *bouillon* y ternera con patatas fritas.

Hemos terminado de secar el fregado y continúo.

Así pues esperamos que pronto llegarán a Ainhoa los dos, y me alegro muchísimo.

Como te he dicho antes, ayer fui a Ciboure. Salí de aquí a las 7 de la mañana y llegué a las 9 y ½. Jeanne me esperaba en la estación. ^[2b] Estuvo muy cariñosa conmigo y me colmó de atenciones.

Fuimos a casa, charlamos con su hermana, a quien también conocía, y fuimos a visitar a las monjitas. En ese momento no había más que una de mi tiempo, y ella estaba en la iglesia. Aprovechamos para hacer una pequeña visita a Jesús y saludar a ella.

Quedó muy agradecida de mi visita. Después fuimos a casa a comer. Comimos las tres solitas; mejor dicho, las dos, pues su hermana aunque nos acompañó todo el tiempo, no probó nada, pues ayer estaba a dieta rigurosa. Charlamos largo y tendido ^[2c] como buenas amigas que se compenetran. Ahora te voy a contar el menú. Una sopa muy rica de huevo. Salchichón, mantequilla y melón. Redondo asado con *haricots verts*. Ensalada (a mi gusto y al suyo). Flanes, comimos a cada dos, quesos y uvas (de no comerlas se me olvidaba hasta escribir). Café puro, muy rico, y *char-treuse*. ¿Qué te parece? ¿Verdad que Jeanne es muy simpática y muy buena? Me dijo sentía mucho que no hubiéramos ido los dos, antes de tu viaje; yo le prometí hacerlo cuando vuelvas y también cuando ^[2d] venga Miren.

Esto les satisfizo mucho y espero cumplirlo.

La sobremesa duró hasta las cuatro de la tarde. Después fuimos a Saint-Jean-de-Luz; visitamos a las del Hotel Euskalduna,³⁶ paseamos por la pérgola y muelle, tomamos un helado de Chantilly, y cogí el tren de las 6 y 13; corrí un poco para llegar al autobús, y llegué a Ainhoa sin novedad.

Aquí la grata noticia de Julián y dos cartas: una de Merceditas, casi tan larga como esta mía, y otra de Bernarda, la hija del ama, la de Vista Alegre.

^[3a] Esta acaba de llegar a Bayona y se encuentra en el Refugio³⁷ con su hija Elenita. Le escribiré a Ruiz del Castaño enviándole la carta y para que, si es posible, resuelva sobre el asunto que interesa.

Mercedes me cuenta llena de satisfacción tu visita, su comida con vosotros, tu entrevista con Miren Karmele y Keperintxu (veo que los aires de Francia no te han hecho ningún efecto en cuanto a la memoria: gracias que te acordaste de Avelina). Des-

³⁶ Jiménez de Aberásturi & Morenok (2009: 144) Donibane Lohitzuneko «Hotel “Euskaldunak”» aipatzen dute.

³⁷ Baionako Ancien Hôpital Militaireri esaten zioten «Refugio». 1936-1938 bitartean, bertan hartu zuten aterpe milatik gora euskal errefuxiatuk (Astigarraga 1989: 30; Jiménez de Aberásturi 1999: 8).

pués me habla de la situación de Cipri, confirmada por cartas recibidas; también me habla de Enrique y Felisa. Mañana le contestaré, porque hoy estoy escribiendo más que un escribano, pero lo hago muy conten^[3b]ta, porque sé que mi Keperintxu se alegrará mucho. ¿Verdad que sí, kutuntxu?

Y ahora vamos a tu tarjeta. No te puse peine;³⁸ ya lo sabía, pues antes de cinco minutos me di cuenta. Estuve pensando dónde ponértelo, y se conoce que, distraída, lo volví a su sitio.

La carta de Juanito no la has encontrado;³⁹ ya lo sabíamos porque su hija se lo escribió. ¿No la tendrás en algún bolsillo? Porque yo te vi cogerla. Mañana marchará Juanito a Barcelona. El jueves al mediodía fui con él a Bayona; él arregló su pasaporte, y yo compré un sombrero verde.

Tanto escribir se me termina la tinta, pero como tengo dos plumas, continuaré^[3c] con la otra. «Bijar luzaruago».⁴⁰ Así me dices y así lo espero. Muchas ganas tengo de recrearme con tu correspondencia, pues ya sabes que los días son muy largos sin ti, pero si no puedes largo, escíbeme cortito; una tarjeta del hotel donde pares, no es mucho pedir ¿verdad, laztantxu? Y para mí será mucho-mucho. Cuando vengas, ya me contarás todo lo que te acuerdes.

Todos los días en la misa y el rosario pido a Dios, para que andéis bien y sin tropezos. Ya son 6 días que os fuisteis, 6 menos que faltan para el regreso; cada uno que pasa lo dejo pasar sin ninguna pena, pues es uno más que me acerca a ti. ^[3d] Suspendo hasta mañana por si llega la tuya. Y la tuya no ha llegado hoy 23. ¿Será mañana? Quiéralo Jaungoikua. En cambio he recibido carta de José Mari y también de Agustín. Te la mando aparte. José Mari (suspendo pues las chicas me esperan para ir al molino).

Hoy 24 continúo. Un rayo de alegría ha inundado mi alma al recibir una tarjeta tuya llena de buenas noticias.⁴¹ Continúas estupendamente (de satisfacción no acierto a escribir una palabra), y con éxito en vuestras visitas. Mucho, mucho me alegro, y que yo os vea llegar tan satisfechos, después de cumplida vuestra misión. ^[4a] Pero yo sigo sin poder comunicarme contigo. ¿Dónde paran esos *piraos* a quien me dijiste podría enviar mis cartas para que te las entregaran a la llegada a algunos refugios? En fin, esperaremos a que llegue Julián a ver si me puede dar alguna dirección.

Como te decía, José Mari me acusaba recibo del dinero que le mandé para repartir, y también me decía podríamos dirigirnos a Elisa y D. Jaime, para interesarles por Cipri. Él ya había escrito a Elisa. Y se lo comuniqué a Mercedes, por si a ella le parecía servirse de ellos.

Juntamente con tu tarjeta de Solesmes, me ha venido carta de Enrique; ya llegaron a Graçay, están bien todos, pero todavía no tienen casa, porque ^[4b] el dueño de la que les destinaban está ausente.

³⁸ «Etzeustan orrazirik ipini ta bat erosi biarr», esaten dio Jemeinek abuztuaren 18ko postalean.

³⁹ Hauxe idatzi zion Jemeinek abuztuaren 18ko postalean: «Jon' en idazkiya ezto bilatu».

⁴⁰ Abuztuaren 18ko postalaren azken hitzei egiten die berriro erreferentzia Erraztik: «Bijarr luzaruago. Ordurarte laztan gozo-berua agurr. Keperin».

⁴¹ Abuztuaren 22an Jemeinek Solesmesetik bidali zion postalaz ari da Errazti. Hauek dira postal horretan idatzitako lehen hitzak: «Mí queridísima Karmele: Continuamos estupendamente, y con éxito en nuestras visitas. Hoy paramos en Solesmes, donde está la famosa abadía de benedictinos, que cantan el gregoriano lo mejor del mundo».

Hoy 25, mayor alegría: me he reído y todo con tu carta.⁴² Mañana te contestaré pues quiero alcanzar el correo. Te mando los papeles que me ha mandado Zabala,⁴³ y remíteme urgentemente el poder por 54 acciones; las otras 20 las dejo a mi nombre, pues no sé fijo cuántas están al mío; pienso acudir a la Junta, el sábado próximo; firmalo con fecha 23.

Por si pasas por este refugio:
Rue Fontainebleau
Ancienne École de Mines
Saint-Etienne (Loire)

Interésate por Paca Iturriaga, está con 2 hijas, 1 hijo y 1 nieto. Es tía de Ángeles, la mujer de Juanito, el hermano de Julián.

Sigue dándome direcciones.

Hasta mañana, mi queridísimo Keperin, o hasta dentro de unas horas. Te abraza, te besa, te estrecha contra su corazón y te ama y amaré siempre tu

Karmele

Julián y Miren no han llegado todavía.

2

[1a] 26 de agosto 1937

Mi amadísimo Keperin:

Como te prometí continúo mi carta. Esta no será larga, pues quiero coger el correo de las 7 y ½; y deben ser cerca de las 7.

Hoy hay misa en la capela, pero no voy porque tendría que ir sola y no me agrada.

Yo estoy muy bien: por las mañanas hacemos lo que podemos y por las tardes vamos con la merienda al molino, a la playa de Ainhoa. Voy con las chicas, y Ángeles con sus 2 nenas; lo paso bien. Después de cenar tomamos el fresco de la noche, paseando por el pueblo.

[1b] Ayer al regresar de nuestro paseo, nos anunciaron la caída de Santander. Anuncio nada agradable, que nos confirmaron los cohetes de Dancharinea.

Julián y Miren llegarán hoy. Jayo dice en una tarjetita que esperaba embarcar el 23 en el Habana. ¿Joaquín qué hará? Si sé algo, ya te avisaré.

⁴² Abuztuaren 24an Jemeinek Rennesetik idatzitako gutunaz ari da Errazti. Besteak beste, pasadizo barregarri honen berri ematen dio gutun horretan senarrak: «Nos llevamos todos muy bien. El cura nos dice la misa todos los días y comulgamos los tres. Arruabarrena ayuda, pero hoy, como estaba desde muy temprano en el garaje, me ha tocado hacerlo a mí, con el libro en la mano. Ya te figurarás lo azarado que he estado, pues nunca me he visto en otra. He dado la mar de tropezones, pero el cura me ha dicho que he estado bien. Yo sé que no, porque me he comido algunas contestaciones y a pesar del libro no sabía por dónde andaba. Pero hemos quedado en que él nos va a simular una misa en el hotel y nos va a dar una lección de fonética del latín, para que nos turnemos los tres ayudándole».

⁴³ Constantino Zabalak Erraztiri bidalitako ahalordeaz ari da —ikus gorago §1.4.3—.

De los chicos no sabemos todavía nada.

Hemos recibido el llamamiento para presentarnos al examen.⁴⁴ Ayer tarde estuve con el Alcalde; será el sábado, pero, como espero que Julián irá, llevará una tarjeta diciendo tu ausencia.

Ayer llamé por 2 veces a Ruiz del Castaño y no pude hablar con él. ^[1c] Necesitaba saber dónde te encuentras, para que me mandases el poder⁴⁵ por telegrama para representar las acciones Amayas que están a tu nombre.

De tu carta poco te diré, pues los minutos corren y, como no te escribiré hasta nueva dirección, no quiero perder el correo.

Veo que has perdido lo menos importante y haces esfuerzos por cuidar tu maleta. Ya sé que para tí eso es un gran trabajo, pero, como yo no te lo puedo hacer...⁴⁶

Solesmes es encantador, pero esta guerra no sé si nos permitirá verlo juntos. ^[1d] Pero como tú ya lo has visto, ya me contarás, cuando vengas.⁴⁷

Para hoy supongo habrás aprendido a ayudar a misa. ¿No recuerdas que al regreso de Aralar empezaste a apren[der] hace no sé cuantos años?⁴⁸

Agurr mi Keperin kutuna, hasta otra te abraza tu maite, maitetxu,

Karmele

3

[1a] Ainhoa, 29 agosto 1937

Neure Keperin kutun-kutuna:

No he vuelto a tener carta, pero empiezo a preparar la mía para cuando llegue la tuya.

Ayer sábado espero te esperarían mis dos cartas (no estoy muy inspirada y por eso repito las palabras), y todo el día te tuve en mi pensamiento, más aún que otros días y (casi me parece imposible, pues tú llenas todas las horas de todos los días y aún algunas de las noches), porque veía la satisfacción que te produjeron mis cartas.

Yo, fui con Miren y Julián a Bayona.

Asistí a la junta de la Amaya, a tu regreso te daré cuenta de todo; y les vi a toda la familia de los Zabala y a Juanita. ^[1b] Juanita me dijo a ver cuándo se repetía la visita, y le prometí hacerla con Miren. Estuve con Gortazar a ver si me pagaban las libre-

⁴⁴ Gidabaimena lortzeko azterketaz ari da. Uztailaren bukaeran egin zuen Jemeinek horretarako eskaera (EAH. Funtsa: Manuel de Ynchausti Romero artxiboa. Erreg. inf.: 3363655).

⁴⁵ Aurreko gutunean aipatua (1.4b).

⁴⁶ Zera esaten zion senarrak, abuztuaren 24an Rennesetik idatzitako gutunean: «Hasta la fecha no he perdido más que el jabón de afeitar. Espero que iré perdiendo algo más por el camino, aunque hago esfuerzos inauditos para velar por la maleta. Esto es un engorro fastidioso, pero creo que lo pliego todo bien».

⁴⁷ Hauxe idatzi baitzion Jemeinek abuztuaren 24ko gutunean: «Te he mandado unas tarjetas desde Solesmes, donde caímos de paso, orientado por nuestro capellán Mitxelena, que es muy simpático. [...] Ya te contaré de palabra mis emociones. Cuando pueda ir contigo a París, pasaremos por Solesmes. Merece la pena».

⁴⁸ Cf. Jemein (1933).

tas de las Cajas de Ahorros de Enrique y Felisa, pero, como no tenía la autorización y tampoco había en aquel momento ningún consejero, no le quise molestar más de lo debido y le dije que esperaría a recibir la autorización.

Ya se la he pedido a nombre de Julián. También me compré un sombrero negro de paja, porque hace mucho calor para poner vestido de lana y sombrero de invierno, y opinamos los tres que hicimos la compra que, aunque no sean muchos los días que se pueda poner este año, servirá para el que ^[1c] viene. Después pensamos echar una cana al aire, y fuimos a comer a un buen restaurant bajo los arcos.

Entremeses todos comestibles, lo menos diez o doce; langosta a la americana, chuletas de cerdo con patatas fritas, helado, pasteles, y vino.

Después café en Sabin-Etxia.

Y llegó la hora del examen.⁴⁹ Julián se presentó con el coche que llevamos a Pau, y yo de intérprete me sentí en el *abí te pudras*. El examinador, un señor rubio, muy seco, muy poseído de su cargo, al parecer. En fin, dimos una vuelta y le entregó un papel rojo, donde al parecer indica que mediante entrega de 15 Fr. o algo así se vuelve a solicitar examen.

Se nos acercaron unos choferes y le dijeron: ^[1d] «En cuanto ha arrancado Ud., hemos comprendido que no le daba el carnet». ¿Por qué? No ha sacado Ud. el brazo, al poner en marcha. Y no lo saca Ud. bastante; hay que extenderlo mucho. Hubiera Ud. hecho todo perfectamente, pero sin eso no le hubiera dado; hay que ir y parar más despacio, así lo quiere; en fin, nos reímos entonces, y luego, porque al cabo de 11 años de conducir, si no merece el carnet francés, no deja de ser chirene.

Después de este perance pintoresco, fuimos a la peluquería, e hicimos algunas compras para Miren y para la casa.

Hoy domingo, tiempo magnífico y nada más. Como tenía sueño y no podía dormir he empezado esta carta, por eso no estaba muy inspirada, y la continuaré cuando reciba alguna ^[2a] pueda, porque nos vamos a preparar para salir a paseo. En este momento llega Andrés, el que fue *chauffeur* de Julián. Ha venido en un vaporeto pesquero; su familia está en un refugio en Angoulême.

Hoy 30; acabo de recibir tu tarjeta.⁵⁰ Bien sabes cuánto me alegra y cuánto te agradezco, así te podré escribir todos los días aunque no te diga más que tonterías; pero ya sabes que entre tú y yo no hay tonterías ni cosa que se le parezca, pues todo lleva un sello de amor, cimentado en el amor de Dios. Así pues, te escribiré y con ello pasaré un rato bien agradable y tú también.

^[2b] Veo que en tu tarjeta estás un poco guasón; mira que decirme: «Hoy solo lo hago para darte itinerarios, si me quieres escribir». Keperintxu laztana, ¿quiero yo algo más que eso en tu ausencia? ¿Hay para mí mejor trabajo y mejor distracción que esa? Escribirte y escribirte, te escribiría todo el día, pues como ves dejo mi pluma que corra sin preocuparme para nada del estilo ni de la forma; el corazón manda, y yo le dejo que diga en el papel todo lo que él quiere, pues así me hago la ilusión de que estoy hablando contigo, y tú me oyes, pero sin distraerte y decirme que sí cuando es que no.

⁴⁹ Aurreko gutunean aipatutakoa (2.1b).

⁵⁰ Abuztuaren 28an Saint-Lôtik bidalitako postalaz ari da Errazti. Honela hasten da senarraren postal hori: «Esta tarde, en Domfront, he recibido toda tu correspondencia. Espero tener tiempo para contestarte, mañana domingo. Hoy solo lo hago para darte itinerarios si me quieres escribir».

Mañana serán 15 días que saliste de viaje; 15 días que no tienen fin de puro largos; quiera Dios que el camino que os ^[2c] falta de recorrer lo hagáis tan bien como al parecer estáis haciendo hasta ahora.

Julián se ha quedado hoy en casa y me dice que mañana te escribirá desde Bayona.

De los chicos ninguna noticia; no sabemos qué será de ellos ni si habrán podido salir de Santoña. Cuando sepamos algo, ya comunicaré. Julián me ha entregado una nota enviada por Amuriza desde Valencia dando cuenta del ingreso en el Banco de Vizcaya o no sé dónde porque no la tengo a la vista de un cobro de 4.000 y pico pesetas. En Bayona le ví a Amuriza y me dijo trabajaba para conseguir el cobro de otras 32.000 no sé cuántas, creía que al fin conseguiría hacerlo. Feliú, me dijo, está ahora en Madrid.

Y voy a terminar, laztantxu, porque quiero escribir a Merceditas y José María, para ^[2d] mandarles los cobros del día 27. Ésta vez se ha retrasado algo, porque yo fui días antes de la fecha y no me dieron por ser demasiado pronto, y después, esperando la llegada de Julián, se retrasó 4 días, pero procuraré recuperarlos en los próximos.

Agur, laztantxu, hasta mañana, te abraza tu

Karmele

4

[1a] El 2 de septiembre de 1937

Keperintxu neure kutun-kutuna:

Acabo de recibir tu tarjeta de Lisieux.⁵¹ Bien, laztantxu mío, así te quiero yo, un pequeño recuerdo, unas líneas no te cuesta mucho trabajo y para mí es una grande, una grandísima satisfacción.

Qué suerte la vuestra. No todo ha de ser trabajo y desengaños. Un pequeño descanso, aunque no sea más que para oír misa en la iglesia de esta santa es un consuelo que tiene que inundar el alma de alegría espiritual; te envidio en eso, más que en tu viaje a París; pero, como ya sabes, y tú lo sueles decir, que entre dos que bien se quieren con uno que coma basta; en lo que tú goces ahí, ^[1b] ahí me regocijaré yo y daré gracias a Jaungoikua por haberte deparado tan bella ocasión de cumplir uno de los anhelos de mi corazón, visitar la patria de la santita de Lisieux.

Ya sabes que esta santa es de mi devoción, y, si las cosas no se hubieran torcido como ha sucedido, algún día te hubiera propuesto un viaje por esas tierras, y tú no me lo hubieras negado. Pero en fin, tú ya lo has visto, y por ahora, y por mucho tiempo, me basta. ¡Cuántas cosas me vas a contar cuando vengas! Y ya tengo ganas de que llegue ese día.

Hoy he recibido también carta de Merceditas, está intranquila pues no tiene ^[1c] noticias de Joaquín. En cambio su cuñada Dominga le da a entender que les han cerrado

⁵¹ Jemeinek abuztuaren 31n Lisieuxetik bidalitako postalaz ari da. Hauxe esaten zion senarrak bertan: «Ene maitia: Para que veas que no todo es trabajar, te envío este recuerdo de Lisieux, la patria de santa Teresita, donde paramos esta noche de paso para Pont L'Évêque. Seguimos bien el viaje y en el camino esperamos noticias. Ordurarte, agurr».

la tienda y desterrado a Ángel, su cuñado, que es el que estaba en la tienda, y al padre; parece que los han mandado a Logroño. También debe estar detenido un cuñado de Joaquín, el marido de su hermana, la gorda, aquel que estaba en el Ayuntamiento.

Hoy te mando otro paquete con ropa, que ayer no se pudo secar para la hora del correo; así pues, en París, te esperarán *dos paquetes*, y Begoñita me encarga te diga que no pierdas más cosas.

No te olvides de mandarme el poder como te indiqué en una de mis anteriores cartas.⁵² [1d]

En la carta de Feliú te habla del estado en que están algunos cobros; ya te he dado cuenta también en una de las mías.

He empezado a leer el informe; me he parado en Tours, para continuar viaje cuando mande todo al correo.

Ayer estuvimos en la capela, con Julián, Miren y todos sus txikis a pedir por los ausentes; a la bajada trajimos buena cantidad de manzanas, que nos dió un baserritarr.

Agurr, Keperintxu, ya no te escribiré hasta que tenga nuevas direcciones. Procura que estas no me falten; anda bien y distráete en París recordando a tu Karmele que te acompañará con el pensamiento, como lo hizo hace 17 años [2a] en persona. Me alegro que os venga bien pasar por esa hermosa capital y que disfrutéis, aunque sea a vuelo de pájaro, de sus bellezas.

Agurr, laztantxu, sabes cuánto te quiere y cuánto desea verte y abrazarte tu inolvidable

Karmele

El sábado pienso ir a Bayona con Miren. Ya no cuento los días, pues son muchos los pasados y muchos aún los que faltan.

5

[1a] Hoy 3 de (agosto) septiembre 1937

Nere bijotzeko kutuna:

Nueva y grande satisfacción. Tu carta escrita ayer 2 en ese Grand Hôtel de Yvetot acabo de recibir;⁵³ parece que hasta el correo quiere darme esta magnífica, ni sé lo que digo, legítima alegría y llega cada vez más pronto. Yo aunque ayer te decía que no te escribiré hasta tener nuevas direcciones, creo te cogeré todavía en París, y por

⁵² Lehen eta bigarren gutunean aipatua (1.4b, 2.1c).

⁵³ Besteak beste, zera esaten dio senarrak Yvetotetik bidalitako gutunean: «Mi querida Karmele: Hoy te escribo desde Yvetot, un pueblo de 3 a 4.000 almas, de La Normandía, del que no puedo hablarte porque llegamos de noche y hoy te escribo antes de ir a misa, porque ya luego habrá tiempo. Enseguida iremos para Clères y Amiens, donde espero correspondencia. Al ir a mudarme hoy, me doy cuenta de que no tengo ropa interior y tendré que esperar a París, pues espero me habrás mandado algo. Si tenemos que continuar viaje me hará falta que me mandes más o decirme si debo comprar, lo que me fastidiaría, pues no sé números, medidas, o lo que haga falta pedir».

eso, cambiando de opinión, ya ves que en ocasiones yo también sé cambiar, aprovecho un momento antes de comer y te escribo.

^[1b] En dos paquetes te he mandado 3 mudas interiores completas (o sea, 3 calzoncillos, 3 interiores, 3 pares de calcetines), unos cuantos pañuelos, 1 camisa y 1 par de ligas. No sé cuánto podrás necesitar, porque no sé cuánto durará todavía tu recorrido. Si necesitas camisas, es fácil, porque te tomarán la medida del cuello; si calzoncillos, te medirán la cintura. De todos modos, si quieres, puedes hacer lo que hiciste en Cherbourg, y yo te lo mandaré arreglado; pero, como es natural, para eso hay que saber de antemano a dónde hay que remitirlo. En fin, tú dispondrás según lo necesites.

He leído el primer recorte de la *maqueta* del Norte,⁵⁴ no me extraña, se lo mandaré a ^[1c] José María; el 2º veré si lo encuentro, de todos modos ya sé a qué se refiere y también lo comunicaré ¡Pobre D. Manuel!; los demás los leeremos con calma, hay para rato. De mi salida a Lourdes a tu encuentro, me agrada sobremanera; ya sabes cuánto me encanta ese rincón de los Pirineos, y cuántos gratos recuerdos tiene para nosotros. Si se puede realizar, me avisas con anticipación, preparando vuestra llegada y la mía, o lugar u hotel donde nos hemos de reunir, y si para el regreso podré venir con vosotros o tomo billete de ida y vuelta.

Hemos empezado a arreglar la casa, pues Miren opina como yo, que es muy desagradable vivir entre basura, pu^[1d]diendo disfrutar de la limpieza que tanto agrada y no cuesta generalmente más que un poco de trabajo. Así que ella está limpiando el comedor y yo le daré cera a la tarde.

Me parece que Astorki hace bien desviaros un poco en los recorridos,⁵⁵ así recreáis la vista y el espíritu y salís un poco de ese ambiente de refugios, algunos bien desagradables.

Agurr laztantxu mío, recibe muchos recuerdos de Miren y demás gente de aquí, y de tu maitetxu. Un abrazo y un beso tan grandes que lleguen hasta donde tú te encuentres. Agurr, laztantxu, tuya siempre

Karmele

⁵⁴ Ohikoa zen esapide hori erabiltzea Bilboko *La Gaceta del Norte* egunkariariz aritzeko; esapide hori bera baliatzen du, esaterako, Julio Urkixok, Schuchardt i datzitako gutun batean (Arana Martija 1993: 13).

⁵⁵ Hauxe idatzi baitzion Jemeinek Yvetotetik igorritako gutunean: «Ayer te iba a escribir desde la Abadía de Fécamp, donde se fabrica el Benedictino, pero no tuvimos tiempo: hay que correr. Sin embargo, Astorki, que es un hacha en preparar los recorridos, busca pequeñas desviaciones para, sin perder tiempo, ver todo lo que se puede. Una visita rápida a la Abadía, una botella de Benedictino para endulzar los malos ratos y corriendo a este miserable figón, del que vamos a salir pitando».

3. Irudiak

Oinhoa 22 de Agosto 1937
 Nure Keperinteu kutun-kutana;
 Haece media hora he recibido unas pocas
 lineas, que dicen mucho a mi corazón.
 Tu tarjeta, fechada el 18 en Cours,
 ha llegado hace pocos minutos y me
 ha llenado de alegría.
 La de Lulian llegó anteayer a Mimdas,
 pero no la vi hasta anoche y como no
 estaba muy segura de la Dirección
 que confiando en su memoria me daba
 Lulian, no te he escrito.
 Espero me avisarás con alguna anti-
 cipación a donde debo escribirte, porque
~~de~~ de lo contrario mis cartas se conver-
 tirán en periódicos que te mandaré

1. irudia

1937ko abuztuaren 22an Karmele Errazti Keperin Jemeini idazten hasitako gutunaren
 lehen orrialdea (1.1a). Iturria: SAF-PNV-227-01

Interésate por Paea Iturriaga, está con
2 hijas, 1 hijo y 1 nieto. Es tía de Angeles,
la mujer de Juanito, el hermano de Julián.
Sigue dándome direcciones.

Hasta mañana mi queridísimo
Keperin, o hasta dentro de unas horas
te abraza, te besa, te estrecha contra
su corazón y te ama y amará siempre
tu Karmele

Julian y Miren no han llegado
todavía

2. irudia

1937ko abuztuaren 22an Karmele Errazti Keperin Jemeini idazten hasitako gutunaren azken orrialdea (1.4b), Erraztiren sinadurarekin. *Iturria*: SAF-PNV-227-01

3. irudia

1937ko abuztuaren 18an Keperin Jemeinek Karmele Erraztiri idatzitako posta-txartela.
Iturria: SAF-PNV-227-01

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio*, *Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro*, Gramática vascongada, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. (Índice inverso de Gerardo Markuleta), 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974*. 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- xxii. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- xxiii. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- xxiv. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- xxv. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- xxvi. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- xxvii. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- xxviii. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- xxix. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- xxx. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- xxxi. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 18 €.
- xxxii. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- xxxiii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- xxxiv. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- xxxv. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- xxxvi. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- xxxvii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- xxxviii. PATXI GOENAGA (arg./ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- xxxix. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*.
- xl. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- xli. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- xl. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- xl. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: selected writings*, 1998. 15 €.
- xl. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- xl. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiiaz*.
- xl. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.

- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegi gintzaren testukritikaz*, 2002. 21 €.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorbizuneren historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, 2008. 36 €.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, 2010. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for linguistic variation*, 2010. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Paleohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolología. Presente y futuro de la Vascolología. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium lingue Cantabrice - 1562*), 2011. 18 €.
- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (*Historia de la literatura vasca*. Literatura vasca del siglo xx), 2011. 21 €.

- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2012. 18 €.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011 [2014]. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.
- LXXI URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019. 40 €.
- LXXII RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020. 24 €.

MONUMENTA LINGUAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegi gintzaren testukritikaz*, 2002 [= Gehigarriak 47]. 21 €.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkizunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuenaren edizioa*, 2003 [= Gehigarriak 48]. 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, 2002 [= ASJU 36(2)]. 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa*, 2003 [= ASJU 37(2)]. 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* [= Gehigarriak 45].
- VI. IÑAKI CAMINO, Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782). *Edizioa eta azterketa*, 2015 [= ASJU 47(1)]. 21 €.
- VII. DOROTA KRAJEWSKA, ENEKO ZULOAGA, EKAITZ SANTAZILIA, BORJA ARIZTIMUÑO, OXEL URIBE-ETXEBARRIA, URTZI REGUERO, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*, 2017 [= ASJU 51(1-2)]. 21 €.
- VIII. CÉLINE MOUNOLE, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*, 2014 [2018] [= ASJU 48]. 26 €.
- IX. JOSEBA A. LAKARRA - BLANCA URGELL (arg./eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 2018 [= ASJU 52(1-2)]. 55 €.
- X. URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019 [= Gehigarriak 71]. 40 €.
- XI. RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020 [= Gehigarriak 72]. 24 €.

EGILEENTZAKO GIDALERROAK

1. Gidalerro orokorrak

*ASJU*n euskaraz edo nazioarteko zientzia-elkartean ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiazko lan originalak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere.

Lanak euskarri elektronikoa (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) bidaliko dira; bestalde, PDF bertsio bat ere bidal daiteke. Lanen bidalketak online egin behar dira, OJS plataformaren bidez: <https://ojs.ehu.eu/index.php/ASJU/about/submissions>. OJS erabiltzeko zailtasunik izanez gero, mezu bat bidali asju@ehu.eu helbidera.

Hiru fitxategi bidaliko dira:

- Egile(ar)en datuen dokumentua: egile(ar)en izen-deiturak, kidetza (unibertsitatea, ikergunea edo erakundea), posta-helbide osoa (saila, fakultatea, unibertsitatea, kalea, posta-kodea; besterik ezean, hiria / etxeko helbidea) eta helbide elektronikoa sartuko dira, baita ORCID identifikatzailea ere, nahi izanez gero.
- Izenburuak, laburpenak eta hitz gakoak jasotzen dituen dokumentua: hirurak artikulua hizkuntzan eta ingelesez ere (jatorrizkoa ingelesa ez bada); laburpen bakoitzak gehienez 1.000 karaktere izango ditu; halaber, hizkuntza bakoitzean gehienez sei hitz gako emango dira, puntu eta komaren bidez berezita.
- Artikulua: artikulugileen izenik gabe bidaliko da eta testuan, oharretan eta bibliografian egileen erreferentzien ordez “Egilea 1”, “Egilea 2”, etab. eta urtea soilik emango dira.

Artikulua bera izango da fitxategi nagusia, eta gainerako biak osagarri gisa igoko dira.

2. Originaltasuna eta plagioa

Egileek ziur egon behar dute bidali duten lana erabat originala dela; alegia, ez duela plagio ez autoplagio arrastorik. Plagio deritzogu egileak inoren lana berea balitz bezala aurkezteari, horren barnean dagoelarik besteen esaldi, kontzeptu eta ideien iturriak behar bezala aipatu gabe ematea. Autoplagio deritzogu norberaren lana behin eta luze berrerabiltzeari jatorrizko iturria aipatu gabe.

Egileei gaztigitzen zaie beren eskuizkribuetan plagioa ote dagoen azter litekeela *Similarity Check* softwarea erabiliz.

3. Ebaluazio eta argitaratze prozesuak

*ASJU*k kidekoen ebaluazio sistema (*peer review*) erabiltzen du. Aldizkarira igorritako artikulua kanpoko bi ebaluatzailek anonimoki aztertuko dituzte eta, haien txostenak kontuan izanik, aldizkariaren idazkaritzak lana argitaratu ala ez erabakiko du. Artikulua onartzekotan, egileei oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie.

Egileek artikulua lehendabiziko inprenta probak PDF formatuan jasoko dituzte, eta adierazitako epean zuzenduta probak OJS plataformara igo beharko dituzte.

Egileei *ASJU*ko zenbakiaren ale bana eta lanaren separata elektronikoa bana (PDF formatuan) emango zaizkie; egileek paperezko separatak nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete.

4. Originalaren formatua

Ez da inongo murrizketarik artikuluen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiagokoa; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan.

Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, hutsak gutxitzeko.

Eskuizkribua honako arauoi jarraikiz aurkeztuko da:

- Testu nagusian 1,5 lerroarte erabiliko da, eta marjina guztietan 2,5 cm utziko dira.
- Artikuluaren atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarrez eta hierarkikoki zenbakituko dira: **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.2.**, **1.2.1.**, **2.**, etab. (ez erabili **0.** atalik).
- Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbakituko dira. Hasierako oharrik balego (proiektuak, esker onak, etab.), haren oin-oharraren erreferentziak artikuluaren izenburuaren ondoan joan beharko luke.
- Oin-oharren deiak puntuazio-marken ondoren kokatuko dira, ez lehenago.
- Hiru lerrotik gorako aipuak paragrafo berezian joango dira, ezkerrean 1 cm koskatuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra biribilean; aipu laburragoak ere biribilean, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (“ ” edo « »).
- Aipu baten barruan testua kendu dela adierazteko kortxete arteko etenpuntuak erabiliko dira: [...].
- Argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. emanaz gero, izan bitez kalitaterik handienekoak, gardentasunik gal ez dezaten. Horiek guztiak zenbakituko dira eta ezagutzeko oin-perpau laburra erantsiko zaie, testuan ere nontsu jarri nahi diren argiro markaturik.
- Irudi, mapa eta abarretako zenbakiak eta izenburuak haien azpian kokatuko dira, tauletakoak izan ezik; azken hauek taularen gainean agertuko dira.
- Komatxo bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira.
- Adibideak zenbakitu egingo dira: (1), (2) a, (2) b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honetan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab.
- Letra-tamaina hauek erabiliko dira: 12 testu nagusian; 11 bibliografian, adibideetan eta irudi, taula eta abarren izenburuetan; 10 aipu luzeetan eta oin-oharretan.
- Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.
- Etzanez idatzitako hitz edo esaldi baten ondoren puntuazioa letrakera biribilean idatziko da; orobat testu etzana inguratzen duten parentesi edo kortxeteak letrakera biribilean idatziko dira.
- Mendeak letra larri txikietan idatziko dira.
- Letra lodiak eta azpimarratuak ahal den gutxien erabiliko dira.

5. Bibliografia eta aipuak

Aipuetarako erabil bedi egile-urte sistema, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, letra bat (a, b, c, etab.) erantsiko zaio urteari; egileak puntu eta komaren bidez bereiziko dira, eta egile beraren erreferentziak, aldiz, koma baten bidez: adib. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra inprimategian-a; Mitxelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Liburuek izenburu eta azpi-izenburuaren artean puntuazio ikurrik ez badute, erabil bedi puntu bat, ez bi puntu.

Bibliografia ere 1,5 lerroarte erabiliz idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (2020/02/14).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4. argit. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998; 2. argit., 2004; 3. argit., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (arg.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorrotxategi, Joakin. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihp.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (arg.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordele: Delmas (Berrargit. faksim. Baiona & Donostia: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. Inprimategian-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*. Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Mitxelena, Koldo. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Berrargit. OC 8, 675-683).
- Mitxelena, Koldo. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Berrargit. OC 7, 3-20).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (2014/10/23).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2. lib., 921-935. Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzia.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (2014/10/19).

Bibliografia-zerrendan soilik artikuluan aipatutako lanak sartuko dira. Lan bat lehenengo argitalpenaren arabera aipatzen ez bada, zehatz bedi zein argitalpen erabili den eta, aukeran, gehi bitez gainerako edizioak erreferentziaren amaieran, parentesi artean. Orobat eman bitez amaieran eta parentesi artean itzulpeni dagozkienak edo bestelako informazio osagarria.

Bibliografia-laburduretarako erabil bedi *ASJU*ren webgunean argitaratutako laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, betiere esangura lehenbizikoa agerraldian edo artikulua hasierako oin-ohar batean azalduz.

6. Bestelakoak

Ohar hauetan zehazten ez diren arazoetarako, jarrai bekio *Unified style sheet for linguistics* gidalerroetan ezarritakoari: <https://clas.wayne.edu/linguistics/resources/style>.

AUTHOR GUIDELINES

1. General guidelines

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted in *ASJU*, provided they are written in Basque or in the languages most used by the international scientific community.

Submissions should be sent in digital format (DOC(X), ODT or RTF; an additional PDF file is also welcome). Submissions must be made online through the OJS platform: <https://ojs.chu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. If you have difficulty using OJS, send an email to asju@chu.eus.

Three files should be sent:

- Author's data document: author's name, membership (university, research center or institution), full e-mail address (department, faculty, university, street, postal code; otherwise, home address) and e-mail address, as well as the ORCID identifier, if desired.
- The document containing the title, abstract and keywords, in the language of the article and in English (if the original is not in English); the abstract(s) should be a maximum of 1,000 characters long; also, a maximum of six keywords should be provided in each language, separated by semicolons.
- Article: it will be sent without author's name(s), and «Author 1», «Author 2», etc. (accompanied by the year) will be used instead of the author's references in the text, notes and bibliography.

The article itself will be the main file, and the other two will be uploaded as supplementary files.

2. Originality and plagiarism

Authors should ensure that the work they submit is entirely original, without traces of plagiarism (presenting someone else's work as if it were your own by including sentences, concepts and ideas of others without properly citing the source) or auto-plagiarism (the extensive reuse of your own work, without citing its original source). Authors are advised that their manuscripts may be analyzed for plagiarism using the *Similarity Check* software.

3. Evaluation and publication processes

ASJU is a peer-reviewed journal. Each paper is evaluated anonymously by two external reviewers, whose comments are used to decide whether the paper should be published or not. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s).

The authors will receive the first proofs of their work in PDF format, and they must upload the corrected version to OJS platform within the previously established deadline.

Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their paper appears, as well as an electronic off-print (PDF) of their article. Paper offprints may previously be ordered at cost price.

4. Formatting requirements

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; papers must be concise and clear.

It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors.

The manuscript should be submitted in accordance to the following guidelines:

- The main text must have 1.5 line spacing and 2.5 margins all around.
- All sections and subsections of the paper must be numbered hierarchically using Arabic numerals: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (do not begin numbering sections with "0").

- Pages are to be numbered serially, as are notes. Should an initial note be included (for acknowledgements, funding details, etc.), its reference number must be inserted at the end of the title.
- The footnote reference numbers –superscript numbers– must be written after punctuation marks, not before.
- Quotations longer than 3 lines must be written as a separate paragraph, left-indented by 1 cm, without quotation marks at the beginning and end of the text, and in plain type. Shorter quotations are to be integrated in the text, written in plain type and enclosed in double quotation marks (“ ” or « »).
- Elided text in a quotation will be indicated by means of suspension points in square brackets: [...].
- Photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. should be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their position in the text should also be indicated.
- The titles of figures, maps, etc. must be situated at the bottom, except for tables; the titles of the tables must appear at the top.
- Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote definitions or translations of isolated terms.
- Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2) a, (2) b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- The following font sizes are to be used: 12 for the main text; 11 for the reference section, examples and titles of figures, tables, etc.; 10 for long quotes and foot-notes.
- Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text must be in italics.
- The punctuation following a word or a sentence in italics must be written in plain text. The same rule applies to brackets or square brackets enclosing text in italics.
- If the text is written in a language where centuries are written in Roman numerals, then they must be written in small caps.
- Bold and underlined text should be avoided, to the extent possible.

5. Bibliography and quotations

Use the author-year system for quotation. When more than one work by the same author has been written in the same year, a letter (a, b, c, etc.) must follow the year. Authors must be separated by semicolons, and multiple works by the same author by a comma: e.g. (Campbell 2020: 35-38), (see Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra in press-a; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

When books' titles have a subtitle and their separation is not indicated by punctuation marks, use a period, not a colon.

The bibliography must also have 1.5 line spacing and respect the following format:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4th edn. Edinburgh: Edinburgh University Press (1st edn., 1998; 2nd edn., 2004; 3rd edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (eds.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordeaux: Delmas (Facsim. repr. Bayonne & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. In press-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Facsim. repr. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Repr. in *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Repr. in *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Repr. in *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2nd vol., 921-935. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 287-344. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

Do not list in the reference section any works that are not cited in the text. If a work has multiple editions, please specify which edition is being referred to; if needed, information about other editions can be provided at the end of the reference, in brackets. Where relevant, further information about reprints, reedition, translation, etc. can be included in the same way.

For abbreviations, use the list of recommended abbreviations published in *ASJU*'s website. If necessary, other abbreviations may be used, but these should be made explicit on their first appearance in the text or in a footnote at the beginning of the paper.

6. Other

For matters not specified in these guidelines, follow the recommendations of the *Unified style sheet for linguistics*: <https://clas.wayne.edu/linguistics/resources/style>.

DIRECTRICES PARA LOS AUTORES

1. Directrices generales

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascológia, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional.

Los originales se enviarán en formato electrónico (DOC(X), ODT o RTF); se puede añadir, además, una versión en PDF. Los trabajos se enviarán en línea, a través de la plataforma OJS: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. En caso de dificultad para utilizar OJS, podrá enviarse un mensaje a la dirección asju@ehu.eus.

Se enviarán tres archivos:

- Un documento con los datos del autor/a o autores/as: se hará constar el nombre y apellido(s) de los autores/as, filiación (universidad, centro de investigación o institución), su dirección postal completa (departamento, facultad, universidad, calle, código postal; en su defecto, ciudad / dirección particular) y la dirección electrónica, así como el identificador ORCID, si procede.
- Un documento que incluya los títulos, resúmenes y palabras clave: los tres en la lengua en que se ha redactado el artículo y en inglés (si no es este el idioma del artículo); cada resumen no podrá exceder de los 1.000 caracteres; además, se proporcionará un máximo de seis palabras clave en cada idioma, separadas por medio de punto y coma.
- El artículo: se enviará sin el nombre del autor/a o autores/as, y en el texto, en las notas y en la bibliografía, en lugar de las referencias de los autores/as, aparecerán únicamente “Autor 1”, “Autor 2”, etc. y el año.

El artículo en sí será el archivo principal y los otros dos se enviarán como archivos complementarios.

2. Originalidad y plagio

Los autores deben asegurarse de que la obra que presentan es totalmente original, sin rastros de plagio (presentar la obra de otro como si fuera propia incluyendo frases, conceptos e ideas de otros sin citar debidamente la fuente) o autoplagio (la reutilización extensa de la propia obra, sin citar su fuente original). Se advierte a los autores que sus manuscritos pueden ser analizados por plagio usando el software *Similarity Check*.

3. Proceso de evaluación y publicación

ASJU utiliza un sistema de evaluación por pares (*peer review*). Los artículos recibidos en la revista son examinados de forma anónima por dos revisores externos, cuyos informes condicionan su aceptación por parte de la redacción de la revista. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores una lista de objeciones, errores o cambios necesarios.

Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo en formato PDF, que deberán cargar corregidas en la plataforma OJS dentro del plazo establecido.

Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y una separata electrónica de su artículo (en formato PDF), si bien es posible encargar separatas en papel, que le serían facturadas a precio de coste.

4. Formato del original

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los trabajos han de ser concisos y claros.

Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas.

El manuscrito se presentará siguiendo estas normas:

- Se utilizará un interlineado de 1,5 en el texto principal, y se dejarán 2,5 cm en todos los márgenes.
- Todas las secciones y subsecciones del artículo se numerarán con números arábigos y jerárquicamente: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (no habrá una sección **0.**).
- Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas a pie de página.
- Las llamadas de nota a pie de página se situarán tras los signos de puntuación, no antes. Si hubiera una nota inicial (agradecimientos, proyectos, etc.), su referencia se situará tras el título del artículo.
- Las citas de más de tres líneas irán en párrafo aparte sangrado 1 cm por la izquierda, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán dentro del texto entre comillas dobles (“ ” o « »).
- Para indicar que se ha suprimido texto dentro de una cita se utilizarán los puntos suspensivos entre corchetes: [...].
- Se procurará que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc. sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción. Todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto.
- Los números y leyendas de las figuras, mapas, etc. se situarán debajo de estas, excepto en las tablas, que llevaran el número y la leyenda encima.
- Se usarán los ápicos (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados.
- Los ejemplos irán numerados: (1), (2) a, (2) b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- Se utilizarán los siguientes tamaños de letra: 12 para el texto principal; 11 en la bibliografía, en los ejemplos y en las leyendas de figuras, tablas, etc.; 10 para las citas extensas y las notas a pie de página.
- Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.
- Tras una palabra o frase escrita en cursiva la puntuación irá en redonda; igualmente irán en redonda los paréntesis o corchetes que encierren texto en cursiva.
- Los siglos se escribirán en versalitas.
- Se procurará utilizar lo menos posible negritas y subrayados.

5. Bibliografía y citas

Se utilizará el sistema autor-año para las citas y, si se cita más de una obra del mismo año y autor, se distinguirán mediante las letras a, b, c, etc.; los autores se separarán mediante punto y coma, y las referencias de un mismo autor, mediante una coma: por ej. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra en prensa-a; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Cuando no aparezca puntuación propia, se utilizará un punto para separar el título y el subtítulo de un libro, no dos puntos.

La bibliografía irá también con interlineado de 1,5, ajustándose al siguiente formato:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria: UPV/EHU. Tesis doctoral.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbeago. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.

- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4.^a edn. Edinburgo: Edinburgh University Press (1.^a edn., 1998; 2.ª edn., 2004; 3.ª edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hülsen (ed.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniophe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Burdeos: Delmas (Reimpr. facsim. Bayona & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. En prensa-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Reimpr. facsim. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Reed. *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Reed. *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Reed. *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Anejos de ASJU 54-68)*, 15 vols. San Sebastián & Vitoria: Seminario de Filología Vasca "Julio Urkixo", Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU (edn. de Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, vol. 2, 921-935. Vitoria: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratégui, Patxi. 2018. El euskera en la Edad Media. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 307-367. Vitoria: Gobierno Vasco.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

La lista de referencias bibliográficas solo contendrá las obras citadas en el artículo. Si no se ha utilizado la primera edición de una obra, cítese la edición utilizada y, opcionalmente, añádase el resto de ediciones al final de la referencia, entre paréntesis. Asimismo, la información referida a traducciones o a otros datos complementarios se incluirá al final de la referencia y entre paréntesis

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en el sitio web de *ASJU*. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición o en nota a pie de página al inicio del artículo.

6. Otros

Para todo asunto que no se detalle en estas directrices se seguirá lo dispuesto en *Unified style sheet for linguistics*: <https://clas.wayne.edu/linguistics/resources/style>.

Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”
International Journal of Basque Linguistics and Philology
(ASJU)

Sortzaileak / Fundadores / Founded by
Manuel Agud - Luis Michelena

Zuzendariak / Directores / Directors
Joseba A. Lakarra - Ibon Sarasola

Argitaratzailea / Editor
Joseba A. Lakarra

Idazkaritza / Redacción / Board

Gidor Bilbao	Iván Igartua	Miren Lourdes Oñederra
Iñaki Camino	Julen Manterola	Javier Ormazabal
Gorka Elordieta	Céline Mounole	Íñigo Ruiz Arzalluz
Ricardo Gómez		Blanca Urgell

Idazkaritza arduradunak / Editores adjuntos / Editor's Adjunts
Íñigo Ruiz Arzalluz / Blanca Urgell

Argitalpen koordinatzaileak / Coordinadores editoriales / Editorial Coordinators
Ricardo Gómez / Julen Manterola

Aholku Batzardea / Consejo Editorial / Editorial Board

Aurelia Arkotxa (Iker/Bordele)	Iraide Ibarretxe-Antuñano (Zaragoza)
Peter Bakker (Aarhus)	Jon Juaristi (Alcalá)
Maria Reina Bastardas (Barcelona)	Itziar Laka (UPV/EHU)
Lyle Campbell (Hawaii)	Eugenio R. Luján Martínez (Complutense)
Bruno Camus Bergareche (Castilla-La Mancha)	Jon Ortiz de Urbina (Deustu, Bilbo)
Jesús Antonio Cid (Complutense)	Beñat Oyharçabal (Iker, CNRS)
Denis Creissels (Lyon)	José Antonio Pascual (Carlos III)
María Teresa Echenique (València)	Patxi Salaberri (UPNA)
Ricardo Etxepare (Iker, CNRS)	Juan Uriagereka (Maryland)
Sara Gómez-Seibane (La Rioja)	Myriam Uribe-Etxebarria (UPV/EHU)
Joaquín Gorrochategui (UPV/EHU)	Xarles Videgain (Iker / UPPA)
José Ignacio Hualde (Urbana, Illinois)	Koldo Zuazo (UPV/EHU)
Bernard Hurch (Graz)	

Kide izandakoak / Antiguos miembros / Former Members

Jacques Allières, Patxi Altuna, Joan Coromines, Jon Franco, Jean Haritschelhar, Jesús María Lasagabaster, Francisco J. Oroz Arizcuren, Georges Rebuschi, Rudolf P. G. de Rijk, Iñaki Seguro, Larry Trask

ASJU 1954an sortutako Euskal Linguistika eta Filologiako nazioarteko aldizkaria da, “Julio Urkixo” Euskal Filologi Mintegi-Institutuak (JUMI) argitaratua, eta iker-eremu horietatik edo horietarako ere interesgarri izan daitezkeenetatik goi mailako artikulua, ohar eta liburu-iruzkinak argitaratzen ditu. Urtero bi zenbaki ateratzen dira. *ASJU*k badu, orobat, *GEHIGARRI* sail bat, non artikulua formatuaz gorako lanak argitaratzen diren, epe jakinik gabe (ikus zerrenda zenbakiaeren amaieran).

Originaleri buruzko harremanetarako ikus bitez bukaerako EGILEENTZAKO GIDALERROAK. Harpidetza eta eskarietarako: Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua, Leioa (argitalpenak@ehu.eus).

ASJU es una revista internacional de Lingüística y Filología Vasca fundada en 1954 y publicada por el Instituto-Seminario de Filología Vasca “Julio Urquijo” (JUMI). Se publican en ella artículos, notas y reseñas sobre los campos mencionados y afines, y otros de interés para los mismos. En la actualidad es de periodicidad semestral. Sin regularidad preestablecida, *ASJU* publica en sus ANEJOS trabajos de formato superior al de un artículo (véase la lista al final del número).

Para correspondencia relacionada con los originales véanse las DIRECTRICES PARA LOS AUTORES al final del número. Para suscripciones y pedidos: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (argitalpenak@ehu.eus).

ASJU is an International Journal of Basque Linguistics and Philology founded in 1954, and published by the “Julio de Urquijo Seminar of Basque Philology” Institute (JUMI). It publishes high-quality papers, notes, squibs and reviews about the above mentioned and other related topics in two issues per year. Longer works are published as SUPPLEMENTS to the regular issues of the *ASJU* (see the list at the end of the issue).

For correspondence about papers see the AUTHOR GUIDELINES at the end of this issue. For subscriptions and order: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (argitalpenak@ehu.eus).

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA
"JULIO DE URQUIJO"
International Journal of Basque Linguistics and Philology
ASJU LIX (2), 2025

AURKIBIDEA / SUMMARY / ÍNDICE

GORKA BASTERRETxea SANTISO, AGER GONDRA, SARA GÓMEZ SEIBANE, Grammatical gender agreement in Ondarroa Basque: A triangulation study of production and attitudes.	1
OROITZ JAUREGI, IRATI URRETA ELIZEGI, Ipar Euskal Herriko hots dardarkariak: Hazparneko libertimendua aztergai / <i>Trills in the Northern Basque Country: The Libertimendua of Hazparne as a case study</i>	23
DAVID LINDEMANN, FAIR Mitxelena: aipamen-erlazioen erabilgarritasunerantz / <i>FAIR Mitxelena: Towards the usability of citation relations</i>	41
URTZI REGUERO UGARTE, Testu zaharretatik hizkuntzaren didaktikara: Iturriagaren fabulen (1842) edizio kritiko modernoa / <i>From early texts to language didactics: A modern critical edition of Iturriaga's fables (1842)</i>	61
ENARA SAN JUAN MANSO, Karmele Erraztiren testuak: corpus osatua eta azalpen laburra / <i>Karmele Errazti's texts: An extended corpus and a short explanation</i>	163
ENARA SAN JUAN MANSO, Karmele Erraztiren bost gutun argitaragabe (1937ko abuztua-iraila) / <i>Karmele Errazti's five unpublished letters (August-September 1937)</i>	195